

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 4 (67) 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2022
г. Атырау, 2022
Atyrau, 2022

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
PhD Е.К. Айбульдинов

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	э.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы ММУТУ (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	а.-ш.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	э.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санаков	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиева	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
PhD Е.К. Айбульдинов

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., КалмГУ им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., КалмГУ им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., МГУТУ им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджского университета (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный Университет (Россия)
Д.Б. Санаков	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиева	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD **E. Aibuldinov**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kaingaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky MSUTM (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	doctor of agric. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law, ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Bakirbekova Aigul	cand. of econ., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Tairov Alexander	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Sanakoiev Dmytro	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Adiyetova Elmira	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Chernichkin D., Topchiev M. Russia and Kazakhstan: cooperation in the field of security at the present stage.....	6
Жумагулов Б.С. Герои белой книги скорби [Heroes of the white book of sorrow].....	17
Сарсенов А.С., Кайргалиева Г.К., Алипова Д.Ж. Западный Казахстан в годы Великой Отечественной войны: население, миграция, эвакуация [Western Kazakhstan during the Great Patriotic war: population, migration, evacuation].....	26

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Michailidis S. Educational innovation in lecturing sessions.....	39
Тұрғынбаева Б.А. Акмеологиялық дайындық - педагог мәртебелілігінің негізі [Acmeological training is the basis of the professional status of the future teacher].....	47
Қонырова Г.Ф., Туленова У.Т. Мұғалімдердің кәсіби шеберлігін қалыптастырудың бағыттары [Directions of formation of professional teachers' skills].....	57

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Махмудова Л.Ф. Организация инновационной деятельности предприятий [Organization of innovative activity of enterprises].....	66
Ruziev Sh. Features of insurance market organization.....	77
Хасенова К.К. Қазақстандағы Франчайзингтің қолданылуының кейбір мәселелері [Some issues of using Franchising in Kazakhstan].....	86
Искаков Б.М., Сарыбаева И.Е., Ахметжанов С.Н. Өндірістік жарақаттардың қалыптасуының факторлары [Factors of the formation of industrial injuries].....	97
Адиетова Э.М., Альдешова С.Б., Бакирбекова А.М. Ұйымдарда стратегиялық басқарушылық есепті ұйымдастыру ерекшеліктері [Organization of strategic management accounting in organizations features].....	108
Абузьярова Ж. Ұйымның стратегиялық дамуы – ұйымдастыру құрылымын жетілдірудің бір жолы ретінде [Strategic development of the organization as one of the ways to improve the organizational structure].....	118

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Rybak S., Kukhareno N. Mediation as a tool for expanding dispositive principles in criminal proceedings.....	129
Турдалиев А.У. Антикалық Греция және Рим мемлекеттеріндегі сот риторикасының дамуы [The development of judicial rhetoric in the states of ancient Greece and Rome].....	137
Идресова У.Х., Айтмуханова Д.У., Муханова А.Т. Азаматтық процестегі қорғаушылар бойынша қызмет көрсетудің өзекті мәселелері [Actual issues of providing services on representation in civil proceedings].....	146

D. Chernichkin¹ , M. Topchiev^{1*}

¹Astrakhan V.N. Tatishchev State University
Astrakhan, 20A, Russian Federation
*e-mail: mstopchiev@ya.ru

RUSSIA AND KAZAKHSTAN: COOPERATION IN THE FIELD OF SECURITY AT THE PRESENT STAGE

Gratitude: *The research was carried out at the expense of the grant of the Russian Scientific Foundation No. 22-18-00301 "The process of constructing new identities in the Caspian macroregion in the context of social security".*

Abstract.

The study of security issues: it is especially topical issue, not only for modern Russia, but for the whole world. In the first place, it is linked to a variety of changes have taken place over the last decade. The results of these changes have affected the society and to consider economic, political, ideological, military, and cross-state social policy, has led to a destruction of the basic elements of national security. In some areas, these processes go hand-in-hand with the increase of the voltage.

The analysis of the unstable situation in the region of the Caspian Sea, clearly shows that the security of its multiple facets. Factors affecting between:

- Internal events and the political, social and economic changes in the littoral states of the caspian sea.
- Issues related to the security features of the geopolitical situation in the Caspian region, are the regions of strategic importance not only for Russia and the countries of the region, but also other countries from different regions.

The security of the Caspian region depends on several aspects, each of which can be separated from the formation of the object. It is, for example, the legal status, the state and prospects of the Caspian Sea for the extraction of oil and gas, infrastructure, transportation, as well as other political and economic threats related to the response of individual countries bordering the caspian sea or the region. all of the energy factor. Therefore, to ensure the recognition of friendly relations "caspian five", in close collaboration with the country of establishment there is a full security system.

Key words: modern Russia, Kazakhstan, the region, the national interests, the security of the policy change.

Introduction.

Sustainable and mutually beneficial relationship established between Russia and Kazakhstan over the past 30 years. In the context of the intensification of the foreign policy of the world situation and the hybrid wars, and the pressure of western countries on Russia, a very important support on behalf of the allies near the Kazakhstan and Belarus. Therefore, today, the influence of the battle for Kazakhstan, a field is different from the geopolitical players. Being a member of the economic union, the Eurasian and the Treaty on collective security, the Organization, Kazakhstan is an ally of Russia on the territory of the Soviet Union. At the same time, Kazakhstan needs the support of the friendship relations with Russia, which remains the hallmark of the growing political and economic growth and to the security of China.

The study of various aspects of cooperation between Russia and Kazakhstan is of great interest in both Russian and Kazakh scientific discourse. So, R.E. Sagindikov studied the changing aspects of

cooperation and interaction between the two countries. Yu.N. Savichev studied the problems of cooperation between countries in the field of higher education. S.V. Ryazantsev - in the field of migration and demography, D.B. Malyshev within the framework of the Eurasian Economic Union.

Materials and methods of research.

An analysis of various aspects of trade and economic cooperation between the two countries is presented in the works of Litvinova A.I., Mirzakhmetova A.M., Alshimbaeva D.Yu., Turkeeva K.A., Erimpasheva A.T. Challenges and threats of joint activities in the field of security are considered in the works of Degtyareva E.A., Chernyshova A.M., Karpenko M.S. and others [1], [2].

Publications of Kazakhstani scientists can also be divided into a separate group. His work focuses on two aspects of the problem: the relationship between the cultures of the Kazakh and Russian civilizations, which has developed throughout history and manifested itself, in particular, in the Great Steppe, and the need and purpose in the context of cooperation with Russia [3], [4]. The growing interdependence of infrastructure, markets and national security of both states, including border regions [5], [6].

Results and its discussion.

1. Historical community of culture and tradition.

History of the community, culture and tradition, connecting Kazakhstan and Russia. Two states are developing partnerships and cooperation in order to strengthen the relationship. The course is conducive to the further strengthening of the cooperation of the peoples of the two countries. Of a city in two states, and are closely related to socio-economic, political and cultural aspects of the relationship. The first phase is characterized by the friendship between the two countries, the vast territory of Eurasia, has long since populated the two peoples [7], [8].

The importance of the Russian doubt in the new Kazakhstan guide. High-level contacts, the new President of K.K. Tokaev. Today, the relations between Russia and Kazakhstan are constructed on the basis of more than 400 documents [9], [10].

The cooperation between the countries is due to some strategic, political, economic, and historical precedent. It is based on borrowed the production and sharing of technologies traditional, cultural and social, links and geographic proximity. An essential component of the activities of Russian-Kazakh state bodies in the border regions is to regulate migration flows, it is legal and illegal labor migration. Kazakhstan and Russia are cooperating actively in the field of the prevention of cross-border crime, the drug trade, the smuggling of goods, illegal migration, as well as natural disasters, catastrophes and other emergencies and their consequences [11].

Over the past 30 years between Russia and Kazakhstan have been installed, the following types of inter-regional and cross-border cooperation:

- economic and commercial cooperation;
- the energy partnership;
- the industrial co-operation;
- scientific and scientific cooperation;
- technical cooperation.

Military-technical international today is of great importance, and the economic crises, the lack of funding and political changes strongly influence its development.

During the meeting on the landfill of the Ministry of defense of the Russian federation, countries of transit, military exports of Russian goods in Syria through the territory of Kazakhstan in the international goal of reconciliation for the military products. It is in the 2020-2021 school year, Russia provided the maximum amount for the training of Kazakh military. During the meeting have discussed plans to create a regional system of air defense operational and combat training [12], [13].

The treaty on the activities of the organization of the collective security guarantees for the territorial integrity and sovereignty of the two countries, which are of great importance to their members. It is important for the integration of the mechanism of implementation of joint activities in the fight against international terrorism, drug trafficking, illegal the organization of the collective security Treaty has proven to be effective in time, the schedule for January 2022, taking active measures on the overthrow of the present government in Kazakhstan. More than 2000 soldiers, almost 200 units of military-technical profit in Kazakhstan, Russia, Belarus, Armenia, Kyrgyzstan and Tajikistan. The forces of the tonic action of the Armed forces of the CSTO and Kazakhstan, the forces of order had a political crisis [14], [15].

In military-strategic and peaceful, Russia and Kazakhstan actively promote the sharing, the conquest of space. After the collapse of the Soviet Union, the major military installations, remaining in the ex-USSR, were in the vicinity of Kazakhstan. On the basis of bilateral agreements, Russia continues to use it as a tenant, seven major military installations, including the Baikonur cosmodrome in Kazakhstan. The main advantage of the launch base is its geographical position, which enables to accommodate the georbit spacecraft inhabited, interplanetary station and satellites. In 2004, an agreement has been extended until 2050 [16].

2. Modern Eurasian dimension of diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation

In general, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation shall establish the necessary objective background and a dynamic development in the context of reciprocity, the bilateral relations (regional organizations, international organizations, the commonwealth of Independent States European economic community, Shanghai cooperation organization, the Russian Federation). The organization of the collective security Treaty).

Kazakhstan and Russia are historical (at least since 1731, since the entry of the Tenge Khanate into the Russian Empire) great Eurasian regions with geopolitical, economic, ethno-cultural relations between the two countries and peoples. Their approximation is applied to a number of the most important geopolitical factors of our time [17], [18].

Among them:

1) The Republic of Kazakhstan is located on a very important geopolitical and geostrategic center of the Eurasian continent, with a large territory, while having the longest land border in the world (more than 6000 km) with Russia, which is of great importance for strengthening these two countries, their national and collective security.

2) Kazakhstan has large deposits of minerals, almost all elements of the periodic table;

3) the two religions of the world: Eurasian and Christian and Islamic, in which lies the country, have a universal value in the rich countries;

4) Kazakhstan is an important link with the Central Asian region (South Africa); a member of the United Nations, which includes major international organizations and which operates under the auspices of the UN;

5) Both States, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, are countries with a multinational population with a wide variety of languages and dialects, which are a mixture of different cultures, as well as with a well-thought-out policy in the field of interethnic and interfaith relations, as well as mutual understanding based on experience and the most appropriate solution to national problems in each country.

At the same time, it should be noted that modern geopolitical factors may currently have a negative character, in which, in our opinion, we can note the following:

Central Asia is a region where the leaders of Kazakhstan and Uzbekistan are in an unstable situation due to the shock of the armed conflict. In addition, the Central Asian republics do not have

borders properly divided from the point of view of international law; Kazakhstan is actually cut off from Western Europe [19].

One of the biggest problems of institutional public opinion is past traditions and stereotypes. Outside of Russia, in our opinion, it is tougher than during the collapse of the USSR, between the countries of the Commonwealth of Independent States. This was primarily influenced by the geopolitical situation of the country [20].

As a result of the well-known events, Russia was actually isolated from strategically important regions, including the Baltic Sea, the modern Baltic States and former Soviet republics such as Lithuania, Latvia and Estonia; relations between Ukraine in the southwest are becoming much more complicated. And in the east there were powerful financial and industrial centers with the highest level of industrial, scientific and technological development in the world, Japan, new industrializing countries (NICS); the South of China. In this regard, the Russian Federation has reduced the number of its positions in front of the great powers, but has lagged far behind the United States [21].

Some researchers believe that the community of Independent States in the new context of bilateral relations in general, as well as the communication, there is no reason to hope. In our opinion, on the contrary, integrative link with the maximum consolidation of geopolitical and geo of the situation due to the characteristics of the Commonwealth, is carried out in the framework of the community on a voluntary basis, a democratic basis: a bilateral and multilateral basis. the base. Another reasonable alternative is acceptable to us.

Relations between Kazakhstan and Russia are a priority of foreign policy, foreign trade, including within the framework of various joint organizations. It seems at first glance simple, but fundamental and long-term reasons, conditions and factors affecting the further development of the relationship [22].

In our opinion, the "democracy from the outside" (level of development of the market and market relations), as well as "inside" of the democracy-it is quite specific facts. It is the transition of social, economic and political structure in any country [23].

Bilateral, intergovernmental relations and the cooperation between the two countries explain a permanent degree of economic dependency and development in-house. At the same time, the inter-acquire a relative autonomy as a factor that influences the dynamics of each subject in the course of the process. A new type of public-house development of a new type of interaction, the external communication to and from these relations defines the vector of movement on the way to Russia and Kazakhstan to the reform, economic and political modernization.

It should be noted here that the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, despite objective differences, have unique characteristics that have developed due to historical factors in the spheres of economy, social structure and structure of the state, have a lot in common, in particular:

- 1) development of the national economy, including within the framework of Eurasian integration, agro-industrial complex, construction, all types of transport, trade and services;
- 2) development of relations in the social sphere, based on the stability of the company, a strong social policy on behalf of the state and their most important, including in specific areas of society;

The complexity is also having some common features and characteristics. For example, there is a lack of investment in the economies of scale; directors and governance structures in the development of the inertia in the policy area; the low level of life in the social domain insufficient for a large part of the population; the role of financing of the priority of the resource needs of science and culture in the spiritual development [24].

The Russian Federation and the Commonwealth of Independent States as a whole. We are deeply convinced that thoughtful, comprehensive and, most importantly, comprehensive development

will allow us to continue to look at the development of relations between the countries on a positive dynamic.

In our opinion, in a broader sense, our country should strive to their identity, which develops in their general context, not to a point external to the intervention, and in the distinction of world geopolitical and actual reality [25].

As is customary in international practice, relations between countries are regulated by various treaties, memoranda and other documents. The Agreement on the presentation of these Standards prescribes an agreement on friendship, cooperation and mutual assistance between our countries (May 1992). In particular, the rules on which relations are built in various spheres are prescribed.

Kazakhstan and Russia have announced their intention to coordinate their actions in the field of foreign policy, taking account of the coordination of positions and actions on issues of important international and regional instruments on mutual interests in international organizations.

For the years of independent development "Egemen" has signed more than 30 agreements and agreements on the level of the presidents of Kazakhstan and Russia, the Governments, ministries and agencies. It is of the documents related to the legal interests of the two countries, first of all aimed to formalize their relationships autonomous subjects of international law, software, software of the reciprocal obligations of the execution and to create a legal framework for mutually beneficial cooperation. The conditions of. in the future. Visits visits of heads of state and government, relations between the heads of the departments and agencies contribute to refine the agreements in the complex areas of cooperation: economic development, military, civil, etc., a new direction in the promotion of a partnership based on the recognition of Russian-Kazakh relations and the reciprocal protection of the national interests of each other [26].

It cannot be considered that the continuation of the conservation and development and, historically, the communication situation in the neighboring regions of Russia is the growth sustainable. If these things have links, they are simply cost-effective. An important role is also played by the cooperation in the field of education, culture and protection of the environment. Introducing the constant of the meeting of the heads of the authorities of the border regions, in particular, Omsk, Astrakhan regions, the Altai regions of the Russian Federation and north Kazakhstan, Pavlodar, Kazakhstan, Aktobe region of the Republic of Kazakhstan. Discuss matters of common interest: the exportation of the goods, in the case of electricity, the activities of the free movement of goods, customs, etc. In Order to reduce to a minimum, and minimize such links, that would have been politically incorrect, tactically incorrect and volunteers. In front, the legitimation of the different activities at the border, the development of effective measures of cross-border cooperation can contribute to the preservation of stability in the less-favored regions, of course, in the framework of the constitutional laws of Kazakhstan and the Russian federation. potential risk of conflicts on the basis of a separatist movement.

The solid legal framework of the two states, real Kazakh-Russian cooperation allowed during the visit of the President of Kazakhstan to Russia to sign on July 6, 1998 a unique political document - a Declaration between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation on eternal friendship and alliance. This document has historical significance, having approved for Kazakhstan and Russia, consistently moving towards the intensification of trust-based and equal partnership and alliance, the guidelines of relations in the new century. The principles of the declaration fully meet the fundamental interests of the multinational population of the two States [27].

On the basis of this document, an Agreement on economic cooperation was signed until 2007 with an appropriate Program of specific measures for its implementation, which created conditions for the development of a common market taking into account the economic interests of both states.

These documents define specific measures for the development of intersectoral ties in the fuel and energy and agro-industrial complexes, metallurgy, mechanical engineering, transport, expansion of military-economic cooperation, development of joint projects in the field of space exploration and the use of the Baikonur complex.

The voluntary resignation of President Boris Yeltsin and the election of Vladimir Putin in the presidential elections in Russia in March 2000 opens a new period in the bilateral relations of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. During this period, close, fruitful contacts continue at all levels: regular visits were made by the heads of state, heads of foreign ministries, and other state bodies of the two countries. Relations between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation have acquired new dynamics in almost all spheres.

The development of strategic partnership relations with Russia on the basis of broad integration processes between our countries has been identified by the President of the Republic of Kazakhstan as one of the most important directions of Kazakhstan's foreign policy [28].

Trade and economic relations between the two countries have been developing dynamically and steadily over the past years. If in 2000 the volume of trade turnover amounted to 4.3 billion US dollars, then in 2003 the volume of trade turnover increased by almost 30 percent and exceeded 5 billion dollars. According to the results of 2005, the trade turnover between Kazakhstan and Russia approached the mark of ten billion dollars. In relation to 2004, the growth of trade turnover amounted to 35%. As N.A. Nazarbayev emphasized, this is an unprecedented dynamic in the entire history of relations. This was facilitated by the Agreement on Economic Cooperation and the Program of Measures for its implementation until 2007. At the same time, all the available opportunities in the trade and economic sphere have not yet been used. For example, there is a great potential associated with the expansion of direct economic ties between producers, an increase in trade in goods with high added value. For Kazakhstan, Russia is a "window to Europe". Kazakhstan's exports to Russia amount to approximately \$1 billion (73% of total exports), while imports amount to about \$1.5 billion. dollars (83% of total imports) [29].

Today there are more than one and a half thousand joint Russian-Kazakh enterprises operating in Kazakhstan. Cross-border cooperation accounts for over 70% of bilateral trade turnover. Of the 73 subjects of the Russian Federation that actively maintain ties with Kazakhstan, 36 have concluded cooperation agreements with Kazakh partners. As Vladimir Putin noted, today it is important to maximize this potential to increase trade volumes.

As we have already noted in our article, cooperation between the two countries is still a cornerstone and important both from the geopolitical and economic side. Numerous bilateral and multilateral agreements have been signed with the Russian Federation throughout the entire period within the framework of various regional organizations. Of course, in the current difficult geopolitical conditions, we should pay as much attention as possible to the rich experience of cooperation between our states. We are connected by a common history, the longest land border in the world, common economic ties, and all this, we believe, should ultimately affect the further deepening and development of ties between our countries [30].

Recently, we continue to observe a large number of meetings of the leaders of our states both within the framework of bilateral meetings and within the framework of numerous regional associations. Also, do not forget about active "border diplomacy", in particular between the Atyrau region (Republic of Kazakhstan) and the Astrakhan region (Russian Federation), where relations between the parties are actively developing in various fields. And this is very important, because by building relations between the border regions, we thereby lay the foundation for the entire structure of relations between the countries.

Conclusion.

Finally, note that between Kazakhstan and Russia throughout the long road, have established bilateral relations. On the one hand, the two countries have sought the constructive solution of the delimitation and cooperation of the Caspian Sea and the politics, and the limits of cooperation between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan door mutually neutral. The strategic partnership and the development of collaboration solutions, contributing to the strengthening of the interaction between the two states. It is also a real opportunity for the country to coordinate and harmonize their foreign policy direction with the various clients, both internal and external calls. Available base allows you not only to enter into treaties and agreements, but also to strengthen the bilateral relations between Russia and Kazakhstan, and creates a strategically important model for cooperation between the two countries.

The basis of the security of each State in relation to its neighbors is the existence of legally clearly defined and internationally recognized relevant agreements on the passage of the state border line. In the context of bilateral Kazakh-Russian relations, the final settlement of the issue of the passage of the line of the Kazakh-Russian state border is rightfully considered a major success of Kazakhstan's foreign policy, since it ensures border security for the current and future generations of the country. The signing of documents on the legal registration of the border with the Russian Federation showed the whole world that through negotiations it is possible to solve such complex issues as determining the passage of the state border line. It should be noted that the history of the formation of the Kazakh-Russian border dates back to the middle of the XVIII century and ends at the end of the XX century before our eyes. The chronological framework of this complex process is two and a half centuries.

Thus, as a result of clarifying the border, the parties received a legally formalized border along its entire length. This undoubtedly contributes to the establishment of a stable situation on the border, confidence-building, as well as the development of good-neighborly relations with the Russian Federation aimed at the XXI century.

Kazakhstan was the first of the CIS countries to fully settle the border issue and draw a line under the full legal registration of the border with its neighbors. It should be noted that the world experience has many examples of the settlement of border issues in a peaceful, civilized way on the basis of mutual agreements and consultations. The definition of the state borders of Kazakhstan with the Russian Federation is the most recent example of such a settlement. This approach, as practice shows, is the only correct and productive, while other methods of solution, as well as its postponement or ignoring, turn into unpredictable cataclysms. Do not forget that territorial disputes were the cause of most military conflicts of both antiquity and modernity.

The most important component in the system of Kazakh-Russian relations is also bilateral cooperation in the use of water resources of transboundary rivers. The issue of rational use, protection and regulation of water relations with the Russian Federation is one of the main problems of Kazakh-Russian relations at the present stage. This issue is very important from the point of view of economic and environmental security of Kazakhstan. The primary task is to preserve the necessary water balance of rivers, to develop a common position in the joint use and protection of water resources of transboundary watercourses, to prevent their pollution and depletion. The problem of joint and rational use of transboundary water resources is not only of decisive economic, environmental, but also of great political and international importance, which is predetermined by the role of water resources in the development of the two countries.

REFERENCES

- 1 Sagindikov R.E. (2014) Kazakhstan and Russia: facets of cooperation. Central Russian Bulletin of Social Sciences. №4 (34). P. 174-178
- 2 Savichev Yu.N. (2015) Russia and Kazakhstan: cooperation in higher education. Modern science. №2. P. 26-29
- 3 Ryazantsev S.V. (2018) Labor emigration from Kyrgyzstan to Russia and Kazakhstan: trends and consequences. Kazakhstan as a migration hub of eurasia: the contribution of migration to sustainable development. Moscow: Ekon-Inform. P. 73-79
- 4 Malysheva D.B. Kazakhstan and Russia: problems of interaction. Available at: — URL: <https://www.imemo.ru/news/events/text/kazakhstan-i-rossiya-problemi-vzaimodeystviya?ret=640> (accessed: 16.10.2022)
- 5 Litvinov A.I. (2019) Trade and economic cooperation between Russia and Kazakhstan. Russian Foreign Economic Bulletin. №11. P. 101-111
- 6 Myrzakhmetova A.M., Alimbayeva D.U., Turkeeva K.A., Yerimpasheva A.T. (2020) Trade and economic cooperation between Kazakhstan and Russia: features and priorities of development. Economics: Strategy and Practice. Vol. 15. №3. P. 127-139
- 7 Degtyareva E.A., Chernysheva A.M. (2019) Cooperation between Russia and Kazakhstan in the field of security: challenges and threats. Russia in the XXI century: global challenges and development prospects: a collection of materials of the Eighth International Forum. P. 28-35
- 8 Karpenko M.S. (2019) The cross-border dimension of the Eurasian integration of Russia and Kazakhstan: challenges for cooperation. News of the Russian Academy of Sciences. The series is geographical. P. 24-36
- 9 Tursunbayev T.A. (2002) International Relations of the Republic of Kazakhstan (1990-2000). M. 99 p.
- 10 Mukanova A. (2006) The main trends of innovative (scientific and technical) development of Kazakhstan. Transit economy. P. 44-48
- 11 Dzhumaseitova A.K. (2009) Regional cooperation of the Republic of Kazakhstan in the context of the global competitive space. Eurasian Economic Integration. №4(5). 102 p.
- 12 Jaganova A.K. (2010) On cross-border cooperation between Kazakhstan and Russia. Thought. № 2. 106 p.
- 13 Khamzayeva A.V. (2010) Open economy and inclusion of Kazakhstan in international relations. Sayasat. №3. 89 p.
- 14 Dzhunusova M.A. (2010) The role of transit routes in the integration of border settlement systems of Kazakhstan and Russia. Bulletin of Construction machinery. 189 p.
- 15 Baynazarova E. (2012) Foreign policy initiatives of Kazakhstan to ensure security: the experience of the Shanghai Cooperation Organization. Kazakhstan in global processes. 89 p.
- 16 Zhundubaev M.K. (2013) Modern practice of cross-border cooperation between Russian and Kazakh regions in the economic sphere (on the example of Kostanay and Chelyabinsk regions). Society and power. № 2. 66 p.
- 17 Khairova S.M., Koichubaev A.S. (2013) Regional and interregional logistics of the border regions of Russia and Kazakhstan: modern aspects of development. Bulletin of the Siberian State Automobile and Road Academy. № 2. P. 34-37
- 18 Vyatkin M.P. (1941) Essays on the history of the Kazakh SSR. M.: OGIZ. 99 p.
- 19 Agreements between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Kazakhstan on interregional and cross-border cooperation (2010). Collection of Legislation of the Russian Federation dated September 13. №37. P. 47-59
- 20 Baskakova I.A. (2012) Cooperation between Russia and Kazakhstan in the field of security. Bulletin of the Russian State University for the Humanities. Series: Political Science. History. International relations. 66 p.
- 21 Niyazova S.A. (2018) Cooperation between Russia and Kazakhstan in the context of regional security problems. Friendship of nations without borders: economy, society, culture. Stavropol: Russian Historical Society of the Institute of Friendship of the Peoples of the Caucasus RIO-IDNK. P. 578-581
- 22 Kazakhstan will receive Russian Su-30SM fighters. Available at: — URL: <http://regnum.ru/news/polit/1916754.html> (accessed: 22.11.2022)
- 23 Russian Defense Minister Sergei Shoigu will sign a Russian-Kazakh agreement on military cooperation in Nursultan. Available at: — URL: https://z.mil.ru/spec_mil_oper/news/more.htm?id=12319648@egNews (accessed: 22.11.2022)
- 24 Davydova Yu.A., Kargapolova E.V. (2022) Cooperation between Russia and Kazakhstan as a vector of Eurasian integration. Eurasian integration: economics, law, politics. Vol.16. №. 2. P. 51-59
- 25 Korostelev S.V. Tasks of the member states of the Commonwealth of Independent States in ensuring national security. Eurasian integration: economics, law, politics. 2021. Vol. 15. No. 4. P. 82-92

26 There was an attempt of a coup d'etat: experts and politicians assessed the situation in Kazakhstan. Gazeta. RU. Available at: — URL: <https://www.gazeta.ru/politics/2022/01/06/14390119.shtml> (accessed: 10.11.2022)

27 Results of the peacekeeping mission of the Collective Security Treaty Organization (CSTO) in Kazakhstan, in numbers, events and emotions. Available at: — URL: https://www.1tv.ru/news/2022-01-23/419922-itogi_mirotvorcheskoy_missii_odkb_v_kazahsta%20ne_v_tsifrah-sobytiya_i_emotsiyah (accessed: 10.10.2022)

28 The Ministry of Finance of Kazakhstan: the increase in the cost of renting the Baikonur complex is not on the agenda. TASS. Available at: — URL: https://tass.ru/ekonomika/15951707?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (accessed: 10.11.2022)

29 Panarin A.S. (1999) Russia in the Cycles of World History. Moscow. 41 p.

30 Moiseev N.N. (1996) Civilization at a turning point. The Ways of Russia. M. 96 p.

РЕСЕЙ МЕН ҚАЗАҚСТАН: ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Андатпа.

Қауіпсіздік мәселелерін зерттеу қазіргі Ресей үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін ерекше өзекті мәселе болып отыр. Бұл, ең алдымен, соңғы онжылдықта болған әртүрлі өзгерістерге байланысты. Бұл өзгерістердің салдары қоғамда көрініс тапты, ал кейбір елдердің негізгі өмір салаларындағы мемлекеттік және әлеуметтік саясаттың өзгеруі – экономикалық, саяси, идеологиялық, әскери – ұлттық қауіпсіздіктің іргелі элементтерінің нақты жойылуына әкелді. Кейбір аймақтардағы бұл процестер шиеленістің өсуімен бірге жүреді.

Каспий аймағындағы өзгермелі қауіпсіздік жағдайын талдау оның көп қырлы сипатын айқын көрсетеді. Оған әсер ететін фактор қатарында:

- Каспий маңы мемлекеттеріндегі ішкі оқиғалар мен саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер;
- аймақтағы түрлі халықаралық нысандар өкілдерінің кей жағдайда ұлттық мүдделермен бәсекелестікке түсетін басқа да жағдайлар бар.

Геосаяси ерекшеліктеріне байланысты қауіпсіздік мәселелері Ресей мен басқа да аймақ мемлекеттері үшін ғана емес, сонымен қатар АҚШ, Қытай және Еуропалық Одақ елдері сияқты мемлекеттер үшін де стратегиялық маңызды аймақ болып табылады.

Каспий аймағының қауіпсіздігі бірнеше аспектілермен байланысты, олардың әрқайсысы зерттеу үшін жеке тақырып бола алады. Оларға, мысалы, Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі, көмірсутек шикізатын, оны тасымалдауға арналған инфрақұрылымды өндірудің жай-күйі мен перспективалары, сондай-ақ энергетикалық факторға байланысты жекелеген Каспий маңы мемлекеттерінің немесе жалпы өңірдің істеріне араласуға байланысты басқа да саяси және экономикалық қатерлер жатады. Сондықтан «Каспий бестігі» елдерімен тығыз достық байланыс орнату бүкіл өңірдің кешенді қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ерекше маңызға ие.

Негізгі сөздер: қазіргі Ресей Федерациясы, Қазақстан, аймақ, ұлттық мүдделер, қауіпсіздік, саяси өзгерістер.

РОССИЯ И КАЗАХСТАН: СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация.

Исследование проблем безопасности в настоящее время стало особенно актуальным не только для современной России, но и для всего мира. Связано это, прежде всего, с различными изменениями, которые произошли в последнее десятилетие. Последствия данных изменений отразились в социуме, а смена государственной и социальной политики в основных сферах жизнедеятельности некоторых стран – экономической, политической, идеологической, военной – привела к фактическому разрушению фундаментальных элементов национальной безопасности. Данные процессы в некоторых регионах сопровождаются нарастанием напряженности.

Анализ нестабильной ситуации Прикаспийском регионе ясно демонстрирует ее многоаспектный характер, глубокое влияние оказывают:

- внутренние события и политические, социальные и экономические изменения в прибрежных государствах Каспийского моря;
- вопросы, связанные с особенностями безопасности геополитической ситуации в Каспийском регионе, являются регионами стратегического значения не только для России и стран региона, но и других стран из разных регионов.

Данный регион, в силу некоторых своих особенностей является стратегически важным и геополитически значимым регионом не только для России, входящей в его состав, но и для таких государств, как США, Китай и страны Евросоюза. Безопасность Каспийского региона связана несколькими аспектами, каждый из которых может стать отдельной темой для исследования. К ним относятся, например, правовой статус Каспийского моря, состояние и перспективы добычи углеводородного сырья, инфраструктуры для его транспортировки, а также другие политические и экономические угрозы, связанные с вмешательством, обусловленным энергетическим фактором, в дела отдельных прикаспийских государств или регион в целом. Именно поэтому, установление тесных дружественных контактов со странами «каспийской пятерки» имеет особую важность для обеспечения комплексной безопасности всего региона.

Ключевые слова: современная Россия, Казахстан, регион, национальные интересы, безопасность, политические изменения.

REFERENCES

- 1 Sagindikov R.E. (2014) Kazakhstan and Russia: facets of cooperation. Central Russian Bulletin of Social Sciences. №4 (34). P. 174-178 [in English]
- 2 Savichev Yu.N. (2015) Russia and Kazakhstan: cooperation in higher education. Modern science. №2. P. 26-29 [in English]
- 3 Ryazantsev S.V. (2018) Labor emigration from Kyrgyzstan to Russia and Kazakhstan: trends and consequences. Kazakhstan as a migration hub of eurasia: the contribution of migration to sustainable development. Moscow: Ekon-Inform. P. 73-79 [in English]
- 4 Malysheva D.B. Kazakhstan and Russia: problems of interaction. Available at: — URL: <https://www.imemo.ru/news/events/text/kazakhstan-i-rossiya-problemi-vzaimodeystviya?ret=640> [in English] (accessed: 16.10.2022)
- 5 Litvinov A.I. (2019) Trade and economic cooperation between Russia and Kazakhstan. Russian Foreign Economic Bulletin. №11. P. 101-111 [in English]
- 6 Myrzakhetmetova A.M., Alimbayeva D.U., Turkeeva K.A., Yerimpasheva A.T. (2020) Trade and economic cooperation between Kazakhstan and Russia: features and priorities of development. Economics: Strategy and Practice. Vol. 15. № 3. P. 127-139 [in English]
- 7 Degtyareva E. A., Chernysheva A.M. (2019) Cooperation between Russia and Kazakhstan in the field of security: challenges and threats. Russia in the XXI century: global challenges and development prospects: a collection of materials of the Eighth International Forum. P. 28-35 [in English]
- 8 Karpenko M.S. (2019) The cross-border dimension of the Eurasian integration of Russia and Kazakhstan: challenges for cooperation. News of the Russian Academy of Sciences. The series is geographical. №1. P. 24-36 [in English]
- 9 Tursunbayev T.A. (2002) International Relations of the Republic of Kazakhstan (1990-2000). M. 99 p. [in English]
- 10 Mukanova A. (2006) The main trends of innovative (scientific and technical) development of Kazakhstan. Transit economy. №5,6. P 44-48 [in English]
- 11 Dzhumaseitova A.K. (2009) Regional cooperation of the Republic of Kazakhstan in the context of the global competitive space. Eurasian Economic Integration. №4(5). 102 p. [in English]
- 12 Jaganova A.K. (2010) On cross-border cooperation between Kazakhstan and Russia. Thought. № 2. 106 p. [in English]
- 13 Khamzayeva A.V. (2010) Open economy and inclusion of Kazakhstan in international relations. Sayasat. №3. 89 p. [in English]
- 14 Dzhusunusova M.A. (2010) The role of transit routes in the integration of border settlement systems of Kazakhstan and Russia. Bulletin of Construction machinery. №3, №4. 189 p. [in English]
- 15 Baynazarova E. (2012) Foreign policy initiatives of Kazakhstan to ensure security: the experience of the Shanghai Cooperation Organization. Kazakhstan in global processes. №1. 89 p. [in English]
- 16 Zhundubaev M.K. (2013) Modern practice of cross-border cooperation between Russian and Kazakh regions in the economic sphere (on the example of Kostanay and Chelyabinsk regions). Society and power. №2. 66 p. [in English]
- 17 Khairova S.M., Koichubaev A.S. Regional and interregional logistics of the border regions of Russia and Kazakhstan: modern aspects of development. Bulletin of the Siberian State Automobile and Road Academy. 2013. №2. P. 34-37 [in English]
- 18 Vyatkin M.P. (1941) Essays on the history of the Kazakh SSR. Vol. 1. From ancient times to 1870. M.: OGIZ. 99 p. [in English]

19 Agreements between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Kazakhstan on interregional and cross-border cooperation (2010). Collection of Legislation of the Russian Federation dated September 13. №37. P. 47-59 [in English]

20 Baskakova I.A. (2012) Cooperation between Russia and Kazakhstan in the field of security. Bulletin of the Russian State University for the Humanities. Series: Political Science. History. International relations. 66 p. [in English]

21 Niyazova S.A. (2018) Cooperation between Russia and Kazakhstan in the context of regional security problems. Friendship of nations without borders: economy, society, culture. Stavropol: Russian Historical Society of the Institute of Friendship of the Peoples of the Caucasus RIO-IDNK. P. 578-581 [in English]

22 Kazakhstan will receive Russian Su-30SM fighters. Available at: — URL: <http://regnum.ru/news/polit/1916754.html> [in English] (accessed: 22.11.2022)

23 Russian Defense Minister Sergei Shoigu will sign a Russian-Kazakh agreement on military cooperation in Nursultan. Available at: — URL: <https://z.mil.ru/specmiloper/news/more.htm?id=12319648@egNews> [in English] (accessed: 22.11.2022)

24 Davydova Yu.A., Kargapolova E.V. (2022) Cooperation between Russia and Kazakhstan as a vector of Eurasian integration. Eurasian integration: economics, law, politics. Vol.16. №2. P. 51-59 [in English]

25 Korostelev S.V. (2021) Tasks of the member states of the Commonwealth of Independent States in ensuring national security. Eurasian integration: economics, law, politics. Vol. 15. №4. P. 82-92 [in English]

26 There was an attempt of a coup d'etat: experts and politicians assessed the situation in Kazakhstan. Gazeta. RU. Available at: — URL: <https://www.gazeta.ru/politics/2022/01/06/14390119.shtml> [in English] (accessed: 10.11.2022)

27 Results of the peacekeeping mission of the Collective Security Treaty Organization (CSTO) in Kazakhstan, in numbers, events and emotions. Available at: — URL: <https://www.1tv.ru/news/2022-01-23/419922-itogi-mirotvorcheskoy-missii-odkb-v-kazahsta%20ne-v-tsifrah-sobytiya-i-emotsiyah> [in English] (accessed: 10.10.2022)

28 The Ministry of Finance of Kazakhstan: the increase in the cost of renting the Baikonur complex is not on the agenda. TASS. Available at: — URL: https://tass.ru/ekonomika/15951707?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com [in English] (accessed: 10.11.2022)

29 Panarin A.S. (1999) Russia in the Cycles of World History. Moscow. 41 p. [in English]

30 Moiseev N.N. (1996) Civilization at a turning point. The Ways of Russia. M. 96 p. [in English]

Information about authors:

Dmitry Chernichkin – Astrakhan V.N. Tatishchev State University, chief specialist of the institute for research of problems of the South of Russia and the Caspian Sea, Junior researcher at the center “For the study of problems of integrated security of the Caspian macroregion and counteraction to terrorism and extremism”, Astrakhan, Russian Federation

E-mail: chernichkin95@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9647-7916>

Mikhail Topchiev – **corresponding author**, Astrakhan V.N. Tatishchev State University, candidate of political sciences - head of the center “For the study of problems of integrated security of the Caspian Macroregion and counteraction to terrorism and extremism”, leading researcher, Astrakhan, Russian Federation

E-mail: mstopchiev@ya.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8296-6631>

Информация об авторах:

Дмитрий Черничкин – Астраханский государственный университет имени В.Н. Татищева, главный специалист института исследований проблем юга России и Прикаспия, младший научный сотрудник центра «Изучения проблем комплексной безопасности Каспийского макрорегиона и противодействия терроризму и экстремизму», г. Астрахань, Российской Федерации

E-mail: chernichkin95@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9647-7916>

Михаил Топчиев – **основной автор**, Астраханский государственный университет имени В.Н. Татищева, кандидат политических наук, руководитель «Центра изучения проблем комплексной безопасности Каспийского макрорегиона и противодействия терроризму и экстремизму», ведущий научный сотрудник, г. Астрахань, Российской Федерации

E-mail: mstopchiev@ya.ru

Orcid <https://orcid.org/0000-0001-8296-6631>

Авторлар туралы ақпарат:

Дмитрий Черничкин – В.Н. Татищев атындағы Астрахань мемлекеттік университеті «Каспий макроаймағының кешенді қауіпсіздігі мәселелерін зерттеу және терроризм мен экстремизмге қарсы тұру» орталығының кіші ғылыми қызметкері, Оңтүстік Ресей және Каспий маңы мәселелерін зерттеу институтының жетекші маманы, Астрахан қ., Ресей Федерациясы

E-mail: chernichkin95@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9647-7916>

Михаил Топчиев – негізгі автор, саясаттану ғылымдарының кандидаты, В.Н. Татищев атындағы Астрахань мемлекеттік университеті «Каспий макроаймағының кешенді қауіпсіздігі мәселелерін зерттеу және терроризм мен экстремизмге қарсы тұру» орталығының жетекшісі, Оңтүстік Ресей және Каспий маңы мәселелерін зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астрахан қ., Ресей Федерациясы

E-mail: mstopchiev@ya.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8296-6631>

МРНТИ 03.01.21
УДК 93 (574)

DOI 10.47649/vau.2022.v67.i4.02

Б.С. Жумагулов*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

г. Алматы, 050010, Республика Казахстан

* e-mail: Jumagulov-bolat@mail.ru

ГЕРОИ БЕЛОЙ КНИГИ СКОРБИ

Аннотация.

Статья выполнена на основе архивных исследований о трудовом пути и тяжелой судьбе отдельных учителей Атырауского края, подвергшихся к репрессиям в 30-е годы XX века, которые долгое время незаслуженно носили ярлык «врагов народа» и их имена были вычеркнуты из истории страны. Цель статьи – ознакомить и вернуть их добрых имен к нынешнему поколению граждан независимого Казахстана.

Как указано в статье, 30-40 годы XX века характеризуются массовыми политическими репрессиями в отношении лучшей части общества-учителей. К репрессиям были подвергнуты более 70 учителей, 12 из них были расстреляны, остальные приговорены к длительным заключениям. Ценность статьи заключается в том, что в ней имеются факты о политических преследованиях передовых учителей, на основании архивных материалов Комитета национальной безопасности. Приговоры выносились заочно, то есть без вызова обвиняемого, а также без участия защиты и обвинения, как правило обжалованию приговоры не подлежали. Специально указывалось, что приговоры к расстрелу должны приводиться в исполнение «с обязательным полным сохранением в тайне времени и места приведения».

Ключевые слова: политические репрессии, учителя, репрессированные, «Белая книга памяти», историческая память, учителя в деятельности правительства Алаш Орды, светлые имена учителей.

Введение.

Успешное развитие государства невозможно без глубокого осознания уроков истории, которые дают силы для динамичного движения вперед, ведь настоящее и будущее совершаются на основе прошлого. В связи с этим, в данной статье описываются о трагических событиях истории образования Атырауской области, имевших место в 30-50 годах XX века.

В 1920-1950-е годы XX века в Казахстане проводились массовые политические репрессии со стороны советской власти против представителей интеллигенции и учителей, религиозных деятелей, а так же людей из народа. В официальных данных указано, что по республике за указанный период 120 тыс. человек подверглись политическим репрессиям, 25

тысяча человек были расстреляны [1]. Однако это не соответствует действительности. По Гурьевскому уезду, население которого в 1938 г. составляло менее 200 тыс. человек, за тот же период свыше 13 тыс. человек подверглись к политическим репрессиям, а к концу 90-х годов из них всего были реабилитированы 3365 человек. Решением «тройки» наркомата внутренних дел осуждено 2500 человек, из них 730 человек приговорены к расстрелу [2]. По данным «Белой книги скорби», изданной в 2002 году издательством «Өлке», расстрел граждан на территории современной Атырауской области осуществлялся с 1921 года, в том же году расстреляны 6 человек, в 1931 году – 6 человек, в 1937 году – 216 человек, в 1938 году – 355 человек, в 1939 году – 1 человек, в 1940 году – 4 человека, в 1941 году – 6 человек, в 1942 году – 19 человек, в 1943 году – 4 человека, в 1944 году – 1 человек, в 1955 году – 1 человек. Национальный состав: из казненных 290 были казахами, 249 – русскими, 82 – представителями других национальностей (немцы, украинцы, корейцы, евреи, финны, белорусы, татары, литовцы и др.)

Как известно, конец 20-х начало 30-х годов остались в памяти народа многими потрясениями экономического и социального характера. Сплошная коллективизация без учета местных условий привела к массовому голоду и гибели огромного числа людей. Начались политические притеснения лучшей части народа: писателей, деятелей культуры, работников просвещения. НКВД были замучены и расстреляны С.Мендешев, А.Уразбаева, Халел Досмухамедов и Жанша Досмухамедовы (однофамильцы), Нугман Манаев, Кудайберген Жубанов и другие выдающиеся люди, много сделавшие для духовного развития своего народа. Они долгое время незаслуженно считались «врагами народа» и были вычеркнуты из истории страны. Однако с приобретением суверенитета республики их светлые имена и труды были возвращены людям. В то трудное время политическим гонениям и репрессиям также подверглись многие учителя и работники образования.

В силу политических репрессий, устроенных властями тех лет, многие педагоги были уволены с работы, часть из них отправлена в тюрьмы и лагеря, а некоторые были расстреляны. Только по Гурьевской области были репрессированы около 200 учителей и работников народного образования [3]. В то время не хватало педагогов с высшим образованием, а под репрессию попадали именно учителя, имевшие специальные педагогические образования, что привело ухудшению качества обучения в школах.

В целях восстановления их добрых имен и исторической справедливости, а также воспитания учащихся на их примере в свое время в областном музее образования была создана «Белая книга памяти». Она была создана на основе архивных материалов, документов, полученных из управления национальной безопасности, а также по воспоминаниям ветеранов.

Материалы и методы исследования.

В подготовке данной статьи были использованы труды видных Казахстанских ученых М.Козыбаева (Ақтаңдақтар ақиқаты: оқу құралы. — Алматы: Қазақ университеті. — 1992. — 272 б.), К.Нурпейсова (Алаш һәм Алашорда. — Алматы: Ғылым. — 1995. — 408 б.), Х.Табылдиева, Г.Нигмета (Ақтаңдақтар, ақиқаты. — Алматы: Өлке. — 1999.) и другие. Кроме того, профессор Ш.Нагимов в своих книгах (Атырау – край знаний. — Алматы: Ғылым. — 1999. 160 б.), «Атырау – путь к знаниям», (Белая книга скорби. Қарағанда. — 2021. — 162 с.) также исследовал вопросы, связанные с политическими преследованиями в отношении учителей Атырауского края.

Результаты и их обсуждение.

Политические репрессии начались в 1932 году и продолжались до 1953 года. В большинстве случаев сверху направлялись списки учителей, работников просвещения с

указанием о том, что они до революции были детьми баев, аткамнеров, алашордынцев, кулаков, генералов и т.д.

Например, председатель Гурьевского окружного исполнительного комитета 13 апреля 1937 года в письме №75 заведующему окружным отделом образования дает списки 39 «неблагонадежных» учителей с указанием проверить и принять соответствующее решение. Среди них такие известные учителя, как К.Карашин и К.Абаканов. В документе, полученном из Комитета национальной безопасности, есть списки 30 учителей.

- Абуакиров Тлеген, 1909 г.р., уроженец Кызылкогинского района, работал учителем начальной средней школы п. Карабау. Тройкой УНКВД по Западно-Казахстанской области 19.08.37 г. по ст. 58-10, II УК РСФСР осужден на 10 лет. Постановлением Президиума Гурьевского облсуда 05.07.1957 г. реабилитирован.

- Адаев Имангали, 1901 г.р., уроженец п. Карабау, работал директором нефтяного рабфака. Тройкой УНКВД по Западно-Казахстанской области 14.02.38 г. по ст. 58-2, 10 УК РСФСР приговорен к ВМН (высшей мере наказания). Расстрелян 14.02.38 г. Определением судебной коллегии Верховного суда КССР от 16.11.1955 г. реабилитирован.

- Адлер Франц Петрович, 1887 г.р., уроженец Одесской области, работал учителем немецкого языка на промысле Доссор. Тройкой УНКВД по Западно-Казахстанской области 25.11.37 г. по ст. 58-10 ч.2 приговорен к ВМН. Расстрелян. 03.10.1988 г. реабилитирован.

- Алуф Леонид Ильич, 1908 г.р., уроженец Полтавской области, работал учителем в СШ им. Куйбышева г. Гурьева. Военным трибуналом войск НКВД КССР в 1941 г. по ст. 58-10 осужден на 15 лет в ИТЛ (исправительно-трудовые лагеря) с поражением в правах на 3 года. Постановлением Пленума Верховного суда КССР 10.07.58 г. реабилитирован.

- Байтауов Зулкан, 1896 г.р., уроженец Баксайского района, работал преподавателем нефтяного техникума. Особым совещанием НКВД 03.07.48 г. по ст. 58-10 осужден на 1-5 лет в ИТЛ. Определением судебной коллегии Верховного суда КССР 10.07.58 г. реабилитирован.

- Гладков Сергей Васильевич, 1911 г.р., уроженец Ростовской области, работал военруком НСШ в п. Ганюшкино. Военным трибуналом войск НКВД КССР 26.03.1941 г. по ст. 58-10 ч.1, 17-58-8 УК РСФСР осужден на 10 лет в ИТЛ с поражением в правах на 5 лет. Постановлением Пленума Верховного суда СССР 30.03.90 г. реабилитирован.

- Дюсенгалиев Мергенгали, 1899 г.р., уроженец Испульского района, работал учителем Елтайской средней школы. Заседанием тройки по Западно-Казахстанской области 16.02.38 г. осужден на 10 лет. Постановлением Президиума Гурьевского облсуда от 08.02.1958 г. реабилитирован.

- Жалутиев Тлеп, 1892 г.р., уроженец Тайпакского района Западно-Казахстанской области, работал учителем Елтайской средней школы. Судебной коллегией Гурьевского обл. суда в 1941 г. по ст. 58-6, 8 УК РСФСР осужден на 4 года в ИТЛ. Коллегией Верховного суда КССР 20.10.1941 г. из-под стражи освобожден.

- Иванов Владимир Николаевич, 1907 г.р., уроженец г. Саратова, работал преподавателем учкомбинатаоблторга. Тройкой УНКВД по Гурьевской области 03.07.38 г. по ст. 58-10 УК РСФСР осужден на 10 лет в ИТЛ. Заключение Гурьевского областного прокурора 26.06.88 г. реабилитирован.

- Ибрашев Казмукаш, 1894 г.р., уроженец аула №24, работал преподавателем Гурьевского рыбтехникума. Заседанием Тройки УНКВД по Западно-Казахстанской области 30.10.37 г. по ст. 58-2 УК РСФСР приговорен к ВМН. Расстрелян 02.10.1937 г. Постановлением Президиума Гурьевского облсуда от 20.10.1958 г. реабилитирован.

- Исмурзин Умурзак, 1896 г.р., уроженец Кызылкогинского района, работал преподавателем горно-нефтяного техникума г. Гурьева. Заседанием Тройки НКВД по Западно-

Казахстанской области 16.02.1938 г. приговорен к ВМН. Постановлением Президиума Гурьевского облсуда от 24.01.1957 г. реабилитирован.

- Исагамбетов Кадырбай Исаганбетович, 1896 г.р., уроженец Западно-Казахстанской области, работал учителем НСШ п.Тандай. Тройкой НКВД по Западно-Казахстанской области 14.02.1938 г. по ст. 58-2, 10, 11 УК РСФСР приговорен к ВМН. Расстрелян 16.02.38 г. Постановлением Президиума Гурьевского облсуда от 24.01.57 г. реабилитирован.

- Исакова Зульфат Абдешовна, 1925 г.р., уроженка Западно-Казахстанской области, работала учителем СШ п.Ганюшкино. Гурьевским обл. судом 28.07.1951 г. по ст. 58-10, 1, 11 УК РСФСР приговорена к 10 годам лишения свободы с поражением в правах на 5 лет. Судебной коллегией Верховного суда СССР от 19.10.1954 г. реабилитирована.

- Ким Чан Се, он же Ким Василий, 1907 г.р., уроженец Манчжурии, работал учителем СШ в Баксайском районе. Заседанием Тройки УНКВД по Гурьевской области 30.10.1938 г. по ст. 58-11 УК РСФСР приговорен к ВМН. Расстрелян 23.10.1938 г. Военным Трибуналом ТуркВО 19.08.65 г. реабилитирован.

- Кириченко Раиса Ефимовна, 1898 г.р., уроженка Полтавской области, работала учителем НСШ п.Яманка. Судебной Коллегией Гурьевского обл. суда от 12.10.1944 г. по ст. 58-10 приговорена к 2-7 годам в ИТЛ с поражением в правах на 3 года. Заключением обл. прокурора 27.10.1992 г. реабилитирована.

- Киселев Евтихий Михайлович, 1909 г.р., уроженец Амурской области, работал преподавателем нефтяного техникума. В 1950 г. Гурьевской судебной коллегией по ст. 58-10 приговорен к 7 годам в ИТЛ. Определением Судебной коллегии Верховного суда КССР приговор отменен, из-под стражи освобожден.

- Ковбас Петр Дмитриевич, 1900 г.р., уроженец Киевской области, работал учителем в с.Тандай. Тройкой УНКВД по Западно-Казахстанской области 08.10.1937 г. осужден. Решением по делу и заключением Гурьевского обл. прокурора 16.10.89 г. реабилитирован.

- Кожуховский Станислав Андреевич, 1888 г.р., уроженец Польши, работал директором рыбного техникума. Особой Тройкой УНКВД по Гурьевской области 15.10.1938 г. по ст. 58-6, 10, 11 приговорен к 10 годам в ИТЛ. Постановлением УНКВД по Гурьевской области 07.03.1939 г. дело прекращено за недоказанностью состава преступления.

- Нечаев Александр Михайлович, 1892 г.р., уроженец Челябинской области, работал учителем СШ №6 г. Гурьева. Выездной комиссией Казотделения Верховного суда РСФСР 15.05.1935 г. по ст. 58-10 приговорен к 8 годам в ИТЛ. Заключением Генерального прокурора РК 24.08.1992 г. реабилитирован.

- Розенберг Юдель Аронович, 1912 г.р., уроженец Латвии, работал учителем СШ им. Куйбышева. Особым совещанием НКВД СССР 1943 г. по ст. 58-10 приговорен к 2-5 годам в ИТЛ. Заключением Гурьевского обл. прокурора 31.03.1989 г. реабилитирован.

- Садыков Идрис, 1913 г.р., уроженец Западно-Казахстанской области, работал учителем СШ им. Абая п.Ганюшкино. Гурьевским обл. судом 28.07.1941 г. по ст. 58-10, 1, 11 УК РСФСР приговорен к 10 годам с поражением в правах на 3 года. Судебной коллегией Верховного суда СССР 19.11.1954 г. реабилитирован.

- Сон Хи, 1904 г.р., уроженец Кореи, работал учителем корейской школы в г. Гурьеве. Тройкой УНКВД по Гурьевской области 28.10.1938 г. по ст. 58-6, 11 УК РСФСР приговорен к ВМН. Расстрелян 29.10.1938 г. Определением Военного трибунала ТуркВО в 1960 г. реабилитирован.

- Сухарев Сергей Иванович, 1894 г.р., уроженец Гурьева, работал учителем химии в нефтяном техникуме. Тройкой УНКВД по Гурьевской области в 1938 г. по ст. 58-2, 6, 8, 11 УК

РСФСР приговорен к ВМН. Расстрелян 23.10.1938 г. Постановлением Гурьевского облсуда 01.11.1958 г. реабилитирован.

- Танкибаев Абилгали Танкибаевич, 1903 г.р., уроженец Жылыойского района, работал учителем школы аула Холодильник. Тройкой УНКВД по Западно-Казахстанской области 14.03.38 г. по ст. 58-2, 10, 11 УК РСФСР приговорен к ВМН. Расстрелян 16.02.38 г. Постановлением Президиума Гурьевского обл. суда 24.01.1957 г. реабилитирован.

- Тыншимов Рахимберды, 1887 г.р., уроженец Баксайского района, работал учителем ликбеза аула №17. Особой Тройкой УНКВД по Гурьевской области в 1938 г. по ст. 58-2, 6, 11 УК РСФСР приговорен к ВМН. Расстрелян 25.11.38 г. Определением Военного трибунала ТуркВО 09.07.1963 г. реабилитирован.

- Утарбаев Сулеймен, 1914 г.р., уроженец Актюбинской области, работал учителем в СШ п.Ганюшкино. Гурьевским обл. судом 28.07.1951 г. по ст. 58-10 осужден на 3 года. Судебной коллегией Верховного суда СССР 19.10.1954 г. реабилитирован.

- Худайбергенов Алпан Каражанович, 1883 г.р., уроженец Новобогатинского района, работал учителем СШ №11 Испульского района. Тройкой УНКВД по Западно-Казахстанской области 25.10.1937 г. по ст. 58-2, 10, 11 УК РСФСР приговорен к ВМН. Расстрелян 03.10.1937 г. Определением Судебной коллегии Верховного суда КССР 22.10.57 г. реабилитирован.

- Цислер Павел Георгиевич, 1888 г.р., уроженец Польши, работал преподавателем немецкого языка в нефтяном техникуме. Тройкой НКВД СССР 08.01.1938 г. по ст. 58-8, 10 ч.2 приговорен к ВМН. Расстрелян 03.02.38 г. Постановлением Президиума Гурьевского облсуда 22.10.1958 г. реабилитирован.

- Ю Сек Гер, 1914 г.р., уроженец Кореи, работал учителем корейской школы в г. Гурьеве. Особым совещанием при НКВД СССР в 1938 г. по ст. 58 осужден к 6-8 годам в ИТЛ. Заключением военного прокурора ТуркВО от 27.02.89 г. реабилитирован.

- Искалиев Калам, 1915 г.р., уроженец Испульского района, работал директором Зеленовского детского дома. Гурьевским обл. судом 26.10.51 г. по ст. 58-10 приговорен к 10 годам лишения свободы. Постановлением Президиума Верховного суда КССР от 20.02.61 г. Реабилитирован [4].

Расстрелянный в 1938 году Сергей Иванович Сухарев работал учителем Кызылуйской школе, преподавал химию. Об этом замечательном педагоге его племянница Е.Леонова вспоминает: «Родной брат моего отца С.И. Сухарев родился в 1894 году. 23 октября 1938 году был расстрелян. Не передать словами ту душевную боль, которую мы испытывали, когда на его доброе имя был приклеен ярлык «врага народа». И это продолжалось очень долго, целую человеческую жизнь. Однако господь милостив, справедливость восторжествовала, мой дорогой дядя наряду с другими невинными жертвами политических репрессий оправдан. Более того, его заслуга в развитии народного образования края ныне исследуется, недавно, побывав в музее образования, видела его фамилию в «Белой книге памяти». Большое спасибо создателям этой книги, земной им поклон! Сергей Иванович, как настоящий патриот своей земли, всю свою сознательную жизнь посвятил делу обучения детей, делу просвещения.

Он был одним из немногих людей своего времени, получивший блестящее образование в Казанском университете, после окончания которого работал в Баксайском районе, в нефтяном техникуме. Каждый свой отпуск он специально ездил в Ленинград за учебниками и книгами для своих учащихся. После его гибели остались жена Елизавета Александровна и двое детей. Как семья «врага народа» они перенесли очень много незаслуженных оскорблений, обид и лишений. Особенно трудно было его сыну Владимиру. По газетным материалам, а также из «Белой книги» мы узнали о том, что Сергей Иванович был расстрелян, а не умер от болезни, как объяснили его жене».

Суровые законы тех лет наказывали учителей за их социальное происхождение, а также за принадлежность к политическим партиям, в которых они состояли. В числе тех, кто пострадал подобным образом, была Зульфат Исакова, одна из первых казашек, получивших высшее образование. Она в 1948 году окончила Казахский педагогический институт. После окончания института была направлена в Денгизский район на работу учителем истории средней школы им. Абая. В 1951 году была осуждена на 10 лет как «враг народа» и отбывала наказание в лагерях для политзаключенных в Российской Федерации. Однако Зульфат, находясь в лагере, продолжала своими письмами в различные инстанции доказывать свою правоту и добилась в 1954 году досрочного освобождения. После освобождения, вернувшись в Гурьев, работала учителем и за свой труд была награждена значком «Отличник народного просвещения КазССР» [5].

Судьба ветерана педагогического труда Индера Ескалиева Калама, награжденного орденом «Знак Почета», схожа с судьбой Зульфат Исаковой. Получив в 19 лет профессию учителя, Калам был назначен заведующим Испульской семилетней школы. После вступления в ряды партии, в годы войны заведовал отделом пропаганды Испульского районного комитета партии. Позднее руководство района назначило Калама директором детского дома с. Зеленый. 14 марта 1951 его обвинили в махровом национализме, более того, обвинили в том, что он якобы оскорбил «вождя народа», и приговорили его сначала к смертной казни, затем мера наказания была заменена ссылкой в лагерь на 10 лет. После вынесения приговора знаменитой «тройкой» Калам отбывал срок в лагерях для политзаключенных в городах Гурьеве, Актюбинске, Новосибирске, Семипалатинске. После смерти Сталина обвинения с К.Ескалиева были сняты. И в 1955 году он, вернувшись на родину, приступил к своему любимому делу. Работал учителем, директором школы в Индерском районе до выхода на пенсию в 1968 году, был удостоен многих правительственных наград [6].

Одним из тех, кто невинно пострадал в те суровые годы был уроженец Кзылкогинского района, человек необычайно яркой и в то же время трагической судьбы Койшыбай Есембаев. Родился в 1890 году, окончил Уральскую учительскую гимназию, до этого, видимо, он учился в одной из трех «Кзылуй», которые работали до Октябрьского переворота в Кзылкоге. После окончания учительской гимназии работал продолжительное время учителем в Карабау и Тайсойгане. Это было трудное время. Не хватало не только школ, но и лечебных учреждений. Как истинный патриот, Койшыбай, чтобы помочь населению в предотвращении различного рода заболеваний и эпидемий, в 1916 году поступил на специальные фельдшерские курсы в Уральске. После их окончания он, получив удостоверение фельдшера, возвратился на родину и лечил своих земляков от брюшного тифа, холеры, оспы и других опасных заболеваний. В тот период он работал вместе со знаменитым своим земляком Халелом Досмухамедовым.

После революции он возвратился к любимой работе учителя и вплоть до 1949 года занимался педагогической деятельностью. Он добился больших успехов, признания народа и любви своих воспитанников. В 1949 году К.Есембаев был награжден орденом Трудового Красного Знамени, ему присвоено почетное звание «Заслуженного учителя Казахской ССР». То, что случилось с ним позже, нельзя назвать иначе, как абсурдом. Человек, который так много сделал для своего народа, с подачи «доброжелателей» в одночасье становится «врагом народа» и осуждается на 10 лет. В то время педагогу был 61 год. Незаслуженное, абсурдное обвинение и последовавшее за ним лишение свободы сделали свое дело, и учитель умер в тюрьме в г. Актюбинске.

Позже справедливость в отношении Есембаева была восстановлена и в 1962 году по решению Верховного Суда Казахской ССР он был полностью оправдан [7].

Судьба учителя Байчунаасской школы Дуйсенова Тулегена кому-то может показаться негероической, но она может быть поучительной. В 1943 году по пути на фронт Тулеген с такими же, как он сам, молодыми бойцами прочитал рассказ классика казахской литературы Б.Майлина «Шұғаның белгісі» («Знак Шуги»), за что был осужден на 10 лет. Это произошло потому, что еще в 1937 году автор книги Б.Майлин был репрессирован как «враг народа». Тулеген Дуйсенов отбывал срок в воркутинском лагере для политзаключенных вместе с такими выдающимися представителями советской литературы, культуры и киноискусства, как Я.Смеяков, М.Донской, А.Каплер. С детства любивший литературу, Тулеген еще в лагере начал писать стихи. В 1956 году Т.Дуйсенов вернулся на родину, поступил на заочное отделение Гурьевского пединститута, затем долгие годы вплоть до своей кончины работал учителем Байчунаасской средней школы.

Недавно в г. Алматы вышла его книга стихов «Песня-завещание». Высказывая свое мнение об этой книге, депутат парламента Ф.Онгарсынова пишет: «У казахов есть выражение: «У слова есть душа». У стихотворения тоже есть душа. Стихотворение, не имеющее души, можно сравнить с мертвой рыбой, не имеющей никакого вкуса. А у рукописи Тулегена аги, оставленной после себя, я как будто слышала биение его горячего сердца, kloкотание крови по сосудам тела. Самое главное – из этого небольшого сборника мы узнаем трагическую судьбу всего народа, его опасный и скользкий путь» [8].

Как показывают архивные материалы, гонения на учителей начались еще раньше, когда Советская власть только установилась. В этой связи невозможно читать без волнения письмо учительницы Редутской начальной школы Екатерины Костеловой, написанное ею в 1921 году в адрес Гурьевского отдела народного образования;

В Гурьевский отдел народного образования, заведующему:

Заявление

Сообщаю, что мою семью, т.е. престарелую мать и трехлетнего ребенка, лишили продовольственного пайка. Семьи рыбаков, семьи красноармейцев получают, а мы, работники просвещения, должны шкуру с себя сорвать, и за это кусок хлеба вырывают из горла ни в чем не повинных детишек. Я лично работаю без отдыха целый день, потому что каждый свободный час употребляю на частные уроки, чтобы заработать рыбу: о работе же по отделу народного образования говорить не стану, т.к. отдел народного образования, если хоть сколько-нибудь интересуется нами, должен знать об этом сам. Если отдел за нашу работу не в силах прокормить наши семьи, прошу уволить меня с занимаемой должности и дать возможность поступить в другое учреждение, где дети и старики считаются тоже людьми, и за ними признается право кушать. При настоящих условиях я буду работать последний месяц, хотя бы мне впредь грозили тюрьмой. Прошу подать мое заявление куда следует и о результатах уведомить.

Е.Костелова

Как и следовало ожидать, крик души учительницы так и остался «гласом вопиющего в пустыне», более того уездный отдел народного образования вскоре своим приказом уволил ее как «политически неблагонадежную».

Вызывает интерес судьба еще одного героя «Белой книги скорби». Алуф Леонид Ильич родился в 1908 году в г. Кременчуг Полтавской области. Работал учителем русского языка и литературы в средней школе им. Куйбышева города Гурьева. Военным трибуналом войск НКВД КССР в 1941 году по статье 58-10 он был осужден на 15 лет работ в исправительно-трудовых лагерях с поражением в правах на три года. На момент ареста Л.Алуф имел высшее образование, окончил Харьковский коммунистический университет им. Артема. В Гурьев,

надо полагать, приехал по направлению, поскольку до войны область испытывала дефицит квалифицированных кадров, а именно учителей с высшим образованием. Школа им. Куйбышева в конце 30-х годов была одной из двух городских, которые имели статус средней школы.

В то время учебным заведением руководила Александра Митрофановна Гусева, сумевшая создать работоспособный педагогический коллектив, в котором в силу своих профессиональных знаний и умений выгодно выделялся Леонид Алуф. Рассматривая документы давно минувших дней, например, анкету арестованного Леонида Ильича, невольно приходишь к мысли о том, насколько тяжелым было это время.

Шел 1940 год. Мир готовился к войне. Многие молодые люди призывались в ряды Красной Армии. Шла финская война. В то время людей с высшим образованием, таких как Алуф, было на пересчет. Тем не менее, производилась тотальная чистка рядов интеллигенции, особенно лучшей ее части – учителей. Это, как нам думается, объяснялось рядом причин.

Некоторые учителя с высшим образованием, имеющие активную жизненную позицию, не могли или не хотели закрывать глаза на недостатки в советском обществе. Недовольство вызывало многое: то, что люди жили очень бедно, отсутствовали какие-либо элементарные социальные блага. Учителей возмущало состояние материальных баз школ, где они сами работали, а также, по их мнению, не соблюдались конституционные права граждан.

Например, Леонид Алуф был признан виновным в систематическом проведении в течение 1940 года среди учителей школы контрреволюционной агитации. Заявления Леонида Ильича об отсутствии в стране демократии, проведении в связи с этим формальных выборов в Советы народных депутатов, неодобрительные высказывания о финансовой политике правительства и слабом материальном положении учителей не могли не привлечь внимания карательных органов.

Заподозренного рода высказывания Леонид Алуф и был осужден так называемой «тройкой» НКВД. Однако в 90-е годы XX века в Советском Союзе началась реабилитация невинных жертв «красного террора», устроенного в 30-50-е годы в отношении интеллигенции большевиками.

В связи с этим, Постановлением Пленума Верховного суда СССР от 29 марта 1990 года под председательством Е.А. Смоленцова Алуф Леонид Ильич был полностью оправдан.

Заключение.

Совершенно очевидным фактом для нас является то, что невинные жертвы сталинских репрессий, такие как К.Карашин, К.Абаканов, А.Имангали, М.Дуйсенгалиев, А.Ф. Петрович, К.Ибрашев, Е.Умурзак, Ким Чак Се, Сан Хи, С.И. Сухарев, А.Танкибаев, Р.Тыншимов, К.Есембаев и другие пострадавшие учителя, внесли огромный вклад в развитие народного образования нашего края. Поэтому вернуть их доброе имя – наш долг.

Этого требует и Указ Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева о полной реабилитации жертв политических репрессий от 24 ноября 2020 года №456, поскольку многие пострадавшие учителя хоть и были реабилитированы но они все еще мало ознакомлены с педагогической общественностью. Большой проблемой до сих пор остается тайна захоронения расстреленных учителей. Необходимо найти их некрополи и установить памятник – кенотаф в их честь.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Кан Г.К. История Казахстана. — Алматы. — 2011. — 76 б.

2 Азалы кітап. «Өлке» баспасы. — Алматы. — 2002. — 134 б.

- 3 Нағымұлы Ш. Атырау – білім өлкесі. — Алматы: Ғылым. — 1999. — 160 б.
- 4 Архив Комитета Государственной Безопасности по Атырауской Области, дело №75. — 28л.
- 5 Нагимов Ш. Белая книга скорби (Об учителях, подвергшихся политическим репрессиям в 30 – 50 годы XX века). Монография. Караганда: Medet Group. — 2021. — 162 с.
- 6 Атырау облысы мұғалімдерінің энциклопедиясы (1-кітап) — Алматы: «Өлке» баспасы. — 2004 ж. — 248 б.
- 7 Бұл да сонда. — 32 б.
- 8 Государственный Архив Атырауской Области. Фонд №334, опись №1, дело №26. — 15 л.

АЗАЛЫ АҚ КІТАПТЫҢ КЕЙІПКЕРЛЕРІ

Аңдатпа.

Мақала XX ғасырдың 30-жылдарында қуғын-сүргінге ұшыраған Атырау өлкесінің жекелеген мұғалімдерінің еңбек жолы мен ауыр тағдыры туралы мұрағаттық зерттеулер негізінде орындалған. Оларды әділетсіздікпен ұзақ уақыт бойы «халық жаулары» деп атап келді және есімдері ел тарихынан алынып тасталынды. Мақаланың мақсаты – жазықсыз жапа шеккен ұстаздардың жарқын есімдерін Тәуелсіз Қазақстан азаматтарының қазіргі ұрпағына таныстыру және мәңгі есте қалдыру болып табылады.

Мақалада айтылғандай, XX ғасырдың 30-40 жылдары қоғамның жақсы бөлігі мұғалімдерге қатысты жаппай саяси қуғын-сүргіндермен сипатталады. Атап айтқанда, 70 мұғалім қуғын-сүргінге ұшырады, олардың 12-сі атылды, қалғандары ұзақ мерзімге бас бостандығынан айырылды. Мақаланың құндылығы – Ұлттық қауіпсіздік комитеті мұрағат материалдары негізінде алдыңғы қатарлы мұғалімдерді саяси тұрғыдан қудалау туралы фактілер бар. Үкімдер сырттай, яғни айыпталушыны шақырмай, сондай-ақ қорғау мен айыптаудың қатысуынсыз шығарылды, әдетте үкімдерге шағымдануға мүмкіндік берілмеді. Ату үкімдері «әкелу уақыты мен орнының құпиясын міндетті түрде толық сақтай отырып» орындалуға тиіс екендігі арнайы көрсетілген.

Негізгі сөздер: саяси қуғын-сүргін, мұғалімдер, қуғын-сүргінге ұшырағандар, «Азалы ақ кітап», тарихи жады, Алаш Орда үкіметінің қызметіндегі мұғалімдер, мұғалімдердің жарқын есімдерін.

HEROES OF THE WHITE BOOK OF SORROW

Abstract.

The article is based on archival research on the labor path and the hard fate of individual teachers of the Atyrau region who were subjected to repression in the 30s of the twentieth century, who for a long time undeservedly bore the label of "enemies of the people" and their names were deleted from the history of the country. The purpose of the article is to introduce and return their good names to the current generation of citizens of independent Kazakhstan.

As stated in the article, the 30-40 years of the XX century are characterized by mass political repression against the best part of the society of teachers. 70 teachers were subjected to repression, 12 of them were shot, the rest were sentenced to long-term imprisonment. The value of the article lies in the fact that it contains facts about the political persecution of advanced teachers, based on archival materials of the the National security committee.. Sentences were passed in absentia, that is, without summoning the accused, as well as without the participation of the defense and the prosecution, as a rule, sentences were not subject to appeal. It was specifically stated that sentences to execution should be carried out "with the mandatory complete secrecy of the time and place of execution".

Key words: political repressions, teachers, repressed, "White Book of Memory", historical memory, teachers in the activities of the Alash Orda, bright names of teachers.

REFERENCES

- 1 Kan G.K. Istoriya Kazakhstana. [History of Kazakhstan]. Almaty. 2011. 76 p. [in Russian]
- 2 Azaly kitap. «Ölke» baspasy. Almaty. 2002. 134 p. [in Kazakh]
- 3 Nağymūly Ş. Atyrau – bılım ölkesi. [Atyrau is a region of education]. Almaty: Ğylym. 1999. 160 p. [in Kazakh]
- 4 Arkhiv Komiteta Gosudarstvennoi Bezopastnosti po Atyrauskoj Oblasti. [Archive of the State Security Committee for Atyrau Region], delo №75. 28 l. [in Russian]
- 5 Nagimov Sh. Belaya kniga skorbi. (Ob uchitelyakh, podvergshikhnya politicheskim repressiyam v 30 – 50 gody HKH veka). [White Book of Sorrow (On teachers subjected to political repression in the 1930s and 1950s)]. Monografiya. Karaganda: Medet Group. 2021. 162 p. [in Russian]

6 Atyrau oblysy mǵalymderiniń ensiklopediasy. [Encyclopedia of teachers of Atyrau region] (1-kitap) Almaty: «Ölke» baspasy. 2004. 248 p. [in Kazakh]

7 Bül da sonda. [This is also there]. 32 p. [in Russian]

8 Gosudarstvennyi Arkhiv Atyrauskoï Oblasti. [State Archive of Atyrau Region]. Fond №334, opis' №1, delo №26. 15 l. [in Russian]

Information about authors:

Bolat Zhumagulov – **corresponding author**, candidate of historical sciences, professor, Department of “World history”, Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Информация об авторах:

Болат Жумагулов – **основной автор**, кандидат исторических наук, профессор кафедры «Всемирная история», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Авторлар туралы ақпарат:

Болат Жұмағұлов – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, «Әлем тарихы» кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

МРНТИ 03.20

УДК 94 (574.1)

DOI 10.47649/vau.2022.v67.i4.03

А.С. Сарсенов¹ , Г.К. Кайргалиева^{1*} , Д.Ж. Алипова¹

¹Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

г. Атырау, 060011, Республика Казахстан

*e-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: НАСЕЛЕНИЕ, МИГРАЦИЯ, ЭВАКУАЦИЯ

Аннотация.

В статье исследуются этнодемографические процессы в Западном Казахстане в годы Великой Отечественной войны. В связи с близостью территории Западного Казахстана к линии фронта этнодемографические процессы в этом регионе по сравнению с другими регионами Казахстана имели некоторые отличительные особенности. Документы и исследования свидетельствуют о сложном характере данных процессов. При этом количество призывников из западного региона Казахстана значительно превосходило численность призванных на фронт из других регионов. Из районов, входящих в состав западной области по действующему административному делению, на фронт было призвано 248 140 человек, что составляет 32,1% от числа призванных по всей республике. Количество призванных только из Актюбинской области составило 116 831 человек, т.е. 15,1%. Еще один важный вопрос, на который следует обратить исследовательское внимание – это потери на фронте. В 1938-1945 годах количество призывников составило 262 400 человек, из них 36,4% погибли на фронте. В годы войны доля призывников казахской национальности из западного региона была выше, чем у представителей других национальностей, проживающих в этом регионе. Даже по неполным данным, казахи составляли 34,7% от общего количества призванных на фронт и 26,1% от численности убитых. Сама эта ситуация привела к уменьшению казахского населения в годы войны.

Сокращение населения было вызвано тяжелыми условиями жизни в годы войны, тяжелыми условиями труда, распространением различных болезней, нехваткой продовольствия.

На миграционную ситуацию в годы войны повлияло переселение из районов, оставшихся на линии фронта, а также насильственное переселение некоторых национальностей.

В результате в послевоенные годы в западных областях Казахстана увеличилось количество представителей других национальностей, а доля коренного населения, то есть казахов, уменьшилась.

Ключевые слова: война, население Казахстана, эвакуация, демография, военные потери, этнодемографические процессы.

Введение.

Годы Великой Отечественной войны наложили определенный отпечаток на население Западного Казахстана, в т.ч. на этнодемографические процессы. Одной из отличительных черт этого периода является усиленная миграция населения. К тому же насильственная депортация народов, начатая еще до войны, продолжилась и в годы войны. Что касается миграционных процессов, то они своими корнями уходят в далёкое прошлое, в годы колонизации царской Россией Казахской степи. Это переселение русских и украинских крестьян на наиболее плодородные казахские земли, миграционные процессы и др. Этот процесс получил своё продолжение в годы Советского режима, особенно в период так называемой индустриализации, связанные с подъёмом промышленности. На наш взгляд, эти страницы нашей истории до сих пор недостаточно изучены и не получили должной оценки нашими историками.

О населении Казахской степи в целом и её западного края в частности, оставили свои сведения дореволюционные историки и чиновники, служившие в российской колониальной администрации. К ним можно отнести работы конца XVIII – начала XIX в. Рычкова П.И., Палласа П.С., Левшина А.И. Ценные сведения оставил Рычков П.И., побывавший в 1748 г. в Яицком городке. Помимо истории казаков он описывает быт и хозяйство казахов. Паллас П.И., побывавший там же в 1769 г. оставил сведения о ремесле, быте и обычаях казахского народа. [1].

Из представителей российской колониальной администрации следует отметить ценные сведения Крафта И.И., Кауфмана А.А., Добросмыслова А.И., Гейнса А.К.

Материалы и методы исследования.

Изучению советского периода населения края посвятили свои труды учёные Рысбеков Т.З. (Уральск), Табылдиев Х.Б., Мухаметов Х.А. (Гурьев), Нургалимова К.С. (Актобе). Эти авторы, как и дореволюционные, основной упор в своих исследованиях делали на изучение истории городов.

Вопросы переселения в своих трудах исследовали учёные-историки Турсынбаева А.Б., Сулейменов Б.С., Герасимова Э.И., Бекмаханова Н.Г. и др. Военно-политическая колонизация Казахстана Россией стала предметом исследования и зарубежных учёных. Профессор университета Индиана США Дж.Демко написал работу «Колонизация русскими Казахстана», где подробно описывает изменения количества сельского и городского населения, национальный состав и дает сравнительный анализ.

Одним из значительных событий в советский период, повлиявший на изменение состава населения Казахстана была депортация целых народов на территорию республики. Этим чудовищным преступлением сталинского руководства против целых народов учёным удалось обратить свои взоры лишь в годы независимости. Вышел сборник «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», также труды Кульбаева Т.И, Хегая А., Кыдыралиной Ж.У., Калыбековой М.Ч. и др.

Наиболее богатые и достоверные материалы о населении Казахстана представлены в трудах историков – демографов. В них подробно освещены увеличение и уменьшение количества, национальный и социальный состав, быт и хозяйство.

В годы Великой Отечественной войны в Западном Казахстане, как и во всей республике произошли масштабные этнодемографические процессы. В результате смертей на фронте и в тылу население Казахстана понесло безвозвратные потери. Из нынешних четырех западных областей по неполным данным на войну отправились 248 140 человек. В целом из мобилизованных в 1938-1945 годы 262 400 человек погибло 95 500 или 36,4%. В годы войны во много раз увеличились миграционные процессы и как результат сформировался многонациональный состав населения.

В данной статье мы стремились показать некоторые отличия Западного Казахстана от других регионов республики в годы Великой Отечественной войны. Западный Казахстан оказался в прифронтовой полосе. Фашистские самолёты долетали до некоторых населенных пунктов, по сравнению с другими регионами здесь наблюдалось резкое сокращение населения. На наш взгляд, здесь в годы войны происходили масштабные этнодемографические и социально-экономические процессы. Была создана сеть крупных промышленных предприятий и, как следствие, выросло количество рабочего класса.

Результаты и их обсуждение.

Прежде чем подробно анализировать состав населения, миграцию и депортацию народов Западного Казахстана обратимся к статистике. По переписи 1939 г. население Казахстана составляло 6 151 102 человек [2]. По данным государственного статистического комитета 1 января 1941 г. – 6 425 000 человек. В годы войны по данным военных комиссариатов 1 196 164 человек были приняты в ряды войск. И по республике, и по западным областям Казахстана точных данных по принятым в ряды Советской армии воинов назвать сложно, ибо данные военкоматов сильно разнятся. Основным ориентиром в этом плане являются сборники «Боздактар», составленные во всех областях в 1995 г. к 50-летию Победы. В них по возможности более конкретизировано количество призванных на фронт в годы войны. Однако поиски в этом направлении продолжаются и по сей день.

В годы войны из Актюбинской области призваны на фронт 116 831 человек [3]. Из них погибло 39 503, непосредственно на сражениях – 17 280, в госпиталях от полученных ранений – 1 718, в фашистских лагерях – 152, без вести пропавшие – 20 353 [4]. Многие из них овладели воинскими специальностями истребителя, гранатометчика, пулемётчика и минометчика. С первых дней войны в военкоматы поступило около 300 заявлений добровольцев [5].

В Атырауской области также многие парни и девушки добровольно просились на фронт и в первый день войны 23 девушки подали заявления о добровольной отправке на фронт. В целом в годы Великой Отечественной войны из Атырауского региона отправились на войну 42 509 человек, а из города – 11 302 человек. Из них 15 364 человек по региону, 4 683 по городу погибли, сражаясь с врагом [6]. Из Мангистауского региона, который входил в годы войны в состав Атырауской области количества призванных сильно разнятся.

Архивные данные последних лет свидетельствуют о том, что немецко-фашистское командование уделяло особое внимание богатому нефтью региону. Поэтому Верховный Совет СССР издал в августе 1942 г. секретный указ о военном положении Прикаспийского региона. В связи с секретностью указа мероприятия проводились в особом режиме. В частности, было поручено создать комитет обороны в Гурьеве, которому беспрекословно подчинялись все местные органы [7].

Согласно собранию сочинений «Боздактар» из Западно-Казахстанской области на фронт были призваны 74 083 человек. А в 1938-1945 годы количество воевавших на полях сражений

составляло 76 635 человек. По данным на 1 января 1941 г. из 76 575 жителей г. Уральска было призвано 11 015 человек, что составляет 16,3%. Военная потеря области составляла 36 548 человек (47,7%). Из них 15 695 погибло непосредственно в боевых действиях (42,9%), в госпиталях от полученных ранений – 2 803 (7,7%), 157 (0,4%) – в фашистских лагерях, 17 893 – без вести пропавшие (48,9%) [8]. По данным статистических органов население Западно-Казахстанской области на 1 января 1941 г. составляло 395 631 человек. Свыше 15 тысяч из них переселились накануне войны из других областей и республик. В 1945 г. население области уменьшилось до 274 284 человек, т.е. сократилось на 121 347. Сюда входит и боевая потеря в 36 548 человек, указанная нами выше.

По данным исследователя истории населения Западного Казахстана историка-демографа Сдыкова М.Н. накануне войны в армию было призвано 8 735 уральцев, в годы войны – 67 946, кроме того были привлечены для работы в военных комиссариатах и промышленных предприятиях 13 605 человек, для работы в оборонных предприятиях были мобилизованы 15 979 человек. Резюмируя все это, он приходит к выводу, что в годы войны на фронт было призвано 97,5 человек [9]. Подытоживая эти данные, можно сделать вывод, что в 1938-1945 гг. из трёх областей (Актюбинская, Атырауская, Западно-Казахстанская) на фронт было мобилизовано по меньшей мере 262 400 человек.

Если учесть боевых потерь, указанных нами выше (95 500), то они составляли 36,4 %. По городам Уральск и Атырау они составляют 16,4%. Но эти данные, на наш взгляд, требует дальнейшего уточнения и скрупулезного исследования.

В Советское время было написано множество трудов о Великой Отечественной войне. Тема войны была выигрышной, она была священна для каждого советского человека. Поэтому многие критики обходили эту тему стороной. Только после достижения независимости учёные-историки стали изучать истинную историю войны и обнаружили, что в ней имеются не меньше белых пятен, чем в довоенной истории.

Одной из особенностей мобилизации на фронт в западных областях, как и, впрочем, по всему Казахстану, был призыв на фронт преимущественно городского населения. Здесь главную роль играли общая подготовленность горожан и более-менее сносное знание русского языка.

В годы войны по сравнению с представителями других национальностей у казахов было больше боевых потерь. Прежде всего, казахов было мобилизовано больше, чем другие нерусские национальности, например, их было в два раза больше призвано, чем узбеков. К тому же многие выходцы из аулов не владели русским языком, даже не понимали команды, боевая подготовка была на низком уровне. И неудивительно, что потери в войне разных национальностей были неодинаковыми: русских – 6%, украинцев – 8%, белорусов – 10%, казахов – 12 % [10].

В годы войны кроме призыва на фронт проводилась мобилизация населения в так называемые трудармии, которые также повлияли на сокращение населения. Работа в тылу была сопряжена многими трудностями, не хватало продовольствия, жилищные условия не выдерживали никакой критики, люди голодали и как следствие этого умирали от различных болезней. Основную долю работников тыла составляли женщины и дети. Например, в годы войны в Актюбинской области 88% работников связи, 61% рабочих завода «Актюбрентген», 53% рабочих завода «Большевик», 65% рабочих промышленного комбината были женщины. Большинство обучающихся на различных курсах тоже были женщины в целом 1943-1944 гг. на промышленных предприятиях и железнодорожной отрасли области трудились свыше 8 тысяч женщин [5. – 8]. Эти цифры свидетельствуют о том, что в годы войны в отраслях тяжёлый и лёгкой промышленности в основном работали женщины.

В целом в годы войны не только женщины, но и все пригодные для работы население было привлечено к труду. В Атырауской области на трудовом фронте работали: в производстве – 517 человек, на других различных работах – 5073 студентов и школьников, 150 канцелярских работников [6. – 6]. В Западно-Казахстанской области свыше 29 тысяч населения на тыловых работах, в целом в 1941-1945 гг. 90% пригодных к труду людей было мобилизовано на тыловые работы [9. – 162].

Тем самым статистика показывает, что сокращение населения происходило и за счёт мирного населения. Для советских людей общеизвестно, что в тылу порой было не менее трудно чем на войне, разве что пули не свистели и снаряды не рвались. Людские потери в тылу коснулись не только коренного населения, сюда входят и переселенцы. Данную категорию в основном составляли беженцы из западных областей СССР и мобилизованные для работы в оборонных предприятиях рабочие и специалисты. Одной из причин высокой смертности в тылу является ухудшение здоровья населения аулов и городов вследствие голода, недоедания и тяжёлых условий труда. Как мы уже отмечали, рабочую силу в тылу составляли женщины и дети.

Особенно тяжелое положение создалось в аулах. Они не получали заработную плату, лишь отмечались в регистрационных книгах о выполненной работе. Положение же эвакуированного населения было еще хуже. В годы войны не всегда соблюдалось обеспечение населения продовольственными карточками. Рабочим городов выдавался 600 г. хлеба в сутки, а аульное население само себя обеспечивало [9. – 62]. В целом карточная система обеспечения продовольствием населения в областных центрах Казахстана была введена с 1 января 1941 г. К началу 1942 г. только 55% населения республики обеспечивалось хлебом со стороны государства [11]. Таким образом слабое обеспечение продовольствием аульного и городского населения приводило к смертным случаям среди мирного населения.

Несмотря на эти объективные факторы происходило некоторое пополнение населения за счёт эвакуированных (в основном в городах) и вернувшихся с фронта инвалидами солдат. Например, это можно видеть по статистическим данным г. Уральск. Как указывалось, выше в 1939 г. в нём проживало 67 575 жителей, а на 1 января 1946 г. – 66 613 [12]. Как видим население города уменьшилось на 962 человек. На самом деле такая незначительная убыль происходила из-за миграционных процессов, особенно усилившихся в последние годы войны. Такая же картина наблюдалась и в других областных центрах региона.

В целом миграционные процессы в годы войны оказали существенное влияние на этнодемографические процессы в регионе. В основном было эвакуировано население из прифронтовой полосы. Также в Казахстан были переселены многие насильственно депортированные народы. В результате появились люди других национальностей, что привело к сокращению удельного веса казахов.

За счёт эвакуированного и депортированного народов прежде всего выросло городское население. Эвакуация происходила по трём основным направлениям: отдельные беженцы, переселенцы из западных районов СССР, инженерно-технические работники и рабочие с семьями, эвакуированные вместе с промышленными предприятиями. В основном в Казахстан были эвакуированы по второму и третьему направлениям. И естественно, что они обосновались только в городах.

В целом эвакуация шла организованно. Для приёма граждан повсеместно были созданы эвакуопункты. Постепенно в связи с усилением потока беженцев стали организовываться переселенческие управления. Они напрямую подчинялись Совету народных комиссаров Казахской ССР и переселенческому правлению Совета народных комиссаров СССР. В западных областях Казахстана такие правления были созданы в июле 1941 г. [9. – 165].

Деятельность этих местных органов в начале вызвала много нареканий. При приёме и расположении эвакуационного населения на местах были допущены перегибы. В результате этот вопрос был предметом обсуждения на уровне Совета народных комиссаров и Центрального комитета Компартии Казахстана и было принято соответствующее постановление. В районах и областях были выявлены факты взяточничества, отказа в приёме эвакуированного населения и др. [13]. Несмотря на все препоны, усилиями трудовых коллективов работа по расположению эвакуированных была поставлена на нужные рельсы. Сотни тысячам эвакуированных были созданы нормальные жизненные условия.

В целом в годы войны в Казахстан из районов военных действий были эвакуированы свыше 1 млн. жителей [14]. По данным на 1 июля 1943 г. на территории Казахской ССР было обустроено 466 155 эвакуированного населения.

На территории Западно-Казахстанских областей эвакуированное население стало прибывать с июля 1941 г. Уже 23 июля 1941 г. Актюбинский областной комитет партии и областной исполнительный комитет принял постановление «О приёме и обустройстве эвакуированного населения». Для этой цели на долгий срок были освобождены здания педагогического училища, № 6, 13, 15 школ, строительного техникума и ряд жилых домов [15]. Что примечательно многие эвакуированные стремились обосновываться в городах. Об этом свидетельствуют следующие данные: [16].

Таблица 1 – Темпы эвакуации населения в города Западного Казахстана

Области	Городские населения	В города	В аулы	Всего
01.08.1941				
Актюбинская	94,9	700	577	1277
Гурьевская	105,0	12	-	12
Западно- Казахстанская	60,0	943	711	1654 2943
01.10.1941				
Актюбинская	96 994	3824	4425	8249
Гурьевская	104526	412	57	469
Западно-Казахстанская	60701	5131	3551	8682 17400
01.11.1941				
Актюбинская	101390	4536	6561	11097
Гурьевская	107997	919	677	1596
Западно- Казахстанская	64064	5295	4207	9502 22195
01.12.1941				
Актюбинская	106642	9324	9757	19081
Гурьевская	111967	4702	4184	8886
Западно- Казахстанская	67919	9359	25901	35260 63227
Примечание: составлено на основе источника [16]				

Как видно из таблицы число эвакуированного населения резко выросло с осени и постепенно нарастало. Стремление эвакуированного населения обосновываться в городах привело к перенаселению областных центров. Поэтому приходилось предпринимать меры о переселении их в райцентры и аулы. Например, в г. Актобе местные власти вынесли

постановление 12 марта 1942 г. о переселении в первую очередь неработающих и одиноких 1850 человек [17].

В целом основная волна эвакуированных прибыла в Казахскую ССР с августа 1941 г. по январь 1942 г. За этот период был эвакуировано 386 492 человек. По данным на 1 января 1942 г. в области Западного Казахстана было эвакуировано 65 762 человек, что составляет 17% от всех эвакуированных по республике. Эвакуация населения в Казахстан продолжилась до конца войны. Как показывают архивные данные, большинство из них были расселены по аулам и сёлам. В городах старались оставлять только рабочих и специалистов, занятых в промышленных предприятиях. Многочисленные архивные документы свидетельствуют о том, что эвакуация населения продолжалась на протяжении всех военных лет. Хотя следует отметить, что из-за высокой степени миграция невозможно проследить весь ход эвакуации и назвать точные данные.

Львиную долю эвакуированного населения в годы войны составляли женщины и дети. И это повлияло на изменения в половой и возрастной структуре населения. Особую категорию составляли дети, оставшиеся без родителей. В некоторых случаях были эвакуированы многие детские дома полностью. По данным 1943 года из 386 492 эвакуированных людей 136,5 тысяч составляли дети [14. – 391].

В годы войны эвакуированное население прибывало из различных регионов СССР. Ниже приводим таблицу эвакуированного населения в западные области Казахстана по данным на 1 января 1942 года [18].

Таблица 2 – Численность эвакуированных

№	Из каких регионов	Области		
		Актюбинская	Западно-Казахстанская	Гурьевская
1.	Украинская ССР	4428	8578	1571
2.	Белорусская ССР	607	2607	123
3.	Карело-Финская	16	116	31
4.	Эстонская ССР	1	117	2
5.	Латвийская ССР	1	46	18
6.	Литовская ССР	9	58	35
7.	Молдавская ССР	89	2271	498
8.	РСФСР	2772	3917	375
9.	Не указавшие регионы	769	7	719
Всего		8692	17717	3372

Примечание: составлено на основе источника [18]

Как видно из таблицы основной поток эвакуированного населения приходится на три республики: РСФСР, Украину и Белоруссию. Большую часть эвакуированных из РСФСР составляли жители Московской, Ленинградской областей и городов Москва, Ленинград, Курск, Орёл, Воронеж, Тула, Ростов, Мурманск, Калинин, Смоленск [19]. Часть эвакуированного населения составляли инженерно-технические работники, рабочие и другие специалисты, которые прибыли вместе с заводами и другими комплектующими материалами. Например, 1 276 человек из эвакуированных 8 399 в Гурьевскую область составляли рабочие промышленных предприятий [20]. С эвакуированным заводом «Рентген» из Москвы в Актобе прибыли 150 инженерно-технических работников и рабочих [15. – 8].

Прибытие населения из различных мест Советского Союза привело к изменениям этнической структуры населения, в особенности городского. В результате продолжился процесс становления многонационального населения Казахстана. Только в 1941 году в Западно-Казахстанскую область прибыли представители 25 национальностей [9. – 167].

На изменение этнодемографического облика населения западно-казахстанских областей существенно повлияла планомерная политика Советской власти по трудовой коренизации населения и начатая во второй половине 30-х годов XX века насильственное переселение народов в Казахстан. В результате этой преступной, гнусной политики Советского правительства, которая являлась продолжением колониальной политики царской России, уже к 1 апреля 1941 года проживало на территории региона 180 015 человек сосланных кулаков [14. – 387].

В годы войны первыми насильственной депортации подверглись чеченцы. Этот процесс начался еще задолго до операции «Чечевица», еще с августа 1941 года и продолжался до 1948 года [14. – 387]. 7 марта 1944 года вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР о ликвидации Чечено-Ингушской автономной Советской социалистической республики (АССР). Первая волна депортированных прибыла в Казахстан в марте 1944 г. Из запланированных к депортации в Казахстан 344 589 человек 16 565 были направлены в Жамбылскую область, 29 089 – в Алматинскую область, 34 167 – в Восточно-Казахстанскую область, 20 808 – в Южно-Казахстанскую область, 20 309 – в Актюбинскую область, 31 236 – в Семипалатинскую область, 41 230 – в Павлодарскую область, 37 938 – в Карагандинскую область. Позже к ним присоединились уволенные из рядов Советской Армии как неблагоденственные чеченцы и ингуши. По данным 1945 года в нашей республике проживало 89 901 чеченских и ингушских семей с общей численностью 406 375 человек [21].

По свидетельству архивных данных в Актюбинскую область прибыло 20 248 человек, т.е. 4 123 семей. Они были распределены по десяти районам и г. Актобе, были обеспечены работой в колхозах и совхозах, нефтяных и других промышленных предприятиях, на железнодорожном транспорте и иных хозяйствах. Только в 1944 г. из прибывших 820 чеченцев 253 были трудоустроены, остальные 567 были стариками и детьми. В том числе 381 были детьми до 12 лет [22].

Среди других народов немцы были насильственно переселены в Казахстан ещё накануне войны. А уже после начала войны по письменному указанию Л.Берии за №21-160 «Определении немцев Поволжья» предусматривалось переселить их именно на территорию Казахстана. К 25 октября 1941 г. планировалось принять 467 тыс. депортированных немцев. Из западного региона только в Актюбинскую область предполагалось разместить 15 тыс. немцев, а в граничащие с ликвидированной Поволжской немецкой республикой Западно-Казахстанскую и Гурьевскую области их не допускали. Из вышеуказанных нами 467 тыс. немцев в республику прибыли только 420 тыс. [21. – 196]. Депортация немцев продолжалась в течение 1942 года. Только 1941 г. в Актюбинскую область было депортировано 1 750 семей немцев [23]. Из расчёта по 4 человека в семье это около 7 тыс. человек.

В годы войны продолжалась и депортация поляков. К тому времени в Казахстане уже сформировалась довольно солидная диаспора. В ноябре 1942 года из Саратовской области в Казахстан было депортировано 2 014 поляков [14. – 389]. Итак, по справке народного комиссариата внутренних дел Казахской ССР от 28 января 1942 г. в нашей республике находилось 103 757 г. лиц польской национальности. Из них в западном регионе проживало: в Актюбинской области – 5646 человек, в Гурьевской области – 187, в Западно-Казахстанской области – 159 [24]. В мае 1942 г. в Казахстан также были депортированы из Краснодарского края, Крымской АССР и республик Кавказа лица греческой национальности. В целом их

количество составляло 24 670 и были размещены они в основном в северных и западных областях Казахстана.

Кроме того, в 1943- 1944 гг. в Казахстан были депортированы калмыки, крымские татары, болгары, греки, армяне, турки-месхетинцы, курды, хемшиды, азербайджанцы и др. этносы [14. – 390]. Положение поселенцев было очень тяжёлым. Вместе с местным населением, другими эвакуированными они перенесли все тяготы военных лет. Им не хватало продовольствия, жилья, они тысячами умирали от голода и болезней.

Если сопоставить данные переписи населения 1939 года с данными на 1 января 1945 года, то можно проследить изменения в структуре жителей Западного Казахстана. Это особенно видно по данным городского населения. В годы войны городское население Актюбинской области из 88 823 человек в 1939 году достигло 107 700 человек в 1945 году (прирост 17,5%), в Гурьевской области – соответственно 93 211 и 111 400 (16,3%), в Западно-Казахстанской области – соответственно 67 575 и 70 400 (4%) [25].

Заключение.

Анализируя этнодемографические процессы в годы Великой Отечественной войны в Западном Казахстане, можно сделать следующие выводы. Во-первых, западный регион Казахстана оказался в прифронтовой полосе и здесь сложилась особая демографическая ситуация. Во-вторых, из западных областей Казахстана на фронт было мобилизовано больше людей, чем из других регионов. Из нынешних четырех областей Западного Казахстана по полным данным было призвано 248 140 человек. Это составляет 32,1% всего мобилизованного на фронт населения Казахстана. Только из Актюбинской области было призвано 116 831 человек или 15,1% всего мобилизованного населения по республике. Если брать данные за 1938-1945 гг, то получаем цифру 262 400, 36,4% из них сложили головы на полях сражений. Для нас наиболее важным является выяснить количество мобилизованных и погибших. В годы войны из региона на фронт было мобилизовано казахов больше, чем других национальностей. По неполным данным из исследованных нами материалов, казахи составляли 34,7% всех мобилизованных и 26,1% погибших. Это так называемая безвозмездная потеря была выше у казахов, чем у любых других национальностей.

Уменьшению количества населения в годы войны способствовал также фактор высокой смертности в тылу в силу недостатка продовольствия и распространения различных инфекционных болезней. Повлияли на это и тяжёлые и непосильные трудовые условия.

В-третьих, к большим изменениям подвергся этнический облик населения края. Эти изменения стали одним из решающих факторов формирования нынешнего многонационального состава народов Казахстана. В Западно-Казахстанских областях, как впрочем и в других регионах Казахстана, в результате эвакуации, насильственного переселения и других факторов появились люди разных национальностей. Так уже в первые послевоенные годы в некоторых областях казахи оказались в меньшинстве.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. — Алматы. — 2004. — 408 с.
- 2 Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. — М: Наука. — 1992. — 254 с.
- 3 Боздактар: жинақтама том. — Алматы: Қазақстан. — 1995. — 480 с.
- 4 Естелік кітабы: Жинақталма том. — Ақтөбе. — 2000. — 138 с.
- 5 Актюбинская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (цифра и факторы). — Ақтөбе. — 2005. — 17 с.
- 6 Боздактар. Атырау облысы. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы. — Т 1. — 1995. — 565 с.
- 7 Президентский архив Республики Казахстан (далее ПА РК), ф. 708, оп. 1, д.5. — 408 с.
- 8 Боздактар. Батыс Қазақстан облысы. — Орал. — Т 1. — 1995. — 102 б.

- 9 Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). — Алматы: Ғылым. — 1995. — 220 с.
- 10 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). — Алматы: Ғылым. — 2006. — 272 с.
- 11 Султангазиева М.Н. К истории снабжения городского населения Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 г. Вестник КазНУ. — №4. — 2004. — С. 91-93
- 12 Государственный архив Западно-Казахстанской области (далее ГАЗКО), ф. 850, оп. 1, д. 821. — 7 с.
- 13 ПАРК. ф.708, оп. 5, д. 1188. — С. 39-40
- 14 Алексеенко А.Н., Масанов Н.Э. Миграционные и этнодемографические процессы в советский период. История Казахстана: народы и культуры. — Алматы: Дайк-Пресс. — 2001. — 608 с.
- 15 Жеңіске 50 жыл. 1941-1945. — Ақтөбе. — 1995. — 114 с.
- 16 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). ф. 698, оп. 14, д. 244. — С. 69-99
- 17 Государственный архив Актюбинской области (далее ГААК.О) ф. 30, оп. 1, д. 486. — 7 с.
- 18 Центральный государственный Архив Республики Казахстан (ЦГА РК). ф.698, оп. 14, д. 251. — 24 с.
- 19 Центральный государственный Архив Республики Казахстан (ЦГА РК). ф. 1987, оп. 1, д.17. — 96 с.
- 20 Государственный архив Атырауской области (далее ГААТО). ф.8556 оп. 1, д.147. — 66 с.
- 21 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс-Қазақстан. — 1998. — 428 с.
- 22 Государственный архив Актюбинской области (далее ГААК.О). ф.13, оп. 13, д. 31. — 44 с.
- 23 Государственный архив Актюбинской области (далее ГААК.О). ф.85, оп. 1, д. 1347. — 33 с.
- 24 Из истории поляков в Казахстане (1936-1956). Сборник документов. — Алматы: Казахстан. — 2000. — 344 с.
- 25 Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1945. — Алма-Ата: Каз. ОГИ. — 1945. — 100 с.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН: ХАЛҚЫ, КӨШІ-ҚОН, ЭВАКУАЦИЯЛАУ

Аңдатпа.

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарында Батыс Қазақстандағы этнодемографиялық үдерістер зерттеледі. Батыс Қазақстан жері майдан шебіне жақын орналасқандықтан бұл аймақтағы этнодемографиялық үдерістердің Қазақстанның басқа өңірлерімен салыстырғанда ерекшеліктері болды. Құжаттар мен зерттеулер бұл үдерістің күрделі болғанын дәлелдейді. Сонымен қатар Қазақстанның батыс аймағынан соғысқа шақырылғандар саны басқа өңірлерге қарағанда көп болды. Қазіргі әкімшілік бөлініспен батыс өңірге жатқызылатын облыстардан 248 140 адам майданға шақырылған, бұл республикадан шақырылғандардың 32,1 % құрайды. Тек Ақтөбе облысынан шақырылғандар саны 116 831 адам, яғни 15,1% болды. Тағы бір маңызды назар аударатын мәселе – майданда қаза тапқандар болып табылады. 1938-1945 жылдары әскерге шақырылғандар саны 262 400 болса, оның 36,4%-ы майданда қаза тапты. Соғыс жылдарында батыс аймақтан әскерге шақырылғандар үлесі осы өңірде мекендейтін басқа ұлт өкілдеріне қарағанда көбірек болды. Толық емес зерттеу деректеріне қарағанның өзінде қазақтар майданға шақырылғандардың 34,7 пайызын, ал қаза тапқандардың 26,1 пайызын құрайды. Бұл жағдайдың өзі соғыс жылдарындағы халық санының азаюына әкелді.

Халық санының азаюына соғыс жылдарындағы ауыр тұрмыс, қиын еңбек жағдайы, түрлі аурулардың таралуы, азық-түліктің жетіспеуі әсер етті.

Соғыс жылдарындағы миграциялық ахуалға майдан шебінде қалған аудандардан қоныс аударулар, кейбір ұлттарды күштеп қоныс аудару да ықпал етті.

Нәтижесінде Қазақстанның батыс облыстарында соғыстан кейінгі жылдары өзге ұлт өкілдерінің саны артты және жергілікті тұрғындардың, яғни қазақтардың үлесі азайып кетті.

Негізгі сөздер: соғыс, Қазақстан халқы, көші-қон, демография, соғыс шығындары, этнодемографиялық үдеріс.

WESTERN KAZAKHSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR: POPULATION, MIGRATION, EVACUATION

Abstract.

The article examines the ethnodemographic processes in Western Kazakhstan during the Great War. Ethnodemographic processes in this region had peculiarities in comparison with other regions of Kazakhstan due to the fact that the territory of Western Kazakhstan is located close to the front line. Documents and research prove that this process was complicated. At the same time, the number of conscripts from the western region of Kazakhstan was greater than from other regions. From the districts that are part of the western region under the current administrative division, 248,140 people were called to the front, which is 32.1% of the number of those called up from the republic. The number of invitees from the Aktobe region alone amounted to 116,831 people, i.e. 15.1%. Another important issue is losses at the front. In 1938-1945, the number of conscripts amounted to 262,400 people, of whom 36.4% died at the front. During the war, the proportion of conscripts from the western region was higher than that of representatives of other nationalities living in this region. Even according to incomplete research data, Kazakhs make up 34.7% of those called to the front and 26.1% of those killed. This situation itself led to a decrease in the population during the period of war.

The population decline was caused by difficult living conditions during the war, difficult working conditions, the spread of various diseases, and food shortages.

The migration situation during the war was affected by the resettlement from the areas remaining on the front line, as well as the forced relocation of some nationalities.

As a result, in the post-war period, the number of representatives of other nationalities increased in the western regions of Kazakhstan, and the percentage of local residents, that is, Kazakhs, were decreased.

Key words: war, population of Kazakhstan, evacuation, demography, military losses, ethno-demographic processes.

REFERENCES

- 1 Sdykov M.N. Istoriya naseleniya Zapadnogo Kazakhstana. [*Population history of Western Kazakhstan*]. Almaty. 2004. 408 p. [in Russian]
- 2 Vsesoyuznaya perepis' naseleniya. [*All-Union population census*] 1939 g. Osnovnye itogi. M: Nauka. 1992. 254 p. [in Russian]
- 3 Bozdaqtar: jinaqtama tom. [*Bozdak: a collection volume*]. Almaty: Qazaqstan. 1995. 480 p. [in Kazakh]
- 4 Estelik kitabı: Jinaqtalma tom. [*Memory Book: Collected Volume*]. Aqtöbe. 2000. 138 p. [in Kazakh].
- 5 Aktyubinskaya oblast' v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. [*Aktobe region during the Great Patriotic War*] 1941-1945 gg. (cifra i faktory). Aktobe. 2005. 17 p. [in Russian]
- 6 Bozdaqtar. Atyrau oblysy. [*Bozdaks. Atyrau region*]. Almaty: Qazaq enisiklopediasy. T 1. 1995. 565 p. [in Kazakh]
- 7 Prezidentskii arkhiv Respubliki Kazakhstan. [*Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan*]. (dalee PA RK), f. 708, op. 1, d.5. 408 p. [in Russian]
- 8 Bozdaqtar. Batys Qazaqstan oblysy. [*Bozdaks. West Kazakhstan region*]. Oral. T 1. 1995. 102 p. [in Kazakh]
- 9 Sdykov M.N. Naselenie Zapadnogo Kazakhstana: istoriya formirovaniya i razvitiya. [*Population of Western Kazakhstan: history of formation and development*] (1897-1989 gg.). Almaty: Fylym. 1995. 220 p. [in Russian]
- 10 Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana. [*Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan*] (Izbrannye trudy). Almaty: Gylym. 2006. 272 p. [in Russian]
- 11 Sultangazieva M.N. K istorii snabzheniya gorodskogo naseleniya Kazakhstana v godu Velikoi Otechestvennoi voiny. [*On the history of supplying the urban population of Kazakhstan during the Great Patriotic War*] 1941-1945 g. Vestnik KazNU. 2004. №4. P. 91-93 [in Russian]
- 12 Gosudarstvennyi arkhiv Zapadno-Kazakhstanskoi oblasti. [*State archive of the West Kazakhstan region*] (dalee GAZKO), f. 850, op. 1, d. 821. 7 p. [in Russian]
- 13 PARK. f.708, op. 5, d. 1188. P. 39-40 [in Russian]
- 14 Alekseenko A.N., Masanov N.E. Migratsionnye i etnodemograficheskie protsessy v sovetskii period. [*Migration and ethno-demographic processes in the Soviet period*]. Istoriya Kazakhstana: narody i kul'tury. Almaty: Dajk-Press. 2001. 608 p. [in Russian]
- 15 Jeńiske 50 jyl. [*50 years of victory*] 1941-1945. Aqtöbe. 1995. 114 p. [in Kazakh]

16 Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] (dalee CGA RK). f. 698, op. 14, d. 244. P. 69-99 [in Russian]

17 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti. [State archive of Aktobe region] (dalee GAAk.O) f. 30, op. 1, d. 486. 7 p. [in Russian]

18 Tsentral'nyi gosudarstvennyi Arkhiv Respubliki Kazakhstan. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] (CGA RK). f.698, op. 14, d. 251. 24 p. [in Russian]

19 Tsentral'nyi gosudarstvennyi Arkhiv Respubliki Kazakhstan. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] (CGA RK). f. 1987, op. 1, d.17. 96 p. [in Russian]

20 Gosudarstvennyi arkhiv Atyrauskoï oblasti. [State archive of Atyrau region] (dalee GAAto) f.8556 op. 1, d.147. 66 p. [in Russian]

21 Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by. [Peoples deported to Kazakhstan: time and fate]. Almaty: Arys-Kazakhstan. 1998. 428 p. [in Russian]

22 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti. [State archive of Aktobe region] (dalee GAAk.O) f.13, op. 13, d. 31. 44 p. [in Russian]

23 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti. [State archive of Aktobe region] (dalee GAAk.O) f.85, op. 1, d. 1347. 33 p. [in Russian]

24 Iz istorii polyakov v Kazakhstane. [From the history of Poles in Kazakhstan] (1936-1956). Sbornik dokumentov. Almaty: Kazakhstan. 2000. 344 p. [in Russian]

25 Kazakhskaya SSR. Administrativno-territorial'noe delenie na 1 yanvarya. [Kazakh SSR. Administrative-territorial division as of January 1] 1945. Alma-Ata: Kaz. OGI. 1945. 100 p. [in Russian]

Information about authors:

Aldar Sarsenov – doctor of historical sciences, associate professor of the Department of “History of Kazakhstan and world history”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>

Gulfairuz Kairgalieva – **corresponding author**, candidate of historical sciences, associate professor of the Department of “History of Kazakhstan and world history”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9712-870X>

Dana Alipova – master of the Department of “History of Kazakhstan and world history”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

Информация об авторах:

Алдар Сарсенов – доктор исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>

Гулфайруз Кайргалиева – **основной автор**, кандидат исторических наук, и.о ассоциированного профессор кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9712-870X>

Дана Алипова – магистр кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

Авторлар туралы ақпарат:

Алдар Сарсенов – тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан және дүниежүзілік тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>

Гулфайруз Кайргалиева – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан және дүниежүзілік тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9712-870X>

Дана Алипова – «Қазақстан және дүниежүзілік тарихы» кафедрасының магистрі, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

S. Michailidis*

Webster University
Athens, 10557, Greece
*e-mail: michailidiss@webster.edu

EDUCATIONAL INNOVATION IN LECTURING SESSIONS

Abstract.

This article delves into the evolving realm of educational innovation in lecturing, shedding light on the necessity of employing novel methodologies and shifting paradigms in teaching and learning. Amidst increasing awareness and adoption of multifaceted intelligence theories, there exists an untapped potential of various frameworks that could revolutionize our traditional educational systems. Focusing primarily on Sternberg's and Gardner's classification schemes, the article explores significant theories like the Theory of Multiple Intelligences and the Triarchic Theory of Intelligence. The rising interest in these approaches suggests a paradigm shift towards a more holistic understanding of intelligence and creativity, challenging conventional views of educational delivery. Moreover, the discourse expands on the impact of globalization on education, advocating for a cosmopolitan outlook in teaching practices. By addressing these pressing concerns and trends, the article prompts an in-depth reassessment of established pedagogical practices, thereby aiming to enhance the teaching-learning process and ultimately, the quality of education.

Key words: education, schools, society, culture, intelligence, teaching, creativity.

“Education is the best provision for old age”
- Aristotle

Introduction.

The foundation of any progressive society is education. It is a dynamic system that must evolve and adapt in response to societal changes, technological advancements, and our expanding knowledge of how humans learn most effectively. Among the many dimensions of education, lecturing has occupied a prominent position for centuries as the primary mode of knowledge transmission from educators to students. In recent years, however, the traditional mode of lecturing, which is frequently characterized by the unidirectional dissemination of information, has come under scrutiny. Many educators and educational theorists argue that this method fails to engage students, nurture critical thinking, and promote profound comprehension. How can we modify and innovate in the realm of lecturing to bridge this divide and improve the overall efficacy of education? is the central question that arises.

In response to this difficulty, there has been a surge in pedagogical innovation, fueled by the introduction of new technologies and the most recent findings in cognitive science. This has resulted in a thrilling revolution in the delivery of lectures, transforming them from passive information-transfer sessions into dynamic, interactive, and engaging encounters that accommodate to a variety of learning styles and needs. This article examines how new methodologies and technologies have

transformed traditional pedagogical practices, delving into the emergent landscape of educational innovation in lecturing. We will investigate the effects of innovative approaches such as the open classroom model, blended learning, e-learning, problem-based learning, and the incorporation of artificial intelligence in education on student engagement, comprehension, and overall learning outcomes. Through this exhaustive examination, we hope to shed light on how these modern techniques are transforming the educational environment and fostering a generation of learners equipped to thrive in the 21st-century knowledge economy. The discussion that follows promises to be an enlightening excursion through the shifting paradigms of education, providing a view into the future of teaching and learning.

Regardless of their era or location, all civilizations have innately recognized the importance of education. Many assert that teaching, which is fundamentally an educational endeavor, is the second oldest profession in human history. Despite the universal recognition of the importance of educational endeavors and institutions, it is important to note that not all societies allocate an adequate amount of resources to these endeavors and institutions.

Education, in its broadest sense, equips individuals, especially the newer generations, with the skills and knowledge necessary to perform their civic responsibilities effectively. Although conventional wisdom predominantly equates education with formal schooling, education transcends the boundaries of formal learning environments. Alexis de Tocqueville, a renowned sociopolitical theorist, expressed this viewpoint eloquently when he stated, "Town meetings are to liberty what primary schools are to literacy; they make it accessible to the masses and teach them how to wield and appreciate it" [1].

To fully comprehend innovative and creative education, both formal and informal contexts must be acknowledged as integral components of this broader educational landscape. These contexts include, but are not limited to, schools, universities, families, communities, workplaces, civic organizations, unions, sports teams, political campaigns, electoral processes, and the media. Using the Athenians' educational model from the Classical Era as a model, one could contend that an effective educational system would orchestrate and harmonize these diverse learning environments. Therefore, formal creative education is viewed as a systematized instructional paradigm designed primarily to prepare future generations for public participation.

Educators and Scholars sought to comprehend the nature of creativity in education, evaluate it, and improve instruction by teaching students to think creatively and teaching instructors to teach creatively. In response to the questions outlined below, this paper examines the philosophy and innovative creativity of education and presents creative contributions to the teaching process.

- What is the education philosophy?
- What is the definition of 'creativity'?
- How does creativity enhance the learning process?
- How does education enhance creativity?

The comprehensive field of creative education cannot be adequately summed up in a single discourse. Numerous nations, including France, Germany, the Netherlands, and Japan, have developed distinctive intellectual traditions and institutionalized methodologies for implementing creativity in education into their academic frameworks. This article does not delve into these international practices, which is unfortunate. In addition, even within the Anglo-American context, the overwhelming diversity of approaches to this topic suggests that any author attempting a holistic narration would quickly reach the limits of their knowledge. Undoubtedly, the unity of knowledge and the interdependence of academic disciplines are the foundation of creative and innovative education.

Materials and methods of research.

Creativity and intellect are intrinsically linked, indicating that any activity that engages our cognitive abilities has the potential to spark creativity. The human imagination is the driving force behind all creative processes, and our existence is formed by the concepts we employ to give our lives meaning. While we all possess inventive abilities, our lack of awareness frequently hinders our ability to utilize them to their fullest potential.

The incorporation of creativity into education has fascinated philosophers for a very long time due to its association with a variety of complex issues with substantial philosophical significance. A preliminary analysis reveals that these issues are related to, but do not exhaust, the controversies that have historically sparked heated debates. To phrase these concerns in terms that resonate with philosophers of education, the often-overlooked disputes revolve around: the juxtaposition of education as a means of knowledge transmission versus its role as a cultivator of inquiry and cognitive abilities that promote self-governance (broadly encapsulating the dichotomy between education as a conservative versus a progressive entity, and closely related to divergent views on human 'perfection' - debates tangled up with the concept of human.

In this context, institutional leadership plays a unique role by designing and implementing infrastructures that facilitate educational innovation. In addition, leadership can support such strategies by clearly articulating the institution's objectives, establishing well-defined incentive and reward mechanisms, providing administrative support, and managing financial risks. Consequently, the query arises: what types of pedagogical strategies foster innovative and creative learning? Creativity requires a conducive infrastructure; however, such efforts may prove futile if there is no corresponding paradigm change in the organization's cultural paradigm [2]. The inventive capacities of an organization's members are significantly influenced by the organization's culture. Specifically, a culture that encourages risk-taking and views failures as learning opportunities is more likely to foster creativity and innovation among its members [3].

Originality: The essence of creativity resides in ground-breaking innovations, which may build upon existing knowledge bases. This requires a degree of skepticism towards entrenched ideas and concepts as well as the fortitude to challenge the status quo.

Applicability: Although not all innovations qualify as creative, creativity is frequently exemplified by novel approaches that are pertinent and effective for completing the task at hand.

Futuristic perspective entails a proactive posture, with a focus not on past events or current circumstances, but on anticipating potential future scenarios and managing the inherent uncertainties and insecurities that accompany such foresight.

Problem-solving Proficiency: This refers to the ability to devise unconventional solutions to challenges. This ability requires an original perspective, the ability to think 'outside the box,' a resolve to defy prevalent norms, and an acceptance of the possibility of failure.

Why is it essential to instruct creatively?

In recent years, both the comprehension of creativity and the promotion of creativity in universities have increased significantly. Two crucial strategies, Curriculum for Excellence and Proof to Succeed, are highlighted in the development of creative thinking in young people.

Results and its discussion.

Education has frequently been viewed as a medium for artistic expression. Viewing teaching through the lens of improvisation highlights the reciprocal and emergent aspects of effective classroom practice, clarifies the relationship between curriculum resources and actual classroom implementation, and highlights the inherent artistic nature of teaching.

Plato's educational philosophy was likely influenced by his conviction in the existence of an immutable realm of 'forms'. John Dewey, an ardent opponent of non-naturalistic or a priori positions, offered the following critique:

Plato's fundamental premise is that society's structure is fundamentally dependent on a comprehension of life's ultimate purpose. Without awareness of this final objective, we would become random and capricious creatures... And only those with sufficiently developed intellects would be able to discern this ultimate purpose and the corresponding organizing principle of everything [4].

Plato, in Dewey's view, failed to recognize the uniqueness of individuals, categorizing them into classes and thus obscuring the 'infinite diversity of active tendencies' inherent to individuals [5]. Moreover, Plato frequently described learning using passive vision-related metaphors, an influence that remains ingrained in our language (such as the common exclamation "Now I see it!" when one eventually comprehends a difficult concept).

Every person, according to John Dewey, is an organism situated in a biological and social environment where problems constantly arise, compelling the individual to reflect, act, and learn. The value of accepted knowledge is directly proportional to the efficacy of problem-solving actions guided by this knowledge, according to Dewey's theory, which was influenced by the work of William James. Dewey viewed knowledge acquisition as an active process, rejecting the spectator theory of knowledge' as a recurring motif in his writings, in stark contrast to Plato's views. This is depicted plainly in a passage that alludes briefly to Plato's famous allegory of prisoners whose eyes are enlightened by education. Dewey argued that genuine problems, not theoretical or academic exercises, should be the primary concern of students. In addition to standard university tasks such as writing and class discussions, students should engage in "active inquiry and careful deliberation in the significant and vital problems" confronting their communities, however these are defined, but especially in schools. Lessons derived from textbooks and classroom discussions are rarely relevant to community-impacting decisions. Traditional educational methods, according to Dewey, are frequently "alien to the existing capacities of the young...beyond their experience... The circumstance itself inhibits students' active participation" [5].

Dewey was focusing to establish "an experiential continuum" as the foundation of education. He advocated for experiences that promote healthy development, i.e., experiences that not only inspire a passion for learning but also promote its continuity by building on prior knowledge. In comparison to other social and political structures, he viewed "democratic social experiences" as providing "a superior quality of human experience" [6]. The question of curriculum content, i.e., what should be taught to students at all educational levels, is unquestionably a fundamental issue that is particularly difficult to resolve. To overcome this obstacle, it is essential to distinguish between education and instruction. As Dewey noted, while education can occur in schools, miseducation and other unanticipated outcomes are also possible.

The formulation of a curriculum, whether subject-specific or encompassing the array of programs in an educational institution or system, necessitates a number of complex decisions. Technical aspects, such as the appropriate sequencing of topics within the chosen subject, the allocation of time to each topic, and the selection of appropriate lab work, field excursions, or projects for particular topics, are best resolved by faculty with a high level of expertise.

Since Plato's pioneering efforts, philosophers and other thought leaders have proposed various justifications for specific curriculum contents, all implicitly or explicitly predicated on at least three sets of concerns. First, the objectives and/or functions of education (objectives and functions may not always coincide), or alternatively, what constitutes a decent existence and human flourishing. Idealistically, our educational institutions should equip students to pursue the good existence.

Consequently, if our conception of human success includes the capacity to act rationally and/or independently, the mission of educational institutions and their curricula should be to nurture or assist in the development of autonomous individuals. Clearly, the path to attaining this is not immediately apparent, and considerable philosophical discourse has been devoted to this subject. Paul Hirst presented a prominent argument in this area when he asserted that knowledge is essential for formulating a vision of the good existence and then pursuing it. Based on a logical analysis, he concluded that there are multiple fundamental forms of knowledge; therefore, the curriculum should expose students to each of these forms [7].

Addressing creativity in the context of education necessitates a curriculum reform at all levels in order to better prepare students to become effective learners, self-assured individuals, responsible citizens, and valuable contributors to society. Creativity is increasingly acknowledged as a means to improve students' self-esteem, motivation, and academic performance. Encouraged students to think creatively become:

- more motivated in self-discovery.
- more receptive to new ideas and challenges.
- more adept at problem-solving.
- better able to collaborate with others.
- more efficient students.
- and more accountable for their own education.

Students who have the opportunity to cultivate their creative abilities will be better prepared for life after college. The world is undergoing rapid change, and it is almost certain that the majority of people will have to switch careers multiple times during their lifetime. The majority of employers seek to hire individuals who are creative, innovative, communicative, team-oriented, and problem-solving. Self-assured, original individuals will always be in demand.

The rise of globalization has propelled the concept of cosmopolitanism to the forefront of educational discussions, demonstrating its increasing relevance to educators around the globe. Historically, the term “multicultural education” was frequently used to describe cosmopolitan education. Both of these educational philosophies assert that ethical individuals must be aware of the perspectives of others and the consequences of their decisions on those individuals.

Within the framework of multiculturalism, it is considered the responsibility of a good citizen to empathize with and comprehend those who exist on the peripheries of their societies, as well as those whose conception of a fulfilling life differs from their own. Nonetheless, cosmopolitanism expands this responsibility beyond the confines of local communities and national borders. Good cosmopolitan citizens are encouraged to perceive themselves as “global citizens” with responsibilities that transcend national boundaries.

This prompts the question: Should our higher education institutions incorporate a global perspective into their curricula and seek to cultivate cosmopolitan perspectives among their students? To answer this question, one must consider the interplay of multiple factors, such as the changing dynamics of international relations, the growing interdependence of global economies, and the increased social consciousness brought about by the advent of digital media platforms. In recent years, the demand for global perspectives has only increased as the world grapples with shared challenges such as climate change, global health crises, and the struggle for global social justice. In an increasingly interconnected world, developing a cosmopolitan perspective may be essential for students to effectively, ethically, and empathetically navigate their personal and professional lives. Educators must therefore consider how to integrate cosmopolitan education into their curricula and pedagogical practices.

Modern research on creativity indicates that creativity in higher education can be enhanced by specific institutional, environmental, and cultural circumstances. Teamwork, cross-cultural exchange based on socio-cultural diversity, trans- and interdisciplinary work, time and resources, and a risk-taking culture that tolerates and even encourages failure are encouraging conditions [8].

Higher education institutions should function as innovation and creativity hubs. If they are expected to play such a significant role in society and the economy, then evaluation mechanisms are required to determine the extent to which they are fulfilling this function.

The study of innovative creativity in education has paralleled the study of intelligence in close proportion. Numerous scholars, including Kant and William James, who were concerned with matters of creativity and intellect in education also studied manifestations of talent. Today, intelligence and inventive instruction continue to be interdependent. Intelligence theory influences how we identify and assess students, our attitudes toward giftedness and gifted students, the models we use to develop programs and interventions, and numerous other facets of creative education.

Regardless of the proliferation of theories on intelligence and creativity, a vast portion of these theories and their potential applications remain essentially unexplored. How can we systematically organize the myriad of intelligence theories currently available? In their contributions to the literature on intellect and creativity in education, Sternberg and Gardner have proposed distinct classification frameworks. Sternberg proposes categorizing intelligence theories based on their fundamental analogies. These analogies may be derived from a variety of disciplines, including geography, computation, biology, epistemology, anthropology, and sociology.

Several novel approaches to creativity in education and intelligence theory have gained widespread acceptance and application. The Theory of Multiple Intelligences and the Triarchic Theory of Intelligence are two of the most prominent of these. Since its inception, the Theory of Multiple Intelligences has seen widespread application and reached its zenith of prominence in educational circles. In contrast, the Triarchic Theory, which is utilized by educators less frequently due to its complexity, has a solid reputation and may be on the increase. Sternberg and his contemporaries' efforts to implement this theory within educational environments, in conjunction with his theories of successful intelligence and mental self-governance, have yielded encouraging results [9].

In the higher education sector, programs concentrating on intelligence studies have become a major draw for student enrollment, generating substantial revenue for universities as a result. The rapid expansion of these programs is attributable to a multitude of innovative solutions that address both the needs of end-users and the interests of students. This growth trend persists despite the lack of consensus on whether or not an intellectual component should exist in teaching, or whether or not it does exist. It is evident that the demand for creative, intelligent educational programs is not only imminent, but urgent, highlighting the need for additional research and discussion in this area.

Conclusion.

The purpose and work of universities is to close the disparity between the current (and projected) demand for intelligence and the supply of innovative and high-quality education and research. Experience has shown that in order to effectively close this disparity, three crucial components must be incorporated into the design of any creative and intelligence-based educational program. These three elements are as follows:

1. Pedagogical principles: Intelligence education is a novel academic field that combines established disciplines in policy, science, and technology with operational application. The sustained national/international interest in security and intelligence provides the impetus to capitalize on this

creativity by developing a firm pedagogical foundation based on the new knowledge from learning research. Such a base should consist of:

- Coherent assessment methods using both direct and indirect means to determine if the program and the students are achieving the outcomes;
- Programs that accommodate different learning styles, allowing the program to adapt to the student rather than the professor;
- Active learning and team-building components that engage students and teach team-skills;
- Use of technology not only to deliver content but also to engage students and teach team-skills.

2. Multidisciplinary strategies for diverse student populations: The field of creative and intelligent education necessitates a multidisciplinary approach in order to meet the diverse operational, policy, and research needs of its customers. Effective creative education must be able to deliver programs that aid policymakers in their technical understanding and appreciation.

- Provide prospective professionals or business executives with a thorough understanding of key intelligence issues, including policy implications, emerging solutions, and engagement opportunities.
- Provide brainpower and security technologists with a more comprehensive perspective of the intelligence operating space and its supported and sustaining domains.

3. Research and Innovation: Effective research becomes creative in education as its alter ego, which is crucial not only from a technical, innovative, and best practice policy standpoint. Research should include and incorporate a technology development component as well as a broader perspective on the transmission of knowledge in order to produce operational and practical knowledge with impact. Intelligence solutions must be so inventive as to produce disruptive innovations.

Despite the likelihood that true innovation cannot be taught, there are aspects of the innovation process that can be taught, which is essential for developing new intelligence and creative educational programs. In order to promote, support, and train students for lifelong learning, change adaptability, and innovation development, a successful creative education strategy must be matrixed across disciplines and operating space.

REFERENCES

- 1 Tocqueville A. (2018) Democracy in America, Vintage, New York. 69 p.
- 2 Birley (2019) Universities, academics, and spinout companies: lessons learned from Imperial. International journal of entrepreneurship education. Vol 1. №1. P.133-153
- 3 Markoff J. (2018) What The Dormouse said: How The 60s counterculture shaped the personal computer Industry, Viking Penguin. 89 p.
- 4 Dewey J. (2018) Democracy and Education, New York: macmillan. 80 p.
- 5 Dewey J., Evelyn D. (2018) Schools of tomorrow. New York: E.P. Dutton. 82 p.
- 6 Gardner H. (2019) Frames of Mind: the theory of multiple intelligences, basic books. New York. 106 p.
- 7 Hirst P. (2018) Liberal education and the nature of knowledge. London: Routledge. P. 113-138
- 8 Landry C. (2019) The creative city; a toolkit for urban innovators. Earthscan & Comedia. 122 p.
- 9 Robert J. (2020) Handbook of Intelligence. Cambridge University Press. 132 p.

ЛЕКЦИЯЛЫҚ САБАҚТАРДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ИННОВАЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа.

Бұл мақалада оқудағы жаңа әдістеме мен парадигма өзгерістерінің дәрістердегі білім беру инновациясының жаңа өрісін зерттеу көзделген. Интеллекттің көп қырлы теорияларын білу мен қабылдаудың дамуына байланысты дәстүрлі білім беру жүйелерінде жаңаша өзгеріс жасай алатын әртүрлі құрылымдардың пайдаланылмаған әлеуеті бар. Ең алдымен Стернберг пен Гарднердің жіктеу схемаларына назар аудара отырып, мақалада көп интеллект теориясы және интеллекттің триархиялық теориясы сияқты маңызды теориялар зерттеледі. Бұл тәсілдерге

қызығушылықтың артуы білім берудің дәстүрлі түсініктерінен гөрі, интеллект пен шығармашылықты неғұрлым тұтас түсінуге парадигманың ауысуын болжайды. Оның үстіне дискурс педагогикалық тәжірибеге космополиттік көзқарасты насихаттай отырып, жаһанданудың білім беруге әсерін кеңейтеді. Осы өзекті мәселелер мен тенденцияларды қарастыра отырып, мақала қалыптасқан педагогикалық тәжірибені терең қайта бағалауға шақырады, сол арқылы оқыту мен оқу үдерісін, сайып келгенде, білім сапасын арттыруға ұмтылады.

Негізгі сөздер: білім, мектеп, қоғам, мәдениет, интеллект, оқу, шығармашылық.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИННОВАЦИИ В ЛЕКЦИОННЫХ ЗАНЯТИЯХ

Аннотация.

В этой статье описывается новая методология и изменения парадигмы в образовании, предполагается рассмотреть новое поле образовательных инноваций в лекциях. Благодаря развитию знаний и принятию многогранных теорий интеллекта существует неиспользованные различные виды, которые могут внести новые изменения в традиционные системы образования. Сосредоточившись прежде всего на классификационных схемах Штернберга и Гарднера, статья исследует важные теории, такие как теория множественного интеллекта и триархическая теория интеллекта.

Повышенный интерес к этим подходам предполагает сдвиг парадигмы в сторону более целостного понимания интеллекта и творчества, а не традиционного понимания образования. Более того, дискурс расширяет влияние глобализации на образование, продвигая космополитический подход к педагогической практике. В статье описывается призыв к глубокой переоценке сложившейся педагогической практики, стремящейся к совершенствованию учебно-воспитательного процесса и в качестве образования.

Ключевые слова: образование, школа, общество, культура, интеллект, учение, творчество.

REFERENCES

- 1 Tocqueville A. (2018) Democracy in America, Vintage, New York. 69 p. [in English]
- 2 Birley (2019) Universities, academics, and spinout companies: lessons learned from Imperial. International journal of entrepreneurship education. Vol 1. №1. P.133-153 [in English]
- 3 Markoff J. (2018) What The Dormouse said: How The 60s counterculture shaped the personal computer Industry, Viking Penguin. 89 p. [in English]
- 4 Dewey J. (2018) Democracy and Education, New York: macmillan. 80 p. [in English]
- 5 Dewey J., Evelyn D. (2018) Schools of tomorrow. New York: E.P. Dutton. 82 p. [in English]
- 6 Gardner H. (2019) Frames of Mind: the theory of multiple intelligences, basic books. New York. 106 p. [in English]
- 7 Hirst P. (2018) Liberal education and the nature of knowledge. London: Routledge. P. 113-138 [in English]
- 8 Landry C. (2019) The creative city; a toolkit for urban innovators. Earthscan & Comedia. 122 p. [in English]
- 9 Robert J. (2020) Handbook of Intelligence. Cambridge University Press. 132 p. [in English]

Information about authors:

Susie Michailidis – **corresponding author**, PhD, vice rector for academic affairs, Webster University, Athens, Greece

E-mail: michailidiss@webster.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7478-5427>

Информация об авторах:

Сьюзи Михайлидис – **основной автор**, PhD, проректор по академическим вопросам, Вебстерский университет, Афина, Греция

E-mail: michailidiss@webster.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7478-5427>

Авторлар туралы ақпарат:

Сьюзи Михайлидис – **негізгі автор**, PhD, профессор, Вебстер университетінің академиялық мәселелер жөніндегі проректоры, Афина, Греция

E-mail: michailidiss@webster.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7478-5427>

Б.А. Тұрғынбаева*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы
*e-mail: botagul53@mail.ru

АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ - ПЕДАГОГ МӘРТЕБЕЛІЛІГІНІҢ НЕГІЗІ

Аңдатпа.

Еліміздің саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени саласында жүріп жатқан жан-жақты әрі терең өзгерістер білім беру жүйесінің алдына мүлде жаңа міндеттерді жүктеуде. Осыған орай жоғары оқу орындарында сапалы білім алып шыққан, шығармашылықпен ойлай алатын, кәсіби әрекеттерде биіктіктерге жетуге бағдарланған болашақ мамандарды даярлау міндетін қояды.

Кәсібилік мәселесі көптеген әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың зерттеу нысаны болған. Мысалы: жалпы психология әртүрлі еңбек саласындағы адамдардың психологиялық ерекшеліктерін, ал әлеуметтану мәселені әлеуметтік қатынастар тұрғысынан қарастырады, еңбек психологиясы кәсіби ойлауды талдаса, ал жалпы акмеология адамның кәсіби әрекетте жоғары жетістіктерге жетуін, оның шыңына қолжеткізудің теориялық әдіснамалық жолдарын, тәсілдерін, шарттарын зерттейтін кіріктірілген ғылым. «Акмеология» ойлауды шеберлікке дейін жеткізетін құралдар, педагогикалық, әлеуметтанымдық, технологиялық білімдер тұрғысынан зерделейді.

Жалпы акмеологияның бір саласы педагогикалық акмеологияның мақсаты – адамды жетілдіру, оның физикалық, рухани, кәсіби дамудың биігіне жетуіне көмектесу, оның тұлғалық өсуі мәселесін өзектілендіру, кәсіби дамуының теориясы мен тәжірибесін негіздеу, кәсібиліктің баспалдақтарына тиімді жетудің шарттары мен әдістемелік жолдарын қарастырады.

Мақалада болашақ педагогтарды кәсібиліктің, тұлғалық дамудың биігі «акме» жағдайға жетуге дайындаудың теориялық және практикалық астарларына сипаттама беріледі, болашақ педагогтардың мәртебелі ұстаз болуының негізі болып табылатын акмеологиялық дайындығын қалыптастырудың теориялық және тәжірибелік астарлары негізделеді. «Акмеологиялық дайындық» сияқты күрделі ұғым турасындағы түсіндірмелер талданып, авторлық көзқарастар білдіріледі. Педагогикалық оқу орындары білімгерлерін кәсіби дайындаудың акмеологиялық шарттары мен технологиялары сипатталады.

Негізгі сөздер: акмеология, акмеологиялық дайындық, мәртебе, акмеорта, акметехнологиялар.

Кіріспе.

Қазіргі кезде тұлға қалыптастыру және дамытумен айналысатын педагогика ғылымы үшін өте өзекті мәселелердің қатарына кәсібилікті дамыту жатады. Ал жеке тұлға табиғи, биологиялық, психологиялық, физикалық қасиет сапалардың жиынтығынан тұрады. Бұлар генетикалық тұрғыдан беріледі және белсенді тіршілік нәтижесінде және қоршаған ортаның әсерінен өмір бойы қалыптасып әрі қарай жетіледі. Бұл ретте білім беру ұйымдары, оның ішінде сапалы адам капиталын құруды қамтамасыз ететін мамандар даярлайтын жоғары оқу орындары алдында аса жауапты міндеттер тұрғандығы белгілі. Олардағы білім беру бағдарламаларының мазмұны әрбір білім алушының терең әрі тыңғылықты дайындығының болуына, тұлғалық және кәсіби тұрғыда өзін-өзі дамытудың, өз бетінше жұмыс жасау, қарым-қатынасқа түсе білу дағдыларын меңгеруіне, жаңа жағдайларға бейімделе алу қабілеттерінің дамуына, кәсібиліктің жоғары басқыштары болып табылатын шығармашылық пен шеберлік туралы білімдерінің болуына, болашақ маманның ұтқыр болып қалыптасуына бағытталуы тиіс. Бұл ретте интегративті-кешенді ғылым ретіндегі акмеологияның алар орыны ерекше.

Қарастырып отырған мәселенің түйін сөзі «акме – биік, шың, табыс, logos – ілім» ретінде анықталады. Гректер «акме» сөзімен адам өміріндегі есейген жастық кезеңді белгілейді, жастық шақтың осы кезеңінде адам өз қабілеттерінің жоғарғы шыңына жетеді, осы кезеңді адам күштерінің нығайып, қанат жайып, гүлденген кезі деп санайды. «Акме» ұғымы кәсібиліктің шыңына шығу сол арқылы өмірде табыстарға жету, шығармашылық әлеуеттің дамуы мен адамның шығармашылық әрекет жағдайында ұзақ болуымен түсіндіріледі.

Акмеология – жетілген ересек адамның дамуын зерттейді. «Акмеология» ғылыми термині өткен ғасырдың 20-жылдары ақыл-ой және әлеуметтік ізденіс, эвриология саласын қарастырған П.Энгельмейер, эргонологияда В.Н. Мясичев, рефлексологияға еңбектерін арнаған В.М. Бехтеревтердің ғылыми бағыттарының пайда болуы барысында айқындалған болса, 1928 ж. Н.А. Рыбников акмеология ұғымын ересек адамдардың дамуы туралы ғылым ретінде енгізген. XX ғасырдың ортасында белгілі ресейлік психолог Б.Г. Ананьев ғылым жүйесіндегі акмеологияның орнын анықтады және ересек адамның акме – дамуын азаматтық, қоғамдық-саяси, кәсіптік-еңбек сапалары негізінде қарастырды [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап психология мен педагогика саласының көрнекті ғалымдары Н.В. Кузьмина, А.А. Деркач, А.А. Бодалев, т.б. аталған ғылыми бағыттың дамуының жаңа іргелі кезеңін бастады деуге болады [2].

Акмеологияға ғылым ретінде берілген анықтамалардың әралуандығы, оның біріншіден әлі жас ғылым екендігіне қарамастан жедел түрде даму үстінде екендігін куәландырады (ол 15 шілдеде 1991 жылы тіркелген), сондай-ақ акмеологияның әр бағытта даму үстінде екендігін айғақтайды. Акмеология ғылым ретінде классикалық, іргелі және қолданбалы (салалық) болып жіктелетіндіктер, осы тұста оның бағыттарын сипаттау қажеттігі туындайды [3].

Б.Г. Ананьев, Н.А. Рыбников, А.В. Петровскийлер бастауында тұрған классикалық акмеология педология және геронтологиямен қатар жас ерекшелік психологиясының бөлімінің бірі болып есептеледі. А.А. Деркач пен В.Г. Зазыкиннің пікірінше, классикалық акмеологияда ең аз дегенде үш ғылыми-әдіснамалық бағдар болады: жаратылыстану, қоғамдық-гуманитарлық, технологиялық. Классикалық акмеология бір жағынан акмеология ғылымының кіріспесі болса, екіншіден адамның социумдағы дамуы мен өзін-өзі дамытуының теориялық мәселерін шешу қызметін де атқарады.

Іргелі акмеология адамды біртұтас жүйе ретінде қарастырады. Оның пәні кемелденген адамның өнімділік және кәсібиліктің биігіне көтерілуде талап етілетін жалпы және кәсіби білімдерінің болуы, субъектілердің өзін-өзі дамытуы мен түзетуін қамтамасыз ететін өзін-өзі жүзеге асыру мен шығармашылық әлеуетінің заңдылықтары, шарттары, факторлары болып табылады. Іргелі акмеология белгілі бір дәрежеде психологияның жалғасы болғанымен, одан түбегейлі айырмашылығы да бар. Психологияның негізгі түсінігі «көрініс беру» болса, акмеологияда ол психология қарастырмайтын «жасампаздық» болып табылады [4].

Қолданбалы (салалық) акмеология оны белгілі бір салаларда қолданудың жолдарын іздестіру нәтижесінде пайда болды. Ол өз кезегінде білім беру, мектеп, түзетушілік, кәсіби, акмелингвистика, әскери, спорт, медицина т.б. акмеологиясы болып бөлінеді.

Кәсіби тұрғыдағы жетілу және оның шыңына жету маманның кенеттен, әрі бірден қалыптаса салмайтын полифункционалды жағдайы. Маманның бұл дәрежеге жетуіне оның индивид ретіндегі алдыңғы сатыда алған білімдері мен жинаған тәжірибелері «жұмыс жасайды». Себебі тек солар ғана маманның қандай тұлғалық бағдарлары мен кәсіби қабілеттері, қаншалықты білім қоры мен білік, дағдылары оны жасампаз субъект деңгейіне

жетелейтінін көрсетеді. Бұл сапалар болашақ маманның жоғары оқу орынында алатын білім алу басқышындағы дайындық үрдісінде көрініс береді әрі дамиды.

Бұл ретте біз «акмеологиялық дайындықты» түсіну үшін алдымен «дайын болу», «педагогикалық әрекетке дайын болу» сияқты мәселелерге тоқталған жөн деп санаймыз. Қазақ тілінің сөздігінде «дайын» ұғымы «даяр, әзір» сөздерінің синонимі ретінде қарастырылып, «дайындық» белгілі бір шаруаға әзірлік, қам жасаушылық деп түсіндіріледі. Ал «даярлау» – бұл өзара байланысқан элементтердің (компоненттердің) тұтас кешені. Оның басты сипаттамалары «тұтастық», «құрылым», «қызмет», «байланыс» ұғымы арқылы нақтыланады. «Даярлау», «тұтастық» ұғымдары стратегиялық, ал «байланыс» даярлаудың түзілуі мен талдау құралы ретінде көріне отырып, байланыстар топтамасын мәнді етеді.

Акмеологиялық дайындық туралы тұжырымдарда бұл адамды кәсіби салада және жалпы өмірде ілгері дамуға, шығармашылықпен өзін-өзі жетілдіруге бағдарлайтын тұлғаның жалпы дайындығының сапалық сипаттамасы екендігі аталып өтіледі. Өзіміз зерделеген ғылыми еңбектер бойынша жасаған қорытындымызда, болашақ маманның акмеологиялық дайындығын оның жоғары деңгейдегі ғылыми-педагогикалық әрекетіне негіз болатын акмеологиялық білімдері, жаңалыққа, жетістікке жетуге деген тұрақты мотивтері, педагогикалық шығармашылыққа қажетті кәсіби мәнді сапалары мен эмоционалдық еріктік аймақтарын біріктіретін кешенді *сапасы* деп түйіндедік [5].

Біз сөз етіп отырған болашақ педагогтың акмеологиялық дайындығын оның мәртебелі мұғалім болуының негізі деп қарастырамыз. Бұл ретте «мәртебе» ұғымына тоқталған жөн. «Мәртебе» түсінігінің адам қызметі мен өмірінің көптеген салаларына қатысы бар. Педагогика мен психология түсіндірме сөздігінде «Мәртебе – қоғамның индивидтің сіңірген еңбегін тану шамасы, субъектінің әлеуметтік мәнді сипаттамаларының сол қауымдастықта қалыптасқан құндылықтар шкаласымен салыстыру нәтижесі» - деген анықтама берілген [6]. Бұл жерде мәртебенің еңбекке қатыстылығы және ол адамды басқа адамдармен салыстырудан анықталған нәтиже екендігі келтіріледі. Әлеуметтануда мәртебе «адамның топтағы немесе қоғамдағы ұстанымы деп түсініледі».

Педагогтың кәсіби мәртебесі туралы сөз еткенде «тұлғаның кәсіби өзін-өзі ұйымдастыруы» ұғымына жүгінуге тура келеді. Себебі кәсіби мәртебенің әртүрлі көрінісі ретінде кәсіби кеңістіктегі жеке тұлғаның өзін-өзі таныстыру, өзін-өзі таныту және өзін-өзі тану, өзін-өзі ұйымдастыру мүмкіндігі ретінде қолданылады. Мұғалімнің кәсіби мәртебесі – бұл алынған мәртебе, ол кәсіптік қызметпен айналысатын адамның бүкіл өмірі бойына қалыптасады және жоғарылайды. Атап айтсақ, ЖОО-да оқуға дейін кәсіби өзін-өзі анықтау кезеңінде, ЖОО-да кәсіби дайындық кезеңінде; практикалық тәжірибе алу нәтижесінде кәсіби педагогикалық қызмет үрдісінде. Олай болса, болашақ педагогтардың акмеологиялық дайындығын қалыптастыру кәсіби мәртебеге ие болудың алғышарты деуге болады.

Одан кейінгі еңбек қызметінде (біздің жағдайда педагогикалық еңбек) бұл мәселе кез келген сала мамандарын дайындауда өзектілігімен сипатталады. Дегенмен біздің қарастырып отырғанымыз болашақ педагогтардың акмеологиялық дайындығы болғандықтан, аталмыш сапаны қалыптастырудың педагогикалық шарттары мен технологиялары жайлы ойымызды нақты осы контексте жалғастырамыз.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Болашақ мұғалімнің кәсіби білім алу барысындағы акмеологиялық дайындығының нәтижелі болуы белгілі бір шарттарға да байланысты. Оның алғашқысы педагогикалық оқу орындары студенттерінің шығармашылық әрекетке, шеберлік деңгейінде жұмыс жасауға дайындығын қалыптастыру «әр адамның өзі» деген философияға негізделуінде деп санаймыз.

Адам – барлық мүмкіндіктер үшін ашық жүйе. Онда есейе келе сыртқы детерминаттардың «ішкі күштерге ауысуы» немесе ішкі күштердің дамуының көзі болуының басымдылығын көрсетеді. Сондықтан да, XX ғасыр басындағы экзистенциалды философия, егер индивидтің өзі белсенділік танытпаса немесе әрекеттенбесе ешқандай сыртқы күш, оны өзгерте алмайтындығы туралы мәселе көтерді. Бұл қазіргі әдіснамадағы әрекеттік ұстанымның туындауы мен дамуына жол ашты.

Бұдан акмеологиялық дайындық жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуы – өзін-өзі тану, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі өзектілеу, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі білімдендіру, өзін-өзі түсіну, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі бағалау мен басқару үрдістерінде орын алады деген тұжырым жасалады. Біздің бұл ойымызды қазақстандық белгілі психология ғылымдарының докторы С.М. Жақыповтың «өзіндік тану, өзіндік сана, рефлексия және әлеуметтік талаптарды еске алу арқылы өзін-өзі дамыту тұлғаның өзін-өзі танытуының негізі болып табылады» деген пікірі негіздей түседі [7].

Мәселені тиімді шешудің келесі шарты – мамандықты дұрыс таңдау. Мамандық таңдау – қарапайым міндет емес. Бұл – бүкіл қоғам болып атқарылатын аса жауапты мәселе. Сондықтан да алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттерде ерте қолға алынып, оқушыға дұрыс бағдар берілетін болған. Мысал келтірер болсақ, 1908 жылдың қаңтар айында Бостон қаласында жастарды кәсіби бағдарлау жұмысының алғашқы бюросы ашылып, мұнда талапкерлердің өмірлік еңбек жолын анықтауға көмек беретін әдістемелер қолданыла бастаған. Әрбір адам мамандық таңдағанда өзіне «бұл мамандыққа менің бейімділігім бар ма?» деген сауал қою керек. Ж.Аймауытұлының «мамандықтың жаманы жоқ, бірақ, мұның кез келгеніне икемділік керек, бұл жай күнелту, тамақ асыраудың ғана жолы емес, үлкен өнерді, зор шеберлікті қажет ететін нәрсе» - деген пікірінде құзыретті, шығармашыл, бәсекеге қабілетті маман болудың бастауының бала шақтан, мектептен басталатындығына меңзеп, бұл іске аса жауапкершілікпен қарау қажеттілігіне назар аударады [8].

Жас ұрпақтың кәсіби өзін-өзі анықтауының практикалық мәселелерін шешуге ықпал ететін кәсіптік бағдар беру жүйесін қалыптастыру, өз қабілеттеріне, дара ерекшеліктері мен қызығушылықтарына сай мамандықты саналы түрде таңдауға жағдай жасау қазіргі мектептің басты міндеттерінен саналады. Осыған орай оқушылардың болашақта айналысатын еңбекке қажетті қабілеттерін диагностикалау, ата-аналармен бірлесе отырып болашақ мамандыққа қатысты дұрыс бағыт беру жұмыстары тұрақты жүргізіліп тұруы тиіс. Оқушыларды мектепте мамандыққа бағыттау жұмысы неғұрлым ерте қолға алынып, нәтижелі жүрсе, олар сол салаға сәйкес пәндерді таңдауда қателікке ұрынбайды. Мамандыққа бағыттау жеке адамның ғана емес бірнеше адамның, тұтастай ұжымның атқаратын жұмысы. Бұл мектеп пен жоғары оқу орындарының, ата-аналардың бірлесіп шешетін мәселесі. Сондықтан мұндай аса жауапты іске болашақ педагог студент шақта, кәсіби білім алу барысында даярлануы тиіс. Кәсіби тұрғыда өзін-өзі анықтаудың әлемдік озық тәжірибелерін оқып үйрену, мамандықтардың «адам – адам», «адам – техника», «адам – табиғат», «адам – таңба жүйесі», «адам – көркем бейне» типтеріне қарай оқушыларды диагностикалау, қолдау көрсету әдістері жоғары оқу орындарында үйретілуі керек деп санаймыз.

Үшінші шарт ретінде оқу орынында *акмеологиялық орта* түзу деген болар едік. Кеңестік педагогикада «орта» термині өткен ғасырдың 20-жылдары пайда болып, белгілі ғалымдар еңбектерінде «орта педагогикасы» (С.Т. Щацкий), «баланың қоғамдық ортасы» (П.П. Блонский), «қоршаған орта» (А.С. Макаренко) ұғымдары жиі қолданылды. Оларда адам дамуының сыртқы жағдайы ретіндегі қоршаған орта, тұлғааралық қарым-қатынас, іс-әрекеттердің орны мен рөлі негізделіп, олардың тұлғаның ішкі жағдайларына: эмоционалдық көңіл-күйіне, көзқарасына, ұстанымдарына әсері айқындалды. Осылайша, «даму ортасы»

ұғымының мағынасы ашылып, әлеуметтік-мәдени кеңістік ретінде мұндай орта тұлға дамуына ықпал ететіндігі дәйектеледі.

Білім берудегі орта тәсілін (тұғырын) теория ретінде Ресей білім академиясының академигі білім берудегі орта және қоршаған ортаны зерттеу зертханасының жетекшісі Л.И. Новикованың шәкірті педагогика ғылымдарының докторы Ю.С. Мануйлов әзірледі. Қазіргі педагогика ғылымында орта тәсілін ғылыми-педагогикалық зерттеудің жеке, әдіснамалық компоненті бар дербес теория ретінде қарастырылады.

Болашақ мамандарды дайындаудың акмеологиялық ортасы жүйелілік, синергетикалық, гуманистік тұғырлар негізінде құрылады және ол ашық, динамикалық интегративті жүйе ретінде анықталынады. Осыған орай жоғары оқу орынындағы акмеологиялық дамытушылық орта – әлеуметтік-мәдени кеңістіктің бір бөлігі, субъектілердің шығармашылық жағдайындағы өзара әрекеттесетін аймағы болып табылады. Мұндай орта: тұлғааралық әрекеттесу; тұлғалық жетілу; танымдық шығармашылықты ынталандыру; болашақ мамандардың кәсіпті меңгеруде өзара ынтымақтасу кеңістігі ретінде сипатталады. Болашақ мамандардың кәсібиліктің биігіне жетуіне бағдарланған акмеологиялық ортада міндетті және таңдау пәндерін игеру білім алушы мен оқытушы арасындағы субъект – субъектілік қарым-қатынас арқылы жүзеге асады, өнімді-креативтілік іс-әрекет барысында білімгерлердің кәсіби-практикалық тәжірибесі қалыптасады.

Ғылымда акмеологиялық ортаның интегративтілігі келесі идеялардың негізінде талданады: ортаны модельдеу (А.В. Левин); білім беру жүйелерін акмеологиялық тұрғыдан түрлендіру (К.А. Абульханова-Славская, А.А. Деркач, В.Н. Максимова, Ю.А. Лунев және т.б.). Бұл теорияларда ЖОО-ның білім беру ортасы әлеуметтік байланыстар, іс-әрекет және қатынастар жиынтығы ретінде қарастырылады. Онда болашақ маман тұлғасы белгілі бір рөлді атқарып, өз мәртебесіне ие болады, қоғамдық мағыналы іс-әрекеттің субъектісі ретінде өзінің жеке қажеттіліктерін қанағаттандырады. ЖОО-дағы акмеологиялық орта бірлескен іс-әрекет және қарым-қатынастың сипаттамаларының жиілігі мен мазмұны бойынша ынтымақтастықтың жоғары эмоциялық, интеллектуалдық ахуалымен ерекшеленеді.

Зерттеуші Б.Бекжанова өз жұмысында жоғары оқу орындарындағы акмеологиялық ортаны – тұлға дамуының сатылы үдемелі сипатын айқындайтын, «акме» феноменімен ерекшеленетін тұлғаның акмеологиялық дайындығының қалыптасуына негіз болатын, оның өзін-өзі дамыту мен жетілдірудегі рөлін күшейтетін, қоршаған әлеуметпен тиімді қатынастарын орнату үшін өз мүмкіндіктерін пайдалану қабілеттілігін дамытатын параметрлердің жиынтығы ретінде сипаттайды [9].

Осы тұжырымға сүйене отырып, болашақ педагогтарды шығармашылық өнімді еңбекке дайындауды нәтижелі етудің тиімді жолдарының бірі маман дайындаудың *мазмұнын жаңалау* деп есептейміз. Бұл ретте болашақ ұстаз кәсіби білім алу барысында педагогикалық шығармашылықтың, креативтілік пен сыни ойлаудың, акмеологияның теориялық негіздерін оқып үйреніп, тәжірибелік тетіктерін меңгеруі тиіс. Осы айтылғандар білім беру бағдарламаларында қарастырылуы тиіс. Ал осы жаңа мазмұнды тиімді игертуде қолданылатын жаңашылдық әдістер мен технологиялардың алатын орны ерекше. Себебі жоғары оқу орнында мамандар дайындауда акмеологиялық технологиялар мен тренингтерді қолдану арқылы оқу үдерісін белсенді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік туады. Тек белсенділік қана тұлғаның кәсіби әрекетте биіктерді бағындыруға дайын болуын нәтижелі ететіні белгілі.

Акмеологиялық педагогикалық технологиялар – бұл кәсіби міндеттер жүйесін, болашақ педагогтың кәсіби біліктіліктің жоғары деңгейіне жетуге мүмкіншілік беретін жолдар және оларға бағынған әдістер, техникалар және тәсілдерді қамтитын рәсімдер жиынтығы.

Педагогикалық акмеологиялық технологиялар оларды жүзеге асыратын адамға (педагогтың өзі немесе педагогикалық акмеолог, кәсіби қалыптасуы барысында оған кеңес беруші және жетілдіруші), кәсіби біліктіліктің кезеңінің мазмұнына (зерттеушілік технологиялар, рефлексивті технологиялар және т.б.) байланысты өзгеруі мүмкін. Зерттеушілер акмеологиялық технологияларға қатысты әртүрлі, бірақ бірін бірі жоққа шығармай, керісінше толықтыратын анықтамалар береді. Солардың кейбіріне тоқтала кетсек.

Мысалы А.А. Деркачтің қысқаша акмеологиялық сөздігінде акмеологиялық технология – кәсіби дамудың жоғары деңгейіне жетуге мүмкіндік беретін жеке тұлғаның ішкі әлеуетін ашуға, қасиеттері мен сапаларын дамытуға бағытталған құралдар жиынтығы екендігі айтыла келе, бұл технологиялардың болашақ маманды кәсіби тұрғыда дамытуға, оның тұлғалық әлеуетін ашып көрсетуге бағытталатындығы келтіріледі [10].

Акмеологиялық технологияларды А.П. Ситников «психотехнология» ретінде қарастырады. Аталған ұғымды технологиялық тұрғыдан зерделеу базалық акмеологиялық категорияларды нақтылауға ықпал етеді, яғни мұнда кәсіби шеберлік ең алдымен өнімді психотехнологиялар мен кәсіптік іс-әрекет технологиялар кешенін меңгеру ретінде сипатталады [11].

В.Н. Максимова акмеологиялық технологиялар білімді ізгілендіру факторы болып табылатындығын және олар жеке тұлғалардың: денсаулық, отбасы, адамгершілік, өмір, азаматтық сияқты әлеуметтік маңызды құндылықтарына, субъектінің тіршілік әрекетіндегі: өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру, біртұтас және орнықты даму, руханилық, өмірлік жетістік, даралық тәрізді құндылықтарына, сондай-ақ: қабілеттілік, құзыреттілік, бағыттылық, эмпатиялық, ерік-жігер іскерлік қасиеттеріне басымдық беруге қызмет ететіндігін атап өтеді. Автор сонымен бірге оқытудың акмеологиялық технологиялары кез келген педагогикалық технологиялардың барлық қырлары мен реттәртібін жүзеге асырады және басқаларға қарағанда кешенді болып табылады деген пікір білдіреді [12].

Жоғарыдағы айтылғандарға қосыла отырып, біз акмеологиялық технологиялардың: креативтілікті дамытуға бағытталуы; кешенділік; қызмет етіп отырған жүйені жоғары жетістіктерге жетуге өзін-өзі жылжуына мүмкіндік беретін факторларға жүйелі ықпал етуді қамтамасыз етуі; жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуын және кәсіби іс-әрекет үдерістерін оңтайландыруы; қоршаған әлеммен және өзімен-өзі мақсатты қарым-қатынас орнатуы сияқты белгілері болатындығын атап өтеміз. Олардың басты мақсаты – студенттердің субъектілік қасиеттерінің дамуына ықпал ету.

Акмеологиялық технологиялардың негізгі міндеттерінің бірі – арнайы тәсілдермен, техникалармен тұлғалық және кәсіби «менін» өзектілендіруге мүмкіндік беретін адамның дамуында, өзіндік санасында, өзін-өзі жүзеге асыруында талап етілетін қажеттілікті қалыптастыру және бекіту.

Қазіргі білім беру саласында қолданылып жүрген акметехнологиялар қатарына: педагогикалық шеберханалар, ТРИЗ-технологиясы, сыни ойлауды дамыту, арт-технология, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жатады. Олардың әрқайсысының өзіндік философиясы, ғылыми негіздемесі, интербелсенді әдістер мен тәсілдер жүйесі бар. Аталған технологиялар білім алушыны біртұтас және орнықты дамытуға, жетістіктерге жетуіне, ішкі мотивациясын қалыптастыруға бағытталады, болашақ маманның акмеологиялық дайындығының қалыптасуына ықпал ететін біртіндеп күрделеніп отыратын кәсіби практикалық міндеттерді шешуге бағдарланады.

Акмеологиялық технологиялар басқа технологиялардан гуманистік бағыттылығымен ерекшеленеді және оларды жоғары оқу орындарындағы білім беру үрдісінде пайдалану

болашақ маманды кәсібилікке жету, оның биігін бағындыруға бағыттау тұрғысында дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар акметехнологиялар болашақ маманның ізгіліктілік, адамсүйгіштік қасиетін дамытуға негіз бола алады. Бұл әрине, педагогтар үшін ең басты бойында болуға тиіс кәсіби маңызды сапа. Осы айтылғандардан, акмеологиялық технологиялар әрбір білім алушыға бағыттталып, оларды болашақ маман ретінде кәсіби тұрғыда дамыту үшін пайдаланылады деген қорытынды жасалады.

Біз осы бағыттағы көпжылдық тәжірибемізге сүйене отырып, акмеологиялық технологияларды – кәсіби дамудың жоғары деңгейіне жетуге мүмкіндік беретін жеке тұлғаның ішкі әлеуетін ашуға, қасиеттері мен сапаларын дамытуға бағытталған құралдар жиынтығы деп қарастырамыз. Сондықтан акмеологиялық технологиялар болашақ мамандардың ішкі әлеуетін дамытуға, кәсібилігін және бейімделу мүмкіндіктерін арттыруға мүмкіндік береді деп сеніммен айта аламыз. Бұл технологиялардың басты әдісі іштей немесе сырттай жүзеге асатын акмеологиялық ықпал болып саналады. Акмеологиялық ықпал – тұлғаның немесе топтың дамуына әсер ететін ізгілікті мазмұнды және мақсатты бағытталған ықпал. Бұл жағдайда психологиялыққа қарағанда акмеологиялық ықпал өз кезегінде сол әсердің мазмұнын анықтайды. Сонымен, тұлға мүддесін, оның дамуын көздейтін және ізгілікті бағыттылықты кез келген психологиялық әсер немесе акмеологиялық ықпал бола алады.

Акмеологиялық ықпал нәтижесінде өзін-өзі реттеу деңгейін көтеру адамның өз-өзіне, өз күшіне сенімділігін қалыптастырып, олардың жұмыс істеу қабілетін, күйзеліске төзімділігін арттырады, өз әлеуетін толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Шешім қабылдау қабілетін дамыту тұлғаның сипаты ретінде әлеуметтік белсенділікпен бірге оның мақсатқа бағытталған мінезін тәрбиелеуге көмектеседі. Сондай-ақ акмеологиялық ықпал тұлғаның шығармашылық әлеуетін ашып көрсетуге жағдай жасайды.

Осы талдаудың нәтижесіне сүйенетін болсақ, акмеологиялық ықпалдың мәні оның кәсіби маманды дамытудың қуатты құралы бола алатындығында. Технологиялық тұрғыдан алып қарағанда акмеологиялық ықпал құралдары анағұрлым әрқилылығымен ерекшеленеді. Бұл өзіндік білім алу немесе өзін-өзі оқыту нұсқаларының бірі ретіндегі арнайы бағдарламалар мен әдістемелер көмегімен өзін-өзі дамыту бойынша арнайы тренингтер, практикумдар, іскерлік немесе рөлдік ойындар, жеке жұмыстар болуы мүмкін. Көрсетілген жұмыстарды акмеологтың көмегімен немесе тұлғаның өз бетінше айналысуы арқылы да жүзеге асыруға болады. Осылайша, акмеологиялық ықпалды қолдану болашақ маманның кәсіби деңгейін, әлеуетін көтеруге және келешекте оның ұлғайып өсуіне мүмкіндік береді.

Болашақ педагогтардың акмеологиялық дайындығын қалыптастыруда сонымен қатар акметренингтердің алатын орыны ерекше. Тренингтердің міндеті – алған білімді шыңдап, қабілеттерді жетілдіру. Бұл әдісті алғаш америкалық педагог Дейл Карнеги қолданған. Ал осы әдістің кең тарауына психолог Курт Левин зор үлес қосты. Акмеологиялық тренингтер білімгерлердің оқу кезеңіндегі интегративті іс-әрекетін қамтамасыз етуге бағытталған. Оларды қолдану кәсіби жауапкершілікті дамытады және білім беру мамандарын даярлау сапасын арттыруға қызмет етеді.

Бұл ретте педагогтың акмеограммасы турасында мәселе көтере кеткен жөн деп есептейміз. Педагогтың акмеограммасы – нақты педагогтың кәсіби біліктіліктің шыңына шығу жолындағы «траекториясын» көрсететін құжат, кәсіби біліктіліктің бір кезеңінен екінші, одан биік кезеңіне өту бағдарламасы. Педагогтың акмеограммасы педагогтың кәсіби тұрғыда алдыға жылжу, педагогтың өзінің акмесіне жету, сонымен қатар осы даму барысында өзін-өзі бақылау құралы болып табылады. Болашақ маман өзінің психологиялық-физиологиялық сапаларымен кәсіби қызметке дайын болуы мүмкін, бірақ теориялық немесе практикалық

жағынан жетілуді үнемі қажет етеді. Бұл оған кәсіби дамудың белгілі бір өзіндік бағдарламалар жасауды міндеттейді. Білімгердің кәсіби дайындығы ұғымын құрайтын тұлғалық және кәсіби сапаларды акмеограмма түрінде көрсетуге болады. Акмеограмма – болашақ маманның тұлғалық сапасының, қажетті педагогикалық және арнайы білімдері мен біліктерінің жиынтығы. Болашақ маманның акме деңгейге бағытталуына ықпал ететін арнайы ұйымдастырылатын акмеологиялық қызметтің алатын орыны зор. Біздің пікірімізше, педагогтарды даярлайтын оқу орындарында мұндай қызмет түрі болуы керек.

Қорытынды.

Болашақ мұғалімдерді даярлау соңғы уақытта педагог тұлғасының кәсіби қалыптасуына әсер ететін тиімді факторларды іздеуге бағытталған өзгерістерді талап етуде. Жоғары педагогикалық оқу орнын бітірген түлек кәсіби білім ала отырып, үнемі өзін дамытудың да тетіктерін меңгеріп шығуы тиіс. Өйткені маманның өз бетінше білімі мен біліктілігін тұрақты арттырып отыру оның кәсібилікке жетуінің басты факторы болып табылады. Кәсіби даму педагогтан саналылықты, бағыттылықты, белсенділікті талап етеді.

Болашақ мұғалімдердің акмеологиялық дайындығын қалыптастыруды өзекті мәселе ретінде қарастыра отырып мына төмендегі тұжырым жасауға болады: акме жағдайына көтерілген тұлға – үнемі іздену нәтижесінде, шығармашылық әрекет түрлерін құрастыра алу арқылы, өзінің дамуының субъектісі деңгейіне көтеріліп, қайталанбайтын даралық әлеуеттерін дамытады. Сол арқылы өзіндік өмірлік жолын жасауға мүмкіндік алады. Жоғары оқу орындарында білім беруді акмеологиялық тұрғыда ұйымдастыру қайталанбас табиғи қасиеттері бар адамдармен даралап жұмыс жасау емес, әр болашақ маманның табысқа жету мүмкіндіктерін ашуға көмектесу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. — М., Наука. — 2018. — 112 с.
- 2 Кузьмина Н.В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования. М. — 2019. — 11 с.
- 3 Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. — Москва - Воронеж. — 2018. — 750 с.
- 4 Бодалев А.А. Акмеология. РАГС. М. — 2020. — 301 с.
- 5 Тұрғынбаева Б.А. Болашақ мұғалімдердің әлеуетін дамыту: кәсіби шығармашылық жолында. Монография. — Алматы. — 2018. — 315 б.
- 6 Каленникова Т.Г., Борисевич А.Р. Словарь психолого-педагогических понятий. — Минск: БГТУ. — 2018. — 68 с.
- 7 Джакупов С.М. От смысловой теории мышления к концепции совместно-диалогической познавательной деятельности. Вопросы психологии. — № 2 — 2018. — С. 46-55
- 8 Аймауытов Ж. Психология. — Алматы. — 2018. — 320 б.
- 9 Бекжанова Б. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жағдайында мамандардың акмеологиялық дайындығын қалыптастыру: филос. док. (PhD) ... дис.: 6D010300. — Алматы. — 2018. — 188 б.
- 10 Деркач А.А. Краткий акмеологический словарь. 2-е изд. — М.: РАГС. — 2018. — 161 с.
- 11 Ситников А.П. Акмеологический тренинг: Теория, Методика. Психотехнология. М.: Технологическая школа бизнеса. — 2018. — 429 с.
- 12 Максимова В.Н. Акмеология: новое качество образования. СПб.: Изд-во. РГПУ им. А.И. Герцена. — 2020. — 99 с.

АКМЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА – ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАТУСА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

Аннотация.

Изменения, происходящие во всех сферах развития общества всесторонне в материальной и духовной жизни общества, ставят перед системой образования задачу подготовки высокообразованных специалистов: творчески мыслящих, способных выйти на передовые рубежи научно-технической и общественной цивилизации, ориентированных на достижение высот в профессиональной деятельности.

Проблема профессионализма была предметом изучения многих социально-гуманитарных наук. Например: общая психология рассматривает психологические особенности людей в различных сферах труда, социология рассматривает проблему с точки зрения социальных отношений, психология труда анализирует профессиональное мышление, а акмеология-это интегрированная наука, изучающая закономерности, пути, способы, условия достижения вершины творческого потенциала человека и основы его самосовершенствования в процессе деятельности в период взросления. «Акмеология» изучает мышление с точки зрения средств, педагогических, социологических, технологических знаний, доводящих его до совершенства.

Цель педагогической акмеологии, как одной из областей общей акмеологии состоит в том, чтобы улучшить человека, помочь ему достичь высот физического, духовного, профессионального развития, актуализировать проблему его личностного роста; обосновать теорию и практику профессионального развития; рассмотреть условия и методические пути эффективного достижения профессионализма.

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты подготовки будущих педагогов достижению вершины профессионализма и личностного развития «акме» состояния. Анализируются определения данные понятию «акмеологическая готовность» в научно-теоретических источниках, выражается авторский взгляд. Дается характеристика педагогических условий и акметехнологий используемых в процессе профессиональной подготовки в высшем педагогическом учебном заведении.

Ключевые слова: акмеология, акмеологическая подготовка, статус, акмесреда, акметехнологии.

ACMEOLOGICAL TRAINING IS THE BASIS OF THE PROFESSIONAL STATUS OF THE FUTURE TEACHER

Abstract.

The changes taking place in all spheres of the development of society in a comprehensive way in the material and spiritual life of society pose the task of preparing highly educated specialists for the education system: creatively thinking, able to reach the forefront of scientific, technical and social civilization, focused on achieving heights in professional activity. The article discusses the theoretical and practical aspects of preparing future teachers to achieve the pinnacle of professionalism and personal development of the «acme» state. The definitions given to the concept of «acmeological readiness» in scientific and theoretical sources are analyzed, the author's point of view is expressed. The characteristics of the pedagogical conditions and acme technologies used in the process of professional training in a higher pedagogical educational institution are given.

The problem of professionalism has been the subject of study in many social sciences and the humanities. For example: general psychology considers the psychological characteristics of people in various areas of work, sociology examines the problem from the point of view of social relations, labor psychology analyzes professional thinking, and acmeology is an integrated science that studies patterns, ways, methods, conditions for reaching the peak of human creativity and the foundations his self-improvement in the process of activity in the period of growing up. «Acmeology» studies thinking from the point of view of means, pedagogical, sociological, technological knowledge, bringing it to perfection.

The goal of pedagogical acmeology, as one of the areas of general acmeology, is to improve a person, help him reach the heights of physical, spiritual, professional development, actualize the problem of his personal growth; substantiate the theory and practice of professional development; consider the conditions and methodological ways to effectively achieve professionalism.

The article discusses the theoretical and practical aspects of preparing future teachers to achieve the pinnacle of professionalism and personal development of the «acme» state. The definitions given to the concept of «acmeological readiness» in scientific and theoretical sources are analyzed, the author's point of view is expressed. The characteristics of the pedagogical conditions and acme technologies used in the process of professional training in a higher pedagogical educational institution are given.

Key words: acmeology, acmeological education, status, acmeenvironment, acmetechnologies.

REFERENCES

- 1 Anan'ev B.G. O problemakh sovremennogo chelovekoznaniiya. [On the problems of modern human knowledge]. M., Nauka. 2018. 112 p. [in Russian]
- 2 Kuzmina N.V. Akmeologicheskaya teoriya povыsheniya kachestva podgotovki spetsialistov obrazovaniya. [Acmeological theory of improving the quality of training of education specialists]. M. 2019. 11 p. [in Russian]
- 3 Derkach A.A. Akmeologicheskie osnovy razvitiya professionala. [Acmeological foundations for the development of a professional]. Moskva-Voronej. 2018. 750 p. [in Russian]
- 4 Bodalev A.A. Akmeologiya. [Acmeology]. RAGS. M. 2020. 301 p. [in Russian]
- 5 Turgynbaeva B.A. Bolaşaq mughalimderdiń әleuetin damytu: kәsibi şyğarmaşylyq jolynda. [Development of the potential of future teachers: on the path of professional creativity]. Monografiya. Almaty. 2018. 315 p. [in Kazakh]
- 6 Kalennikova T.G., Borisevich A.R. Slovar' psikhologo-pedagogicheskikh ponyatii. [Dictionary of Psychological and Pedagogical Concepts]. Minsk: BGUTU. 2018. 68 p. [in Russian]
- 7 Jakupov S.M. Ot smyslovoi teorii myshleniya k konseptsii sovместno-dialogicheskoi poznavatelnoi deyatel'nosti. [From the semantic theory of thinking to the concept of joint-dialogical cognitive activity]. Voprosy psikhologii. № 2. 2018. P. 46-55 [in Russian]
- 8 Aimaulytov J. Psikhologiya. [Psychology]. Almaty. 2018. 320 p. [in Russian]
- 9 Bekjanova B. Joğary oqu ornynan keiingı bilim beru jağdaiynda mamandardyń akmeologialyq daiyndyğyn qalypastyru. [Formation of acmeological training of specialists in post-graduate education]: filos. dok. (Rhd) ... dis.: 6D010300. Almaty. 2018. 188 p. [in Kazakh]
- 10 Derkach A.A. Kratkii akmeologicheskii slovar. [Brief acmeological colloquium]. 2-e izd. M.: RAGS. 2018. 161 p. [in Russian]
- 11 Sitnikov A.P. Akmeologicheskii trening. [Acmeological training]: Teoriya, Metodika. Psikhotehnologiya. M.: Tekhnologicheskaya shkola biznesa. 2018. 429 p. [in Russian]
- 12 Maksimova V.N. Akmeologiya: novoe kachestvo obrazovaniya. [Acmeology: a new quality of education]. SPb.: Izd-vo. RGPU im. A.I. Gercena. 2020. 99 p. [in Russian]

Information about authors:

Botagul Turgunbayeva – **corresponding author**, doctor of pedagogical sciences, professor of the Department of “Pedagogy and psychology” Abai Kazakh national pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: botagul53@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5168-0083>

Информация об авторах:

Ботагуль Тұрғунбаева – **основной автор**, доктор педагогических наук, профессор кафедры «Педагогика и психологии» Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: botagul53@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5168-0083>

Авторлар туралы ақпарат:

Ботагүл Тұрғынбаева – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Педагогика және психология» кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: botagul53@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5168-0083>

Г.Ғ. Қонырова^{1*}, У.Т. Туленова¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: gul86.90@mail.ru

МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа.

Білім мен білік дағдыларын дарыта отырып, бәсекеге қабілетті тұлға даярлауда білім сапасын көтерудің негізгі тұтқасы – білімді ұстаз. Мұғалім білімді болмай, оқушы білімді болмайды. Яғни, педагогтың кәсіби шеберлігі жоғары болғанда – білім сапасы да артады. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі тәжірибенің жалпы сипаттарына ие бола отырып, инновациялық жаңа тенденциялар, жаңа білімдерді білім алушыларға тасымалдаушы ретінде педагогикалық құбылыстарды кеңейтеді. Бүгінгі таңда мұғалімдерге деген талап өте жоғары. Себебі, білім беру мақсаттары өзгеруде, оқу ақпаратының мазмұны жаңаруда, педагогикалық коммуникация құралдары да өзгеруде. Білім берудің жаңартылған жүйесіне қажетті шарт кез келген педагогикалық жүйенің басты тұлғасы болып табылатын педагогтердің кәсіби шеберлігін арттыру болып саналады. Олардың бойында рухани қасиеттер, білім, білік дағдылары, өз қызметіне деген сүйіспеншілік, үнемі оқу, өзін дамытып отыру, кәсіби шеберлігін жетілдіріп отыру қабілеттері болуы шарт. Баланың өміріндегі өте маңызды кезеңдерінің бірі – мектепте білім мен тәрбие алуы. Өйткені, ол баланың қандай білім беру жүйесінен және қандай мұғалімнен білім алғаны баланың сол білімді меңгеруіне және тұлға болып қалыптасуына өз әсерін тигізеді. Себебі, педагогтың кәсіби шеберлігі оқушылардың өмірден өз жолдарын дұрыс таба алуға көмектеседі. Осы мақалада мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін қалыптастырудың бағыттары қарастырылады.

Негізгі сөздер: педагог, педагогикалық шеберлік, біліктілік, құзыреттілік, біліктілік санаты, біліктілікті арттыру.

*Педагогикалық шеберлік пен педагогикалық өнер – ол даналықты жүрекпен ұға білу
болып табылады»
В.А. Сухомлинский*

Кіріспе.

«Жақсы ұстаздан қандай қасиеттер тілеуге тиіспіз? Өзінің оқытатын пәнін терең білуді, адал да сезімтал жан дүниесі болуын...» деп ағартушы Д.Дидро айтқандай, қазіргі таңда ұстаздықтың кәсіби деңгейіне жоғары талап қойылып отыр. Оқушының қазіргі заманға сай бәсекеге қабілетті, зияты жоғары, терең білімді болып шығуы – тікелей мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. Ал, шебер педагог қандай болуы керек? Шебер педагог білімді де білікті, тәжірибелі, жан-жақты бола отырып, оқушыларды жеке тұлға етіп қалыптастыру мақсатында білім мен тәрбиені ұштастыра алуы қажет. Әр оқушының бойындағы дарынды айқындап, олардың жүрегіне жол табу, жан-жақты дамуына қолайлы жағдайлар жасау, мектеп, ата-ана, мұғалімнің рөлін анықтау – педагогикалық шеберлікті жетілдірудің негізі деп есептейміз.

Мұғалім ғылымның әр саласындағы озық білімді меңгерумен шеберлікке қолжеткізе алмайды. Себебі, педагог ғылыми материалдармен жұмыс істей отырып, сағат сайын айналадағы болып жатқан өзгерістерді, жаңалықтарды қамти отырып, педагогикалық ой-елегінен өткізіп, ғылымның заңдылықтарына сүйену арқылы бар ынта-ықыласымен әдемілік пен тәрбиелілікті жеткізе білуі керек. Бұл жерде ең объективті заңдар туралы сөз болып отыр,

яғни, нақты педагогтің өмірге көзқарасы, қарым-қатынасы туралы екенін түсіну маңызды болмақ. Педагогтің өмірге көзқарасы – бұл оның кәсіби санасы, тәжірибедегі шығармашылығы, ғылыми білімі, тұлға ретінде оқыту және тәрбие беру процесінде педагогикалық технологияның көрініс табуы. Ал, педагогикалық технология дегеніміз – бұл педагогтің жеке тұлғалық қасиеттері, балалардың өмірге деген көзқарасын және өмірмен қарым-қатынасын қалыптастыру мақсатында балаға әсер етудің кәсіби педагогикалық шеберлігінің бөлігі. Өмірмен қарым-қатынасын қалыптастыру өмір сүру формасы ретінде қаралады. Адамдар арасындағы байланыс қарым-қатынас арқылы жүзеге асатыны белгілі. Бұл жағдайда қарым-қатынасты іс-әрекет түрі ретінде қарастырамыз. Білім алушының өз деңгейін көрсетуде, бойындағы жақсы қасиеттерді көрсете білуде, қарым-қатынас жасау ахуалын жеңілдетуде мұғалімнің рөлінің маңыздылығы зор.

Шебер педагог – бұл мәдениеті жоғары, өз ісінің шебері, оқыту мен тәрбиелеу әдістемесін білетін, психологиялық білімді, сондай-ақ әртүрлі ғылым саласынан хабардар маман [1].

«Педагогикалық шеберлік» дегеніміз – педагогикада кәсіби қызметтің сапасын анықтайтын біртұтас әрі жүйелі түсінік болып табылады. Орыс тілінің сөздігінде «шеберлік- белгілі саладағы өнер» деп анықтама берілген, ал «шебер – өз ісінде жоғары нәтижеге қолжеткізген маман» делінген [2].

Педагогикалық шеберлік пен ұстаздық талант тығыз байланысты. К.Д. Ушинский: «Педагогтің педагогика теориясын қаншама жетік білгенмен, педагогтік әдептің қыр-сырын меңгермейінше, бұған оның қолы жетпейтіндігін», - айтады.

Н.В. Кузьминаның пікірінше, педагогтің кәсіби шеберлігі тәжірибе мен оқу міндеттерін шеше білуді жоғары деңгейде меңгеру. Бұл жалпы еңбек пен жалпы интеллектуалдық білік қалыптасқанда ғана жеткілікті биік дәрежеге ие болады (талдау, синтездеу, жалпылау, ауыстыру, нақтылау саласында) [3].

Ю.К. Бабанский «Мұғалім – кәсіби технологияны еркін меңгерумен, шығармашылығымен бала оқытуда және бала тәрбиелеуде ерекше шебер және жаңашыл мұғалім шебердің қасиеттерімен ерекшеленеді және сонымен бірге оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттыратын жаңа формаларды, әдістерді, құралдарды енгізеді» - деп көрсетті [4].

М.К. Бұлақбаева «Педагогикалық шеберлік – тек қана мұғалімнің жалпы, жан-жақты және әдістемелік сауаттылығы ғана емес, әр сөзді оқушыларға жеткізе білу, олардың толық қабыл алуы [5].

Демек, педагогикалық шеберлік – мұғалімнің оқыту мен тәрбиелеу әдістемесін жетік меңгеруі, сауаттылығы, жан-жақтылығы, балалар психологиясына қанық білуі, ғылым мен өнерден, әлемдегі соңғы жаңалықтардан хабардар болуы, жоғары мәдениетті, өз білімін үнемі жетілдіріп отыруы. Кәсіби шебер, мәдениеті жоғары, барша құндылықтарды өз бойынан таба алатын мұғалім ғана өз қызметінің әлемге сай мақсаттарын дұрыс таңдай алады және оларды жүзеге асырудың жолдарын барлық мүмкіндіктерді пайдалана отырып жүзеге асыра алады. Кәсіби шебер болу дегеніміз – білім беру үдерісінде жол таба білу, қандай қиындық болса да, оны шеше білу, қабілеттіліктің болуы. Оны қалыптастыру белгілі бір күш-жігерді қажет етеді. Яғни, педагог шеберлігінің қағидаларына (бағыттылық, білім, шығармашылық, қабілеттілік) сай болу керек.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Соңғы жылдары білім саласына қатысты көптеген өзгерістер орын алып жатыр, атап айтсақ, мұғалімдердің мәртебесін арттыру бойынша «Педагог мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №293-VI ҚРЗ жаңа заңы қабылданды, сондай-ақ 2018 жылдан бастап мұғалімдерге категория беру мәселесі қолға алынған болатын.

Білім мазмұнын жаңарту талаптарына сәйкес педагогтердің кәсібилігінің біліктілік санаттары еңбек өтіліне, біліктілік талаптарының бағалау өлшемдері мен индикаторлары мен ережелерге сәйкес педагог қызметкерлер мен оларға теңестірілген тұлғаларға «Педагог», «Педагог-модератор», «Педагог-сарапшы», «Педагог-зерттеуші», «Шебер педагог» біліктілік санаты беріледі.

Педагог мамандар оқытылатын пәннің ерекшелігін ескере отырып, білім алушыларды мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарына сәйкес және «Құндылықтарға негізделген білім беру» тұжырымдамасының негізінде оқыту мен тәрбиелеуді жүзеге асырып, оқытудың жаңа тәсілдерін, тиімді түрлерін, әдістері мен құралдарын қолдана отырып, жалпыға міндетті білім беру стандарттарында көзделген оқушылар мен деңгейден төмен емес тәрбиеленушілердің пәндік нәтижелерін, отбасылық-қызметтік, тұлғалық жетістіктерін қамтамасыз етуі керек [6].

Кәсіби құзыреттілікті анықтай отырып, біліктілікке қойылатын талаптар: педагогтің тиісті бейін бойынша техникалық және кәсіптік педагогикалық білімі болуы және педагог (санатсыз) оқу пәнінің, оқу-тәрбие процесінің, оқыту және бағалау әдістемесінің мазмұнын білуі; оқушылардың психологиялық-физиологиялық, жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқыту және тәрбиелеу процесін жоспарлап және ұйымдастыруы, білім алушының парасат-пайымын қалыптастыруға және оның өмірге көзқарасын, сенімін қалыптастыруға ықпал етуі, білім беру ұйымы деңгейіндегі іс-шараларға қатысып, білім алушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, тәрбиелеу мен оқытуда жеке тәсілді жүзеге асыра алуы, білім алушылардың зердесіне ғылыми негіздерді тоқытып, үйренген білімін өмірде, іс жүзінде қолдана білуге үйретуі тиіс [7].

Кесте 1 – Біліктілікке қойылатын талаптар

Санат	Жұмыс өтілі	Құзыреттілігі
Педагог-модератор	2 жыл	оқытудың инновациялық нысандарын, әдістері мен құралдарын пайдаланады, білім беру ұйымы деңгейінде тәжірибе жинақтайды, білім беру ұйымы деңгейінде олимпиадаларға, конкурстарға, жарыстарға қатысушылар дайындайды
Педагог-сарапшы	3 жыл	ұйымдастырылған оқу қызметтерін талдау дағдыларын меңгерген, конструктивті және тәлімгерлікті іске асырады, білім беру ұйымдары деңгейінде жекелей немесе ұжым болып кәсіби дамыту басымдықтарын анықтайды; қала/өңір деңгейінде тәжірибені жинақтайды, білім беру ұйымы деңгейінде олимпиадаларға, конкурстарға, жарыстарға қатысушылар болады
Педагог-зерттеуші	4 жыл	сабақты зерттеу және бағалау құралдарын әзірлеу дағдыларын меңгерген, білім алушылардың зерттеу дағдыларын дамытуды қамтамасыз етеді, педагогикалық қоғамдастықта аудан, қала деңгейінде тәлімгерлікті жүзеге асырады және даму стратегиясын конструктивті анықтайды, облыс/республикалық маңызы бар және астаналық қалалары, Республика деңгейінде тәжірибені жинақтайды (республикалық ведомстволық бағынысты ұйымдар үшін); облыс/республикалық маңызы бар және астаналық қалалары, республика деңгейінде олимпиадаларға, конкурстарға, жарыстарға қатысушылардың болуы (республикалық ведомстволық бағынысты ұйымдар үшін)
Шебер педагог	5 жыл	авторлық бағдарламалары бар болуы және республикалық оқу-әдістемелік кеңесте мақұлданған, авторлық бағдарламасы немесе оқулықтарға, оқу-әдістемелік құралдардың авторы (тең автор) бола алуы, ғылыми жобалау дағдыларын дамытуды қамтамасыз етеді, жетекшілік етуді іске асырады және облыс деңгейінде кәсіби бірлестіктердің желісін дамытуды жоспарлайды, республикалық және халықаралық конкурстар мен олимпиадалардың қатысушысы болып табылуы немесе облыстық білім беру

		органдарының уәкілмен бекітілген республикалық және халықаралық конкурстарға қатысушыларды даярлауы тиіс.
Ескерту: кесте [7] дереккөзі негізінде құрастырылған		

Атырау облысындағы кейбір жалпы орта білім беру мекемелерінде санат алған қызметкерлер санына талдау жасап, педагогтердің кәсіби біліктілік деңгейлерін анықтау жұмыстарын жүргіздік.

Кесте 2 – Талдау нәтижесі

Мектеп атауы	Барлығы	Жоғары санатты	I санатты	II санатты	Педагог	Педагог-модератор	Педагог-сарапшы	Педагог-зерттеуші	Шебер педагог
И.Тайманов атындағы орта мектебі	113	11	12	12	28	12	22	15	1
Н.С. Манаев атындағы жалпы орта мектеп	52	1	-	1	17	13	14	3	2
«Ю.Гагарин атындағы орта мектеп	135	3	11	10	46	25	21	18	1
Ескерту: авторлармен құрастырылған									

Талдау жұмыстары мектеп мұғалімдерінің басым бөлігін педагогтар, педагог-модераторлар мен педагог-сарапшылар құрайтынын көрсетті. Жүргізілген зерттеулер нәтижелеріне жасалған талдаулар 2016 жылдан бастап Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беру мазмұнының жаңартылуына байланысты 2018 жылдан бастап педагогтерді аттестаттау нәтижелері негізінде берілетін біліктілік санаттарына қойылатын талаптардың күшеюіне байланысты зерттеуші және шебер мұғалімдер саны аз екендігін көруге болады.

Шебер педагогтердің санын арттыру үшін тәжірибе алмасу, жаңашыл мұғалімдердің іс-тәжірибесін зерттеу, педагогикалық оқуға қатысу, басылымдарға жарияланым беру, сонымен қатар, жалпыға міндетті орта білім беру стандарты мен спиральді жүйеге негізделген жаңа үлгілік оқу бағдарламаларын терең меңгеру үшін тәжірибелі педагогтердің өз білімдері мен кәсіби шеберліктерін үздіксіз дамытуды қажет етеді.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Зерттеліп отырған тақырыпты талдай келе, мұғалімдердің кәсіби шеберлігін қалыптастырудың бірнеше бағыттарын жеке-жеке қарастырамыз.

Педагогтің кәсіби өсуінің бірден-бір факторы – өзара сабаққа қатынасу, тәжірибе алмасу. Өзара сабаққа қатысып, тәжірибе алмасу арқылы педагог нені үйренеді деген сұраққа жауап іздейтін болсақ, педагог сабақ барысында үлгерімі төмен оқушылармен жекелей жұмысты қалай жүзеге асыратынын, оқушылардың ойлау қабілетін және белсенділігін арттырудағы педагогтың қызметін, сабақ үстіндегі оқушылардың тәртібіне және жұмыс істеу қабілетін, педагог қабілетіне, оқушылардың білім, білік, дағды деңгейлерін қалыптастырудағы педагог қызметін, сабақта оқушылармен жүргізілетін практикалық, сарамандық, өзіндік жұмыстың ұйымдастырылуы барысын, оқушылардың біліміне бақылау жасау және оны есепке алуды жүзеге асырудағы педагог қызметін бақылап және зерттеп, өз тәжірибесіне енгізе алады.

Қазіргі заман талабына сәйкес туындап отырған қажеттілік ол – білім берудің сапасын жақсарту, әдістемелік негізін өзгерту. Сабақ педагогтің емес, білім алушының іс-әрекетімен бағалануы қажет, сол себепті нені оқыту емес, қалай оқыту маңыздырақ болып отыр. Білім

беруде оқушының ізденуі мен зерттеу дағдыларын қалыптастыра отырып, пәнге деген қызығушылықтарын арттыру мақсатында қолданылатын инновациялық технологиялар баршылық. Солардың бірі – Lesson Study/Зерттеу сабағы. Кэтрин Льюистің тұжырымдауы бойынша сабақты зерттеу – қарапайым идея болып табылады. Оқытуды жақсарту үшін басқа мұғалімдермен бірге жұмыс істеу – жоспарлау, бақылау және сабақ бойынша ой жүгіртудің қаншалықты маңызды екенін ұғындыратын бұл жаңа технологияның басты мақсаты әріптестермен бірігіп сабақ жоспарын құру, зерттеу сабағын талқылау, сабақтың жоспарын талқылау және зерттеу сабақтарын өткізу болып табылады. Нәтижесінде педагог кәсіби шеберлігін дамыта отырып, оқыту барысындағы тәжірибесін жақсартып және жетілдіреді.

Педагогикалық тәжірибе дегеніміз – педагогтің ұзақ жылдар бойындағы тәжірибелік-педагогикалық іс-әрекетінің нәтижесінде жинастырған шеберлігі, оқыту, білім беру және тәрбие тәжірибесі, дәлірек айтсақ нәтижесі оқушының жеке тұлғалық сапаларынан көрінетін, белгілі бір мақсатпен ұйымдастырылатын педагогикалық процесс. Бұл ұғымының мәні кең, өйткені онда педагогтің оқу-тәрбие жұмысының озат тәжірибесі болуы мүмкін немесе мазмұны тар және жаңалығы болмауы, тіпті бұрыс тәжірибесі жиналуы мүмкін. Дегенмен, ол ғылымдағы белгілі принциптерді, әдістерді табысты түрде қолданып, басқа мұғалімдерге үлгі болуы ғажап емес. Өзге педагогтің педагогикалық тәжірибесін толық зерттеу оңай шаруаға жатпайды. Педагогтің баяндамалары, ғылыми мақалалары, әдістемелік жұмыстары, көрнекілік құралдары, электронды педагогикалық тәжірибе мағлұматтарын зерттеу, сабақтарға, педагогикалық оқуларға, сыныптан тыс шараларға қатысу, сынып жетекшісімен, ата-анамен әңгіме оны зертеудің көзі бола алады.

Педагогтің кәсіби шеберлігін қалыптастырудың тағы бір бағыты – педагогикалық оқуға қатысу. Педагогикалық оқулар – теория мен тәжірибенің ұштасуына, оқытудағы жаңашылдық қызметтің мақсатты дамуына, педагогтердің инновациялық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Педагогикалық оқулар келесі міндеттерді шешеді:

- мұғалімдердің өз шығармашылық мүмкіндіктерін жүзеге асыру;
- педагогикалық жаңашылдықты қолдау, білім беру тәжірибесін анықтау және тарату;
- инновациялық іс-әрекет идеялары мен озат тәжірибені жинақтау, педагогикалық қауымдастықтың қызметін біріктіру;
- педагогтердің кәсіби қарым-қатынас аясын кеңейту;
- мұғалімдердің рефлексивті икемдерін өз жұмыс тәжірибесін жинақтау арқылы дамыту.

Яғни, педагогикалық оқуларға қатыса отырып, педагог өз мүмкіндіктерін көрсетеді, тәжірибе жинақтайды, кәсіби қарым-қатынасын кеңейтіп, рефлексивті икемдерін дамытады. Осы жерде рефлексивті икем деп педагогтың дамуын, білім, түсінік, сезім, қарым-қатынас, құндылықтарының толығын және молаюын жүйелеуді айтамыз. Өйткені, рефлексия өзін-өзі реттеу үдерісінің маңызды құраушысы болып табылады, ол өз алдына жеке бейімделу мен дамуды қамтамасыз ететін тұлғаның құрылымдарын қайта зерделеу үдерісі ретінде қарастырады, дәлірек айтқанда, рефлексия мұғалімге педагогикалық еңбек жолында өзгеруге, икемді болуға, өз ойын нәтижелі түрде іске асыруға, басқа адамдармен қарым-қатынас орнатуға, жұмысына қажетті өзгеріс енгізуге көмектеседі [8].

Педагогтердің кәсіби шеберлігін қалыптастыру техниканың қарқынды даму және әлемдік инновациялық өзгерістер жағдайында маңызды іске айналды. Ақпараттық технологияның мүмкіншілігі өте жоғары: электрондық оқулықтардың көмегімен білім, қалыптастырушы тапсырмалар беруге, оқушылардың білімін ексеруге, тестілеуге, әртүрлі дидактикалық ойындарды пайдалануға болады [9]. Мұғалімнің біліктілігін арттыру олардың қызметтерін сапалы әрі түбегейлі өзгертуге, білім алушылармен жаңа идеялар мен жаңалыққа

ынталануларына, белсенді түрде жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мұғалімнің өзінің жаңа жобаларға қатысуы оларды ізденіске, зерттеу жұмыстарын жүзеге асыруға, жаңартылған білім мазмұны бағдарламаларын әрі қарай жетілдіруге ықпал етеді.

Біліктілікті арттыру – педагогтің кәсіби әрекетін нәтижелі атқаруы үшін және кәсіби деңгейін көтеру мақсатында тың идеялар мен жаңа іске ынталануына арнайы оқу бағдарламалары арқылы оқыту, кәсіби даму іс-шараларына қатыстыру және өз білімін көтеруі болып табылады. Педагогтердің біліктілігін арттыру – оқыту және оның сапасын арттыру үшін жаңа білім алуға, жобаларға қатыса отырып ізденуге, зерттеушілікті жүзеге асыруға, сондай-ақ бұрын алған кәсіби білім-біліктерін, дағдылары мен құзыреттерін қолдауға, кеңейтуге, тереңдетуге және жетілдіруге мүмкіндік беретін кәсіптік оқыту нысаны.

Қазіргі таңда біліктілікті арттыру педагогтердің кәсіби құзіреттілігіне оның педагогикалық, психологиялық, тұлғалық ерекшеліктерін де жатқыза отырып, рефлексияға қабілетті, білім берудің әлемдік жүйесін игерген, заманауи білім беру технологиялары мен интерактивті оқыту формаларын пайдалану арқылы қолжеткізілген іс-әрекет тәсілдерін көздейді. Яғни, пәндік бейінінен бөлек, педагог ИКТ (инновациялық компьютерлік технологиялар) технологиясы бойынша білімін жетілдіруі және кәсіби құзыреттілікті, оның ішінде ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілікті арттыруы қажет. Әлемді жайлаған пандемиялық індет кезеңінде білім беру саласы оқу процесін сандық білім беру технологияларын қолдана отырып, қашықтықтан оқытуға көшірді. Осы кезде сабақты қалай ұйымдастыруға болады, ақпараттық-коммуникативтік технологияларды (АКТ) қалай қолданамын деген көптеген сұрақтар туындады. Педагогтер ақпараттық жүйе технологияларын пайдалана отырып, қашықтықтан оқытудың кеңістік пен уақытқа тәуелсіз үдеріс екендігіне, сандық технологияларды меңгеру арқылы үздіксіз білім беріп, сан алуан ақпаратпен алмасуға болатындығына, әлеуметтік жағдайына қарамастан еліміздің түкпір-түкпіріндегі білім, ғылым жаңалықтарымен танысып, оны өз бетінше игеру құқығының бар екендігіне, сонымен қатар өзіндік дамуға және оқушыларға өз бетімен оқып-үйренуге негізделген кейс технологиялардың тиімділігін арттырудың аса қажеттілігіне тағы бір мәрте көз жеткізді.

Жоғары айтылғандай, еңбек өтіліне, біліктілік талаптарының бағалау өлшемдері мен индикаторлары мен ережелерге сәйкес соңғы жылдары мұғалімдерден ұлттық квалификациялық тест алынуда. Біліктілікті тексеру – кәсіби шеберлік пен құзыреттілік деңгейін анықтау үшін өткізіледі. Тест тапсыру білікті маман үшін қиын емес. Бастысы, өзінің бейін пәнін және педагогика теориясын, әдістемесі мен техниканы терең меңгерсе болғаны. Бірақ, мұғалімнің деңгейі тест нәтижесімен ғана көрінбейді. Сол себепті, мұғалім тестпен бірге эссе жазып, шәкірттерінің, өзінің жетістігін, жинақтаған тәжірибесін, оқыту мен тәрбиелеу барысында қолданатын нәтижелі инновациялық технологияларды көрсете отырып портфолио тапсыруы қажет. Портфолио технологиясы – бағалауды сапалы жаңарту бағдарламаларының бірі. Ол мұғалім туралы жалпы мәліметтерден, мұғалім қызметінің нәтижесінен, ғылыми-әдістемелік жұмыстар, пән бойынша сабақтан тыс жұмыс, тәрбие жұмысы, оқу-материалдық база құжаттарынан тұрады. Портфолио жасақтаудың мақсаты – мұғалім өз білімін, тәжірибесін жетілдіру, қызметін бағалап, шығармашылық дамуы мен кәсіби деңгейінің өсуін бақылау. Нәтижесінде, мұғалім өтініш берген санатына портфолио бойынша құзіреттілігі сай және тесттен алған балл жеткілікті болған жағдайда, оған тиісінше санат беріледі. Бұл өз алдына, мұғалімнің кәсіби деңгейін көрсетеді. Себебі, шебер жақсы ұстаздан – жақсы шәкірт шығады.

Мұғалімдердің кәсіби шеберлігін қалыптастырудың бағыттарын қарастыра келе, педагогикалық техника туралы да сөз қозғамасқа болмайды. Ол – мұғалімнің ішкі жан дүниесі

мен сыртқы бейнесінің үйлесімділігі. Техника – тәсілдердің жиынтығы. Педагогикалық техника педагогикалық шеберліктің бір бөлігі ретінде педагогикалық технологияны жүзеге асырудың міндетті шарты болып табылады.

Кесте 3 – Педагогикалық техниканың қабілет топтарына жіктелуі

Жеке тұлғамен және ұжыммен жұмыс істей білу қабілеті	Өзін-өзі басқару қабілеті
• Сөйлеу мәдениеті мен техника саласындағы қабілет, дағды, білім; • ұйымдастырушылық, құрастырушылық және дидактикалық қабілеттер; • білім алушыларға нәтижелі қарым-қатынаста әсер ете білу қабілеті; • технологиялық әдістер аясында педагогикалық бақылау қабілеті; • педагогика саласында актерлік және режиссерлік қабілет элементтері	• өзін-өзі тани білу қабілеті; • өз эмоциясын білдіру және басқара білу қабілеті; • ерік-жігерін қадағалау қабілеті; • өзіне бақылау жасау қабілеті; • шығармашылық қабілеті; • бір мезгілде түрлі жұмысты қатар алып жүруі
Ескерту: авторлармен бірлесе педагогикалық техниканың қабілет топтарына жіктелген	

Қорытынды.

Мұғалімнің шеберлік деңгейі педагогикалық іс-әрекеттің жоғары нәтижелігімен, білімінің ұтқырлығымен, білім алушылармен және ұжымдастармен ынтымақтастығы, бірлесіп шығармашылық қарым-қатынас орнатуымен сипатталады. Мектеп оқушылары үшін оқу процесі белгіленген тәртіптегі оқу жоспарымен, оқу бағдарламасымен, оқулықпен және соларда көрсетілген міндетті оқу жұмыстары мен жаттығу, тапсырмаларды орындаумен шектелмеуі тиіс. Мұғалімдер олардың білім мен дағдыны игеруін қамтамасыз ететін барлық мүмкіндіктерді пайдалануы керек. Педагогтердің басты міндеттерінің бірі – білім алушылардың оқуға деген ұмтылысын қамтамасыз ету. Мұғалімдер өзінің ғылыми және шығармашылық деңгейін, оқыту әдіс-тәсілін үздіксіз жетілдіріп отырғанда ғана оқу процесін қажетті деңгейде жүзеге асырып, озық тәжірибе иесі атана алады.

Қорыта келе, Қазақстан аумағында тараған, Республикалық және халықаралық деңгейде жоғары жетістіктері бар озық тәжірибелі шебер педагогтер санын арттыруға мүмкіндік беретін авторлық бағдарламалар құрудың тиімді тәсілдерін терең меңгертуге, педагогтердің үздіксіз білімдерін жетілдіруге баса назар аудару қажет деген ой қорытындыларын шығардық. Жаңа Қазақстанға жаңаша ойлайтын, жан-жақты, терең білімді, ақыл-ой және шығармашылық әлеуметі қалыптасқан, рухани-адамгершілік мәдениеті жоғары, шәкіртіне ең беделді үлгі бола алатын, шығармашыл шебер ұстаз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Жүсіпова Ж.А. Педагогикалық шеберлік. — Алматы. — 2021. — 13 б.
- 2 Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М. — 2019. — 850 с.
- 3 Кузьмина Н.В. Формирование педагогических способностей. — ЛГУ. — 2018. — 98 с.
- 4 Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. Москва. — 2019. — С. 372-373
- 5 Бұлақбаева М.К. Педагогикалық шеберлік негіздері. Алматы. — 2019. — 13 б.
- 6 Педагог қызметкерлер мен оларға теңестірілген тұлғалардың лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2009 жылғы 13 шілдедегі

№338 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 31 наурыздағы №121 бұйрығы [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200027394#2> (қаралу уақыты: 22.09.2022)

7 Ахметова Б. Біліктілікті арттыру курстарының тиімділігі [Электрондық ресурс] — URL: <https://bilimdinews.kz/?p=137279> (қаралу уақыты: 14.07.2022)

8 Құндақова А. Педагогикалық шеберлік негіздері. — Алматы. — 2019. — Б. 68-69

9 Машенов Т.Б. Ауыл мектебі мұғалімі әлеуметтік мәртебесі және кәсіби құзыреттілігі. — Алматы. — 2019. — 107 б.

НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МАСТЕРСТВА УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация.

Основной повышения качества образования в подготовке конкурентоспособной личности является образованный педагог. Без учителя ученик не может быть образован. То есть, чем выше профессионализм педагога, тем выше качество образования. Профессиональное мастерство учителя, обладая общими характеристиками практики, расширяет педагогические явления как передающий новаторских новых тенденций, новых знаний учащимся. Сегодня спрос на учителей очень высок. Это связано с тем, что меняются цели образования, обновляется содержание учебной информации, меняются средства педагогического общения. Необходимым условием модернизируемой системы образования является повышение квалификации учителей, являющихся ключевой фигурой любой педагогической системы. Они должны обладать духовными качествами, знаниями, умениями, любовью к своему делу, способностью постоянно учиться, развиваться, повышать свое профессиональное мастерство. Одним из важнейших этапов в жизни ребенка является обучение и воспитание в школе. Ведь система образования, в которой обучается ребенок, и учитель, у которого он учится, оказывают влияние на приобретение ребенком этих знаний и развитие его личности. Ведь профессионализм педагога помогает ученику быть успешным не только в учебе, но и в жизни. В данной статье рассматриваются направления формирования педагогического мастерства педагогов.

Ключевые слова: педагог, педагогическое мастерство, квалификация, компетентность, квалификационная категория, повышение квалификации.

DIRECTIONS OF FORMATION OF PROFESSIONAL TEACHERS' SKILLS

Abstract.

The main mechanism for improving the quality of education in the preparation of a competitive personality is an educated teacher. Without a teacher, the student cannot be educated. That is, the higher the professionalism of the teacher, the higher the quality of education. The professional skill of the teacher, having the general characteristics of practice, expands pedagogical phenomena as a transmitter of innovative new trends, new knowledge to students. Today the demand for teachers is very high. This is due to the fact that the goals of education are changing, the content of educational information is being updated, the means of pedagogical communication are changing. A necessary condition for a modernized education system is the advanced training of teachers, who are a key figure in any pedagogical system. They must have spiritual qualities, knowledge, skills, love for their work, the ability to constantly learn, develop, improve their professional skills. One of the most important stages in a child's life is education and upbringing at school. After all, the education system in which the child is studying, and the teacher from whom he is studying, influence the acquisition of this knowledge by the child and the development of his personality. After all, the professionalism of the teacher helps the student to be successful not only in school, but also in life. This article discusses the directions of the formation of pedagogical skills of teachers.

Key words: teacher, pedagogical skills, qualifications, competencies, qualification category, advanced training.

REFERENCES

- 1 Jüsipova J.A. Pedagogikalyq шеберлік. [Pedagogical excellence]. Almaty. 2021. 13 p. [in Kazakh]
- 2 Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka. [Dictionary of the Russian language]. M. 2019. 850 p. [in Russian]

- 3 Kuz'mina N.V. Formirovanie pedagogicheskikh sposobnostei. [*Formation of pedagogical abilities*]. LGU. 2018. 98 p. [in Russian]
- 4 Babanskii YU.K. Izbrannye pedagogicheskie trudy. [*Selected pedagogical works*]. Moskva. 2019. P. 372-373 [in Russian]
- 5 Būlaqbaeva M.K. Pedagogikalyq şeberlik negizderi. [*Basics of pedagogical excellence*]. Almaty. 2019. 13 p. [in Kazakh]
- 6 Pedagog qyzmetkerler men olarğa teñestirilgen tūlgaldyñ lauazymdarynyñ ūlgılık bılıktılık sipattamalaryn bekıtu turaly. [*On approval of standard qualification characteristics of the positions of teachers and persons equated to them*] Qazaqstan Respublikasy Bılım jäne ğylym ministrınıñ 2009 jylǵy 13 şildedeǵı № 338 bııryǵyna ózgerister engızu turaly Qazaqstan Respublikasy Bılım jäne ğylym ministrınıñ 2022 jylǵy 31 nauryzdaǵy № 121 bııryǵy Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200027394#2> [in Kazakh] (accessed: 22.09.2022)
- 7 Ahmetova B. Bılıktılıqtı arttırıu kurstarınyñ tımdılıǵı. [*Effectiveness of training courses*]. Available at: — URL: <https://bilimdine.ws.kz/?p=137279> [in Kazakh] (accessed: 14.07.2022)
- 8 Qūndaqova A. Pedagogikalyq şeberlik negizderi. [*Basics of pedagogical excellence*]. Almaty. 2019. P. 68-69 [in Kazakh]
- 9 Maşenov T.B. Auyıl mektebi mūǵalımı áleumettik mártebesi jäne kásibi qūzyrettiliǵı. [*Social status and professional competence of rural school teacher*]. Almaty. 2019. 107 p. [in Kazakh].

Information about authors:

Gulnara Konyrova – **corresponding author**, master student of the second year of the specialty “Management in education”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gul86.90@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6391-4999>

Uldai Tulenova – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of “Preschool and primary education”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: tulenova_Uldai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4462-4443>

Информация об авторах:

Гульнара Кониорова – **основной автор**, магистрант II курса специальности «Менеджмент в образовании», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: gul86.90@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6391-4999>

Улдай Туленова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Дошкольного и начального образования», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: tulenova_Uldai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4462-4443>

Авторлар туралы ақпарат:

Гүлнара Қонырова – **негізгі автор**, «Білім берудегі менеджмент» мамандығының II курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gul86.90@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6391-4999>

Улдай Туленова – педагогика ғылымдарының кандидаты «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tulenova_Uldai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4462-4443>

Л.Ф. Махмудова* Сумгаитский государственный университет
г. Сумгаит, AZ5008, Республика Азербайджан*e-mail: Mahmudovalala2021@mail.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация.

В эпоху научно-технического прогресса, одним из главных вопросов для предприятий является умение конкурировать на местных и международных рынках, получать конкурентное преимущество, защищать свое существование, выходить на новые рынки и осуществлять инновационную деятельность. Постоянное обновление предприятия, оснащение его новыми технологиями, обеспечение деятельности квалифицированного персонала, выпуск новой продукции с учетом потребностей еще больше ускорит его развитие. Инновационные продукты и услуги позволят предприятиям беспрепятственно двигаться на рынке. Инновация повышает гибкость предприятия и обеспечивает его адекватность изменениям, которые могут происходить на внутреннем и внешнем рынках. Для более эффективной реализации инновационного процесса, требуется выполнение ряда условий, в числе которых проведение научных исследований, налаживание сотрудничества между частными предприятиями и университетами, а также развитие меж предпринимательского партнерства, переход предприятий от закрытой инновационной системы к открытой инновационной системе, усиление информационного обеспечения и трансферта инноваций. Государственная политика и ее меры имеют большое значение в стимулировании инновационного процесса на предприятиях. Меры по подготовке нормативно-правовых актов, созданию инновационной инфраструктуры, содействию импорту технологий, развитию рынка технологий, выделению льготной финансовой помощи охватывают основные направления инновационной политики государства. Основной целью реализуемых мер является интенсивное развитие за счет диверсификации экономики, увеличение доли нефтяной промышленности в ВВП и национальном доходе, расширение сфер деятельности предприятий, внедрение инновационных продуктов и услуг.

Ключевые слова: инновация, инновационная деятельность, венчурное финансирование, технология, инновационная стратегия.

Введение.

В современное время инновации являются одним из основных факторов развития стран. Применение инноваций играет исключительную роль для социально-экономической жизни страны. Инновация – это средство повышения благосостояния людей, повышения уровня здравоохранения, образования и других социальных услуг в стране, достижения устойчивого развития экономики. С начала XX века термин «инновация» нашел свое место в экономическом обиходе дня многих развитых стран. Основная причина этого заключалась в том, что в 1912 г. выдающийся американский экономист Йозеф Шумпетер впервые упомянул термин инновация в своей работе «Теория экономического развития». Шумпетер характеризует понятие «инновация» в нескольких направлениях. Таким образом, инновация включает в себя вывод на рынок новой или обновленной версии существующего продукта, осуществление производства продукта, сформированного в результате научных открытий, экономическими методами, вывод на рынок инновации для какой-либо отрасли и т.д. Иногда понятие «инновации» путают с понятиями «изобретение» и «изобретательство».

Основная причина этого в том, что эти понятия частично похожи друг на друга. Однако если рассмотреть эти понятия более внимательно, то можно сказать, что изобретение – это создание нового неизведанного продукта или выдвижение новой идеи, а инновация – это реализация уникальных и усовершенствование существующих образцов.

Изобретения можно использовать для инновационных процессов, но они не всегда представляются нам инновациями. Потому что, изобретение может быть инновацией, когда оно коммерциализировано и имеет экономическую ценность. Существует несколько подходов к понятию инноваций. По мнению А.В. Соколова, инновация – это конечный результат создания и внедрения принципиально новых или модифицированных средств, отвечающих конкретным общественным потребностям и оказывающих воздействие [1]. По Ф. Найту, инновация – это реализация нового изменения в деятельности предприятия и его окружения [2]. С. Беккер и Т. Вислер дали следующее определение понятия «инновация». Инновация – это первая реализация идеи одним из хозяйствующих субъектов, имеющих схожие цели [3]. Ч. Роджерс характеризовал инновации следующим образом: инновация – это идея, приложение или вещь, которые воспринимаются как новые [4].

В целом инновации требуют очень хорошего изучения потенциального рыночного спроса на новый продукт или новый производственный процесс, с другой стороны, информации, которую легко предоставить, и новых технологических и научных знаний, являющихся результатом одновременных исследований. Инновации преследуют 3 основные цели.

- Устойчивое развитие предприятия. Предприятия обычно специализируются на производстве нескольких продуктов и услуг. Большое разнообразие продуктов и услуг означает, что предприятия конкурируют более чем на одном рынке. Применение инноваций неизбежно, особенно на рынках, где работают предприятия, оснащенные передовыми технологиями. Предприятие должно постоянно обновляться, чтобы выдерживать конкуренцию.

- Занятие лидирующего положения предприятия на рынке. Предприятие, которое определит, чего хочет и в чем нуждается потребитель, и выйдет на рынок с продуктами и услугами, которые удовлетворят эти потребности, будет лидером рынка. Для того чтобы быть лидером на рынке, важно реализовывать новейшие технологии и быть адекватными нововведениям, происходящим на рынке. Благодаря этому предприятие может определять условия конкуренции для всех субъектов рынка в соответствии со своими интересами.

- Увеличение доходов компании. Доход, получаемый предприятием, является основным показателем его успешной работы. Внедрение инноваций требует определенных затрат. Но в дальнейшем, если инновационный проект предприятия оправдает себя, общие затраты предприятия снизятся, производственный процесс сократится, а производство большего количества качественной продукции будет достигнуто за меньшее время. Нововведения позволяют компании получать доход как косвенно, так и напрямую в долгосрочной перспективе.

Материалы и методы исследования.

Инновации играют важную роль в обеспечении конкурентоспособности на всех уровнях и достижении конкурентных преимуществ. Они служат повышению конкурентоспособности фирм, предприятий на микроуровне и стран и регионов на макроуровне. На микроуровне можно говорить о конкуренции более чем одного предприятия за один и тот же товар на одном рынке, что в конечном итоге позволяет продвигать на рынке более качественные, т.е. инновационные продукты. На макроуровне можно отметить повышение инновационной активности в национальной экономике с целью интеграции стран в мировую экономику,

выхода на новые рынки и увеличения доли на существующих рынках. Инновационная экономика создает условия для определения новых сегментов рынка, диверсификации экономики, развития промышленности и расширения производственных возможностей страны. Этот процесс также позволяет повысить уровень занятости, повысить покупательную способность людей и подготовить квалифицированные кадры во вновь создаваемых областях.

Инновационное развитие приводит к снижению себестоимости продукции, экономии времени, изменению как количества, так и качества в положительную сторону. В этом случае можно предотвратить потери, эффективно используя имеющиеся ресурсы. Обеспечение инновационной активности, особенно в странах-экспортерах сырья, повысит интенсивность их экономического развития. Инновации, применяемые в обрабатывающей промышленности этих стран, окажут непосредственное влияние на увеличение производственных мощностей.

В национальных экономиках стран с инновационным развитием заметен ряд положительных тенденций. Первоначально он стимулирует рост предпринимательской активности и формирование предпринимательской среды. В целом в качестве одной из основных задач глобализации можно назвать оснащение предприятий и фирм новыми технологиями и техникой, формирование квалифицированных кадровых ресурсов.

Предприятия, работающие с традиционными технологиями производства и методами управления, которые не отвечают этим вызовам, уступят место новым фирмам, основанным на инновациях. Новые предприятия будут иметь более быстрое развитие, направляя имеющиеся у них ресурсы в новые сферы деятельности. Чтобы новые предприятия могли продолжать конкурировать, они должны постоянно следить за рынком технологий и владеть информацией о новейших создаваемых технологиях, а также оперативно вовлекаться в работу предприятия для обеспечения качества. Потому что в это время будут применяться новые методы производства, будут освоены новые маркетинговые стратегии, созданы новые производственные процессы и новые ассортименты продукции. Повышение инновационной активности на предприятиях преследует ряд целей:

- увеличение доли рынка;
- повышение качества продукции и услуг;
- сокращение расходов, понесенных работниками;
- гибкая производственная деятельность;
- сохранение энергии;
- разработка технологий;
- инновационная активность конкурентов;
- изменения потребительского спроса;
- защита окружающей среды.

Создан ряд инновационных моделей, объясняющих динамику инновационных процессов и формирования деятельности предприятия. Инновационные модели находятся под влиянием достижений в области науки и технологических уровней производственной деятельности в этих процессах развития. Можно выделить 3 основные инновационные модели:

1. Линейная инновационная модель;
2. Цепная модель;
3. Системная модель.

Линейная инновационная модель, в свою очередь, делится на 2 части: модель технологического толчка; модель, ориентированная на спрос.

Особую роль в модели технологического импульса играют исследования, выполнение опытно-конструкторских работ, инвестиции. В модели, ориентированной на спрос,

учитываются потребности рынка, с целью реализации инновационного процесса в более рациональной форме. Цепная модель представляет собой техническую деятельность в инновационном процессе. Системная модель представляет отношения между инновационными единицами и координацию между факторами, играющими роль в инновационном процессе.

В процессе написания статьи использованы методы: сравнения, элиминирования, балансовый и метод дедукции и индукции. Сравнение статистических данных годов на основе данных Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики.

Результаты и их обсуждение.

Благодаря планомерным экономическим реформам, проводимым в Азербайджане, в нашей стране с каждым годом наблюдается увеличение объема предпринимательской деятельности по сравнению с предыдущим годом. Развитие частного сектора, налаживание частно-государственного сотрудничества, диверсификация экономики, развитие не нефтяного сектора являются одними из основных приоритетов государства. В этом направлении принято множество государственных программ и стратегий развития, оказана финансовая помощь, усовершенствована нормативно-правовая база, созданы соответствующие институты, обеспечивающие развитие данной сферы. По статистическим показателям 2020 года количество субъектов, осуществляющих предпринимательскую деятельность, составило 316 370 человек. Основную часть этого показателя составляют предприятия, осуществляющие микро предпринимательскую деятельность. По статистике из 316 370 предприятий 307 717 являются микро предприятиями, 5 943 – малыми предприятиями и 2 710 – средними предприятиями [5]. Как видно из показателей, объем малых и средних предприятий очень низок по сравнению с объемом микро предприятий. Развитие МСБ, увеличение их количества является одним из основных факторов, меняющих социально-экономический ландшафт страны в положительную сторону. МСП обеспечивают развитие конкурентной среды и здоровой экономической деятельности. Эти хозяйствующие субъекты могут адекватно адаптироваться к изменениям на рынке. Кроме этого, есть и ряд других положительных сторон развития регионов, устранение региональной несправедливости, решение проблемы занятости. Ряд развитых и развивающихся стран анализируют эти положительные стороны МСП и стимулируют их развитие. Здесь помимо конкуренции между МСП широкое распространение получила кооперация между ними. С учетом всего перечисленного в Азербайджане проводятся важные работы по развитию малого и среднего бизнеса. Именно в диверсификации экономики большое значение имеет МСП. Внедрение инноваций здесь является одним из основных условий развития малого и среднего бизнеса в нашей стране. Для достижения более высокого уровня развития инновационная стратегия на предприятиях должна быть приоритетной. Для разработки инновационной стратегии, прежде всего, необходимо определить, в каких сферах деятельности предприятия необходимо применять инновации.

Инновации успешны, когда их понимают все на предприятии, от высшего руководства до самых низовых сотрудников. Решение о выборе инновационной стратегии определит направление развития предприятия. Определение направлений инноваций и подготовка дорожной карты для реализации этой деятельности – очень сложный этап. На этом этапе информация должна быть собрана и тщательно проанализирована. Инновационная стратегия представляет собой подробный и хорошо продуманный план действий для достижения целей в области инноваций. Детальный подход является одним из ключевых факторов успеха инноваций. Существует множество типов инновационных стратегий. Поэтому предприятия

должны выбирать инновационные стратегии в соответствии со своей текущей ситуацией и требованиями рынка. Можно выделить следующие инновационные стратегии [6].

- Также инновационная стратегия – отражает борьбу за первое место на рынке. Таким образом, предприятие стремится достичь лидерства, запуская новый продукт или процесс, который оно создает и совершенствует, на рынке быстрее, чем другие конкуренты. Хотя эта инновационная стратегия сопряжена с высоким риском, она характеризуется высокой рентабельностью.

- Стратегия оборонных инноваций – основная цель в этом виде – не отставать от технологического развития, происходящего в мире. Риск очень низкий. Потому что на предприятии применяются уже опробованные инновации.

- Зависимая инновационная стратегия – реализуется в основном малыми и средними компаниями, сотрудничающими с крупными предприятиями. Здесь МСП действуют как часть крупных предприятий, чтобы выживать и развиваться на рынке.

- Имитационная инновационная стратегия – предприятия, принявшие этот тип стратегии, предпочитают использовать существующие технологии, а не быть сторонниками инноваций.

- Традиционная инновационная стратегия – здесь основной целью является повышение качества продукции. Это обеспечивает стабильность предприятия. Другие инновационные процессы без необходимости не внедряются. Основной причиной этого являются ограниченные технологические возможности предприятия.

- Стратегия создания новых рынков – предприятие получает доступ на рынок с новыми продуктами и услугами. Этот тип предприятия должен иметь очень сильную маркетинговую политику и быть в состоянии успешно осуществлять презентацию продукта, продажи и продвижение.

- Приобретение инновационной стратегии – предприятия, следующие этой стратегии, стремятся к лидерству на рынке, уделяя приоритетное внимание покупке новых технологий.

- Инновационная стратегия отслеживания возможностей – предприятия анализируют сильные и слабые стороны своих конкурентов и осуществляют свою инновационную деятельность в период их слабости. Информация здесь играет ключевую роль.

Важно использовать все возможности технологий для развития всех видов хозяйствующих субъектов, действующих в Азербайджане, и их продвижения на международные рынки. Таким образом, предприятия будут развиваться и расширять сферу своей деятельности и добиваться более быстрого экономического роста.

Таблица 1 – Затраты на технологические инновации по видам деятельности и направлениям применения, тыс. манатов

	2018	2019	2020	2021
Вся индустрия	34353,6	48037,1	35919,8	5848,3
Внедрение новых продуктов и услуг, новых процессов	11119,0	9600,0	7000,0	3262,1
Приобретение оборудования и техники, связанных с технологическими инновациями	4578,5	32360,0	15292,7	447,0
Приобретение новых технологий	185,2	71,5	1754,5	39,1
Получение программных средств	957,9	41,0	8497,7	108,2
Планирование производства для запуска новых продуктов	6200,0	5900,0	3000,0	1500,0
Новые маркетинговые исследования	-	-	-	-
Повышение уровня подготовки сотрудников, связанных с инновациями	-	12,0	-	-
Исследования и разработки	9944,5	22,4	-	-
Технологии, полученные за счет организации совместных предприятий	151,1	-	-	-

Расходы на оплату услуг других предприятий	1,0	-	362,9	491,7
Другие затраты на технологические инновации	1216,4	30,2	12,0	0,2

Источник: Составлено автором на основе данных Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики [6].

Применение инноваций в промышленности в Азербайджане в разные годы было разным. В целом затраты на внедрение инноваций по всем направлениям промышленности в 2020 году составили 35 919,8 тысячи манатов, в 2021 году – 5 848,3 тысячи манатов (таблица 1). Как видно, в 2021 году расходы на инновации сократились на 83,71%. Основной причиной этого является пандемия COVID-19. В этот период, ряд предприятий был закрыт, а предприятия, которые с трудом продолжили свою деятельность, пошли на увольнения. В результате наблюдалось снижение динамики расходов. Давайте посмотрим на статистику 2019 года, когда экономика была нормальной, чтобы проанализировать затраты на инновации на предприятиях. Таким образом, за этот период на инновации было потрачено 48 037,1 тысячи манатов. 67,36% понесенных затрат, т.е. 32 360,0 тысячи манатов, было потрачено на приобретение оборудования, связанного с технологическими инновациями. На производство новых продуктов и услуг и внедрение новых процессов затрачено 9 600,0 тысячи манатов, что составляет около 20% от общей стоимости. За этот период затраты на приобретение новых технологий составили 71,5 тысячи манатов, что составляет 0,14% от общей стоимости, что является очень низким показателем по сравнению с количеством действующих в стране предприятий. 99,21% затрат, произведенных в промышленности, то есть 47 658,5 тысячи манатов, пришлось на перерабатывающую промышленность. Затраты на инновации в пищевой промышленности очень низкие. Особенно учитывая, что развитие пищевой промышленности играет ключевую роль в обеспечении продовольственной безопасности страны, расходы на это направление следует постоянно увеличивать.

Научным исследованиям принадлежит особая роль в создании инноваций и их применении. В результате совместной деятельности государственных, частных и научно-исследовательских учреждений будет ускорено инновационное развитие. В 2019 году на выполнение научно-исследовательских работ в учреждениях выделено 22,4 тысячи манатов финансовых средств. Увеличение расходов на эти цели в ближайшие годы будет стимулировать разработку инновационных продуктов.

В процессе внедрения инноваций на предприятиях встречается ряд препятствий. Особенно это касается малого и среднего бизнеса. Это также имеет место в промышленно развитых странах. Потому что, по сравнению с крупными предприятиями, МСП имеют ограниченные внутренние ресурсы и их опыт в этой области недостаточно широк. МСП должны выявлять и преодолевать барьеры на пути инноваций, чтобы добиться интенсивного роста. Инновационные барьеры делятся на 2 группы:

- Внутренние препятствия – в основном вызваны ограниченными ресурсами предприятия. К ним относятся: низкий уровень образования работников и отсутствие навыков работы с инновационными технологиями, неумение работников адаптироваться к применяемым на предприятии инновациям, неспособность внедрять новые инновации в связи с последними инновациями, применяемыми на предприятии, отсутствие информации о том, что происходит на рынке, отсутствие системного управления, традиционная маркетинговая политика, большая продолжительность внедрения инновации и т.д. принадлежит.

- Внешние препятствия – сюда входят негативные реакции потребителей на инновационную продукцию, сокрытие потребительских запросов, концентрация, монополизация, бюрократические препятствия, кредитная политика банков, дорогие технологии, жесткая налоговая политика и т.д. принадлежит.

Финансовые ресурсы имеют особое значение в осуществлении инновационной деятельности предприятия. Роль финансовых ресурсов, направляемых на инновации, в достижении устойчивого развития и роста предприятий неоспорима. Большое значение имеет финансирование инновационных проектов, эффективная организация производства на предприятии, государственная поддержка в применении передовых технологий. Поскольку финансовые ресурсы, выделяемые государством предприятиям на осуществление инновационной деятельности, ограничены, важно развивать другие методы.

Также следует отметить, что государство может реализовать создание благоприятной среды для налаживания инновационной деятельности на предприятиях, что косвенно включает формирование источников финансирования. Финансовые источники предприятий формируются за счет собственных средств, государственного бюджета, внебюджетных фондов и инвестиций. Реализация инновационных проектов в Азербайджане происходит в основном за счет собственных средств предприятий. В настоящее время процесс разработки идет медленно из-за ограниченных финансовых возможностей многих предприятий. В результате они не могут расти, а народному хозяйству наносится серьезный ущерб. В целом внедрение инноваций на предприятиях сопряжено с риском и неопределенностью. Инвесторы обычно инвестируют в менее рискованные и более прибыльные области. Предпочтительно использовать систему венчурного финансирования для реализации инновационных проектов и обеспечения деятельности предприятий. В это время венчурный капиталист осуществляет высоко рискованные инвестиции за счет акций компании. По мере того, как компания достигает экономического роста, стоимость акций увеличивается, и в результате венчурный капиталист зарабатывает больше. Направление венчурного капитала в акции означает, что капиталист принимает участие в управлении предприятием. Венчурный капитал включает в себя ряд важных процессов, таких как идентификация инвестора и предпринимателя, принятие решений, измерение рисков, анализ проекта и определение суммы. В венчурном финансировании сотрудничество между инвестором и предпринимателем направлено на инвестирование в проекты с высоким потенциалом и снижение риска инвестиций. По этой причине выявление проектов, входящих в группу высокого риска, имеет особое значение для венчурного капиталиста. В процессе отбора этих проектов капитал основывается на критериях наличия человеческого капитала и достаточности интеллектуального капитала. При применении модели венчурного финансирования необходимо проанализировать ряд рисков. Эти риски перечислены ниже:

- Технологический риск – отсутствие технологического опыта предприятия, как результат научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы проводятся с недочетами, или недостаточность венчурного фонда для капитализации.

- Риск финансирования – когда возникает риск, связанный с привлечением дополнительных источников финансирования на стадии производства или при выпуске продукта на рынок. В венчурной системе принято поэтапное финансирование. Финансирование, реализуемое на каждом этапе проекта, должно быть интегрировано с возможностью реализации конкретных целей.

- Производственный риск – риск того, что используемые на предприятии технологии не подходят для производства крупносерийной продукции. Также к этому виду риска относится невозможность реализации товара на рынке.

- Маркетинговый риск – это риск, возникающий на стадии маркетинга продукта. На этом этапе также преобладают вопросы внедрения продукта, конкуренции и объема рынка.

Риск устаревания – устаревание продукта, произведенного по передовым технологиям, до достижения целевого объема продаж.

Венчурное финансирование имеет ряд особенностей:

Капиталы в основном участвуют в привлечении на предприятие новых технологических новшеств, производстве наукоемкой продукции, развитии средних и малых предприятий. Есть несколько причин, по которым средства привлекаются в эти предприятия. Поскольку эти предприятия имеют ограниченные финансовые ресурсы для осуществления своей инновационной деятельности, венчурные фонды играют роль основного источника капитала. Также они осуществляют управленческую деятельность на предприятиях по снижению процента риска и могут принимать стратегические решения, определяющие развитие предприятия.

Инвестиции могут приносить доход в долгосрочной перспективе, т.е. в течение 5-10 лет. Основная причина этого заключается в том, что венчурный капиталист планирует получить больше прибыли.

- Венчурный капиталист может инвестировать капитал на любой стадии развития предприятия.

В настоящее время вопросы венчурного финансирования в Азербайджане являются одним из актуальных. В связи с этим в число поставленных задач входит подготовка законопроекта и создание венчурных фондов. Основная цель – поддержка местных стартапов. В 2022 году выдвинуты проекты по созданию венчурных фондов. Бюджет создаваемого на начальном этапе венчурного фонда составляет 13,1 миллиона манатов и этот фонд нацелен на поддержку более 150 стартапов в течение 7 лет.

Особое значение в развитии предприятий имеют открытые и закрытые инновации. Открытые инновации характеризуются как наиболее оптимальный вариант многолетней инновационной деятельности, внедрения новых идей на рынок и развития. По мере развития коммуникаций и технологий, по мере расширения возможностей усиливается межфирменная конкуренция. Возросшая конкуренция обусловила увеличение инноваций в продуктах и услугах [7].

В это время также наблюдалось увеличение суммы средств, расходуемых на научные исследования и усовершенствования. Для того, чтобы компания достигла развития, возникла потребность в получении информации извне компании, учитывая большие затраты на производство информации внутри компании. Информация, полученная как из внутренних, так и из внешних ресурсов, является средством повышения инновационной мощи предприятия. Концепция «открытых инноваций» возникла, чтобы увидеть текущие угрозы и возможности на рынках, где царит неопределенность и происходят регулярные изменения. Открытые инновации на предприятиях снижают затраты на совершенствование продукции и совершенствование процессов, производство новой продукции для вывода на рынок в более короткие сроки, улучшение показателей качества продукции и т.д. Идея открытых инноваций впервые была представлена в 2003 году. Хотя изначально они применялись только к технологическим фирмам, со временем стали распространяться и на другие области.

Что касается применения закрытых инноваций на предприятиях, то оно предназначено для получения информации с использованием только внутренних ресурсов компании. В соответствии с требованиями рыночной экономики многие фирмы со временем перешли от закрытой системы к открытой инновационной системе. Этот процесс состоит из нескольких этапов:

- Существующие процессы следует оценивать с точки зрения поставщиков и клиентов, чтобы можно было легче идентифицировать отсутствующие или неисправные детали.

- Позволяя акционерам исследовать нестратегические инициативы предприятия, можно обеспечить извне предприятия поток информации.

- Если сборы за интеллектуальную собственность, такие как лицензии и патенты, которые напрямую не конвертируются в доход, не приносят пользы, их следует распределять между акционерами, улучшать вместе и превращать в устойчивую ценность.

Если фирма не может развиваться сама или если ее развитие остается в определенных пределах, она должна развивать процессы, происходящие во внешней среде.

- Необходимо создавать открытые пространства для снижения затрат и расширения участия.

Чтобы лучше понять открытую инновационную систему и иметь возможность более активно применять ее в Азербайджане, необходимо изучить мировой опыт. Procter & Gamble, всемирно известный производитель средств личной гигиены и чистящих средств, добился динамизма благодаря успешной программе под названием «Объединяйся и развивайся». В рамках этой программы у других компаний были приобретены лицензии «Spin Brush», «Swiffer» и «Olay Regenerist», и выпущены на рынок вместе с компанией «P&G».

В результате такого сотрудничества между фирмами сформировалась среда, делающая распространение информации важным и устойчивым. В это время была создана инновационная инфраструктура, где осуществлялся и совершенствовался непрерывный обмен новыми идеями и технологиями между фирмами.

Заключение.

Уровень меж предпринимательского сотрудничества, обмена информацией и передачи инноваций в Азербайджане низкий. Меж предпринимательское сотрудничество означает, что две или более компании осуществляют деятельность, представляющую общий интерес, и достигают поставленной цели. Этот тип сотрудничества был одной из основных проблем глобализации, в результате которой компании стали иметь больше акций на международных рынках. Широкое сотрудничество между предприятиями ускорит инновационный процесс. Предприятия могут воспользоваться опытом других предприятий, а также внедрить инновационные процессы в рамках своей собственной структуры.

В случаях недостатка ресурсов, опыта и информации предприятия этот выбор становится необходимым. 3 основных фактора играют важную роль при передаче информации — характеристики получателя инновации, характеристики источника, которому будет передана информация и взаимодействие между ними. Эти факторы могут влиять на передачу информации, как в негативном, так и в позитивном ключе. При передаче инноваций могут возникнуть некоторые препятствия. Сюда относится отсутствие информации из-за большого расстояния между покупателем и поставщиком, спрос покупателя на инновацию в короткий промежуток времени и то, что этот спрос не соответствует времени деятельности предприятия, которое будет передавать инновацию, нехватка финансовых средств и отсутствие общего знаменателя.

Передача инноваций происходит, когда фирма не может решить свои проблемы с помощью имеющихся ресурсов. При этом передаваемая инновация должна быть совместима со структурой предприятия. Предприятия, работающие в ряде развивающихся стран, в том числе и в Азербайджане, осуществляют передачу простых продуктов и технологий. Однако они не передают технологический опыт и информацию. В это время поставщики вынуждены оставаться на связи с предприятием. Это приводит к неспособности предприятия, на котором будет применяться передаваемая технология, конкурировать на рынке. Опять же, из-за недостатка информации и опыта фирмы не могут привлекать технологии, способные удовлетворить их потребности. По этой причине технологическую передачу следует осуществлять осторожно.

Результаты исследования: Рассмотренные вопросы помогут комплексно трактовать понятие «инновации» и выделить значение инноваций в деятельности предприятий. В настоящее время объем инноваций расширился. Повышается важность инновации, необходимо знать о препятствиях, с которыми придется столкнуться в инновационном процессе, венчурном финансировании и совершенствовании инновационной деятельности, анализировать статистические показатели инновационной деятельности предприятий Азербайджана, инновационные стратегии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Sokolov A., Rudnik P. (2019) Transnational Corporations and Russia's National Innovation System. New Delhi, Abingdon: Routledge. P. 133-188
- 2 Knight K.E. (2018) A descriptive model, of the Intra-firm innovation process. The Journal of Business, XL. №4. P. 563-579
- 3 Becker S.W., Whisler T.L. (2018) The innovative organization: a selective view of current theory and research. The Journal of Business. Vol40. №4. P. 183-197
- 4 Rogers E.M. (2020) Diffusion of innovations (3rd ed.). New York: Free Press. 56 p.
- 5 Государственный комитета по статистике Азербайджанской Республики [Электронный ресурс] — URL: <https://stat.gov.az/source/industry/> (дата обращения 21.10.2022)
- 6 Государственный комитета по статистике Азербайджанской Республики [Электронный ресурс] — URL: [s://stat.gov.az/source/st_units/](https://stat.gov.az/source/st_units/) (дата обращения 21.10.2022)
- 7 Национальное бюро статистики [Электронный ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/> (дата обращения 21.10.2022)

КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа.

Ғылыми-техникалық прогресс дәуірінде кәсіпорындар үшін басты мәселелердің бірі жергілікті және халықаралық нарықтарда бәсекеге түсе білу, бәсекелестік артықшылыққа ие болу, өзінің өмір сүруін қорғау, жаңа нарықтарға шығу және инновациялық қызметті жүзеге асыру болып табылады. Кәсіпорынды үнемі жаңартып отыру, оны жаңа технологиялармен жарақтандыру, білікті персоналдың қызметін қамтамасыз ету, қажеттіліктерді ескере отырып, жаңа өнім шығару оның дамуын одан әрі жеделдетеді. Инновациялық өнімдер мен қызметтер кәсіпорындарға нарықта кедергісіз қозғалуға мүмкіндік береді. Инновация кәсіпорынның икемділігін арттырады және оның ішкі және сыртқы нарықтарда болуы мүмкін өзгерістерге сәйкестігін қамтамасыз етеді. Инновациялық процесті неғұрлым тиімді іске асыру үшін бірқатар шарттарды орындау талап етіледі, оның ішінде ғылыми зерттеулер жүргізу, жеке кәсіпорындар мен университеттер арасындағы ынтымақтастықты жолға қою, сондай-ақ кәсіпкерлер арасындағы серіктестікті дамыту, кәсіпорындардың жабық инновациялық жүйеден ашық инновациялық жүйеге көшуі, ақпараттық қамтамасыз етуді және инновациялар трансфертін күшейту. Мемлекеттік саясат және оның шаралары кәсіпорындардағы инновациялық процесті ынталандыруда үлкен маңызға ие. Нормативтік-құқықтық актілерді дайындау, инновациялық инфрақұрылымды құру, технологиялар импортына жәрдемдесу, технологиялар нарығын дамыту, жеңілдікті қаржылық көмек бөлу жөніндегі шаралар

мемлекеттің инновациялық саясатының негізгі бағыттарын қамтиды. Іске асырылып жатқан шаралардың негізгі мақсаты экономиканы әртараптандыру есебінен қарқынды даму, ЖІӨ мен ұлттық табыстағы мұнай емес өнеркәсіптің үлесін ұлғайту, кәсіпорындар қызметінің салаларын кеңейту, инновациялық өнімдер мен қызметтерді енгізу болып табылады.

Негізгі сөздер: инновация, инновациялық қызмет, венчурлық қаржыландыру, технология, инновациялық стратегия.

ORGANIZATION OF INNOVATIVE ACTIVITIES OF ENTERPRISES

Abstract.

In the era of scientific and technological progress, one of the main issues for enterprises is the ability to compete in local and international markets, gain a competitive advantage, protect their existence, enter new markets and innovate. Constant renewal of the enterprise, equipping it with new technologies, ensuring the activities of qualified personnel, the release of new products, taking into account the needs, will further accelerate its development. Innovative products and services will allow businesses to move freely in the market. Innovation increases the flexibility of the enterprise and ensures its adequacy to changes that may occur in the domestic and foreign markets. For a more efficient implementation of the innovation process, a number of conditions are required, including the conduct of scientific research, the establishment of cooperation between private enterprises and universities, as well as the development of inter-business partnerships, the transition of enterprises from a closed innovation system to an open innovation system, strengthening information support and transfer of innovations. State policy and its measures are of great importance in stimulating the innovation process in enterprises. Measures for the preparation of legal acts, the creation of an innovation infrastructure, the promotion of technology imports, the development of the technology market, the allocation of preferential financial assistance cover the main directions of the state's innovation policy. The main goal of the measures being implemented is intensive development through the diversification of the economy, increasing the share of the non-oil industry in GDP and national income, expanding the scope of enterprises, and introducing innovative products and services.

Key words: innovation, innovative activity, venture financing, technology, innovation strategy.

REFERENCES

- 1 Sokolov A., Rudnik P. (2019) Transnational Corporations and Russia's National Innovation System. New Delhi, Abingdon: Routledge. P. 133-188 [in English]
- 2 Knight K.E. (2018) A descriptive model, of the Intra-firm innovation process. The Journal of Business, XL. №4. P. 563-579 [in English]
- 3 Becker S.W., Whisler T.L. (2018) The innovative organization: a selective view of current theory and research. The Journal of Business. Vol40. №4. P. 183-197 [in English]
- 4 Rogers E.M. (2020) Diffusion of innovations (3rd ed.). New York: Free Press. 56 p. [in English]
- 5 Gosudarstvennyi komiteta po statistike Azerbaidzhanskoi Respubliki. [State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan]. Available at: — URL: <https://stat.gov.az/source/industry/> [in Russian] (accessed: 21.10.2022)
- 6 Gosudarstvennyi komiteta po statistike Azerbaidzhanskoi Respubliki [State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan]. Available at: — URL: [s://stat.gov.az/source/st_units/](https://stat.gov.az/source/st_units/) [in Russian] (accessed: 21.10.2022)
- 7 Natsional'noe byuro statistiki. [National Bureau of Statistics]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/> [in Russian] (accessed: 21.10.2022)

Information about authors:

Lala Mahmudova – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor, head of the Department of “Economics”, Sumgait State University, Sumgait, Republic of Azerbaijan

E-mail: Mahmudovalala2021@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7805-360X>

Информация об авторах:

Лала Махмудова – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой «Экономики», Сумгаитского государственного университета, г. Сумгаит, Республика Азербайджан

E-mail: Mahmudovalala2021@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7805-360X>

Авторлар туралы ақпарат:

Лала Махмудова – негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Сумгаит мемлекеттік университетінің «Экономика» кафедрасының меңгерушісі, Сумгаит қ., Әзербайжан Республикасы

E-mail: Mahmudovalala2021@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7805-360X>

IRSTI 06.73.65

UDC 336.71

DOI 10.47649/vau.2022.v67.i4.08

Sh. Ruziev*

Kokand University
Kokand, 150700, Uzbekistan
*e-mail: ruzievshohruz@gmail.com

FEATURES OF INSURANCE MARKET ORGANIZATION

Abstract.

In the conditions of modern society, insurance has become a universal means of protecting the property interests of legal entities and individuals of all forms of ownership from natural disasters and other negative phenomena. It is required to assume measures regularly and coherently to improve a legal framework of insurance and to develop the insurance market infrastructure, to rise financial stability of insurance organizations, which will contribute to strengthen the protection of the rights and interests of consumers of insurance services in a result.

Currently, there are trends in the world of insurance experience: universalization and specialization activities of insurers. The first one is connected to social division of labor: the appropriate process becomes objectively necessary in the insurance business.

The objective economic necessity of using insurance is through the economic spirit isolation and the increase in the financial risks level and asset interests of citizens for the purpose of insurance of social production, entrepreneurship and the citizen welfare. The article discusses the features of the organization of the insurance business in connection with the rapid development of information technology and legislation adopted in the development areas of the market insurance.

Key words: insurance, insurance activity, insurance market, reinsurance, compulsory insurance, Fund for guarantee of insurance payments.

Introduction.

The purchase and sale object is protection of insurance, also demand and supply are formed in the market insurance. The foundation for the market insurance development is the necessary to ensure the regularity of the reproduction process by payment of a sum of money to victims in an unforeseen event of unfavorable circumstances.

The market insurance contributes to organize currency relations for insurance fund distribution and formation to guarantee the insurance defence of the company, as a series of insurance organizations, which takes part in an insurance services provision. The insurance market is a system, which it includes various structural connections. The main connection of the market insurance is an insurance company, where the formation process and insurance fund are carried out. Some economic connections are created, then other economic links appear and collective, group, personal interests are bounded. The insurance company is a individual structure that provides the functioning of the insurance fund and performs the conclusion and the maintenance of insurance contracts. The

economic separation of the insurance company lies with the resources, which are belonged fully and the independent turnover. The functions of insurance company is included in the financial system of industrial connections and in the economic system like an independent business organization. On the base of reinsurance and coinsurance, independent insurance companies cooperate financially with other insurers. Nowadays the market insurance suggests a large range of insurance services. The supply and demand cooperation stimulates the emergence of insurance services in a market economy that are necessary for a potential insurant. Relative free price expresses in tariff rates for insurance and creates conditions for competition between insurers. The market insurance carries out price formation and commercial functions in economic competition. Separately, the competition does not provide success in the market insurance. Financial achievement depends on the insurant, which stimulate employees of the insurance company constantly to seek for new potential clients, to develop methods and forms of services of insurance. Insurant control all internal and external properties, which place the insurance culture foundations.

Insurants depend on the efficiency of insurance funds resources in the disposal of a market economy. The insurers are an entrepreneur, as they carry financial responsibility of the enterprise's owners for the state affairs and clients, which is kept in the corresponding legislative acts. The market insurance is conceived as a group of economic connections regarding to the buying and selling of an insurance production. The market trade ensures a connection between the insurer and the clients. Public acceptance of the insurance service is held in the insurance market.

The market insurance describes the subjects' independence of the market connection interaction about the buying and selling of the insurance services. Enough mature of market insurance structures have improved and developed in the Republic of Kazakhstan: joint, joint-stock, insurance institutions. The market insurance is combined into the universal one through a system of reinsurance agreements. There are systems of government supervision and regulation of insurance connections.

After the Revolution of October, a command and control system of economic management and republic insurance monopoly were accepted. The situation is considered safe regarding to monopolization, which ten or more competitors manage in the industry and the share the largest of them, also it should not exceed 31% of insurance services in total sales, second is 44, third is 54 and fourth is 64% in developed market economies countries. If the situation violates, the government will enforce economic sanctions, and limit the participation of the biggest insurers in the market economy.

State regulations of insurance activity are preventing collusion, agreements, such as the actions of insurance companies in the market division in order to limit competition, exclude or limit an access to the market of other clients [1]. Government control of insurance activities assists to protect the means and methods of unclear contests, such as synthetic increase or decrease in the tariffs, attempts to deceive the clients in a result of tendency information about the circumstances of this insurance type or the competitors. The formation of the market insurance is studied in institutions and area aspects. The formation of the market insurance includes corporation, joint-stock, mutual and insurance companies in the global aspect. It is probably to differ the local market insurance, national or domestic and world markets insurance in the area aspect.

The market insurance development is to consume land barriers, to increase integration processes, and to lead the national markets insurance inclusion in the world. According to the scale of deliver and demand for insurance services, national and international market insurance could be distinguished. The national market insurance is a local market in which there is a direct demand for insurance services, which tends to be satisfied by specific insurants. A foreign market insurance is out off the national market and gravity towards to insurance companies connections in a region and beyond.

The world market insurance mentioned to deliver and demand for services of insurance in a global measure. The market is differed by industrial and individual insurance, quality insurance, responsibility insurance and economic prospect insurance. Alternately, each of the market insurance is separated into parts, for example, the accident insurance, the national property of market insurance, and others. The members of the market insurance are sellers, intermediaries and buyers. The sellers are reinsurance and insurance companies. Clients are personal and legal structures, who have determined to execute an insurance agreement by the special seller [2]. Intermediaries are insurance agents and brokers between buyers and sellers, who contribute the conclusion of an insurance agreement. Goods are sold and purchased in the market insurance that might be supplied to personnel or legal object on the base of agreement and in voluntary insurance or a law in required insurance. Mandatory insurance in cases, where the insurance protection provision is required from the point of legislation view. The function of buyers and sellers of insurance services are performed by conclusion of an insurance agreement and a policy of insurance is provided to the clients. The selection of the market insurance is a register of insurance types that the customers can use it. There have been considerable changes in the modern insurance services, which caused by common introduction of the Internet and computers in the sector of insurance. Nowadays, there are tendency in the global insurance practice, such as insurers' activities of universalization and specialization.

The first activity is related to the profound of labor social division: the appropriate process becomes necessary in business insurance. There have been developing trends towards the generality of the activities along with the insurers' specialization in last years. Traditionally, insurers occupied in specific types of insurance activities.

The new performance of insurance companies, that they are concerned in crediting to specific spheres and branches of economic insurance. Companies' insurance engage the leading conditions after profitable banks in terms of resources and if it is possible, they use loan capital in the form. The character of the collected resources allows them to be used for long-term manufacture investments through the market securities by insurance companies. Banks do not have such opportunities, which expected on short-range involved funds.

The outline of funds in the assurance payments and profits form from energetic processes transcend the total of annual costs to customers. It permits insurance companies to develop savings in high-yield sanctuaries, generally in connections of manufacturing companies, administration links. The Government can contribute straightly in market associations as an guarantor concluded a national insurance association and employ developing effect on the market insurance by different legal rules.

The market insurance is issue to national instruction. Similar national instruction is used in the preparation of effective market insurance. Demonstrated experience of the market insurance is characterized by influential motivations for self-development: creativity and entrepreneurship, more widespread fulfilment of customers' requests. Government rule of insurance action supplements the market insurance instrument, improving its positive features. At the similar time, the mechanism of government rule of insurance action weave by the market insurance of mechanism.

Materials and methods of research.

The law on insurance establishes the basic rules for the implementation of insurance in the form of entrepreneurial activities, the creation, licensing, regulation of insurance (reinsurance) organizations, the peculiarities of terminating their services, the duties of state regulation of the insurance market, and the principles of supervision of insurance activities. Regulatory legal acts adopted in accordance with this law are mandatory for all participants of the insurance market.

The market insurance is a determined area of monetary connections, where buying and selling the object is a hedge insurance, a special social and economic environment suggests and demand for it [3].

At the similar time, the market insurance is:

- the organization type for the monetary connections formation and distribution of the insurance fund to guarantee insurance society protection.
- considered as a series of organizations insurance taking part in the appropriate insurance services provision.

The consumption feature of this product is unique and better than other financial market products. Their specialty comes from the value of insurance. Under the background of the insurance service, it is possible to understand the activity of protecting the property interests of citizens, enterprises, institutions and organizations when a known event (insurance situation) occurs at the expense of the financial funds that have been paid from the insurance premium (insurance premium). The risk to the interests of insurance market subjects is always present, but not mandatory. This risk exists, but is essentially a probability. Therefore, there is always a choice and settlement to buy (sell) or not to buy (not sell) this or that insurance product. In order to implement the given choice, the insurance product must always participate in the financial market. This involvement makes insurance an integral part of financial relations.

Each insurance product corresponds to the specific objects of insurance (that is, it is stored) determines the reason for insurance (insurance risk), its cost (insurance amount), price (insurance tariff), the latter determines the condition of monetary payments (settlement) in predicting those insured events. A document called an insurance policy serves as a certificate of an insurance product. A policy is a legal document confirming the fact of an insurance agreement (purchase - sale of an insurance product) addressed to insurance participants, which consists of the main quantitative dimension of the agreement.

The objective foundation of the market insurance development is ongoing provision of consumption of financial and economic activities growth in the process of repeated product and allowing financial support in case of unexpected unpleasant events.

The basic of the market insurance is a free marketing economy, a wide variation of property types, free tariff formation, tariff rates calculation, the existence of participants, freedom of option, new and modern types of insurance introduction and development.

Compulsory condition of operation of market insurance [4].

- essence of public requirements in the market insurance is formation of demand;
- existence of a satisfaction requirements of capable insurer is formation of proposals.

At that point, the market of insurer and the market insurance are accentuated. An acting market insurance can perform a complex, integrated method that includes different structural connections. The first connection of the market insurance is an insurance of society or an insurance of company. Hence, the creation process and the insurance fund is carried out, the economic attitude are known as individual's, collective or group's interests are combined.

Futhermore, there are different objects in the market insurance: intermediaries, reinsurance companies, brokers company, insurance agents, different insurance associations, such as insurance unions, pool, acts and others.

The catalog of insurance types is suggested to the market insurance and defined a various of insurance service, including extra, personal cases according to the insurance agreement.

The position of the insurance market in the financial system is provided by the role of various financial institutions in the financing of insurance protection, as objects of placement of resources

investment in the market insurance and as a reflexion of insurance activity, investment and other types of activity (Figure 1).

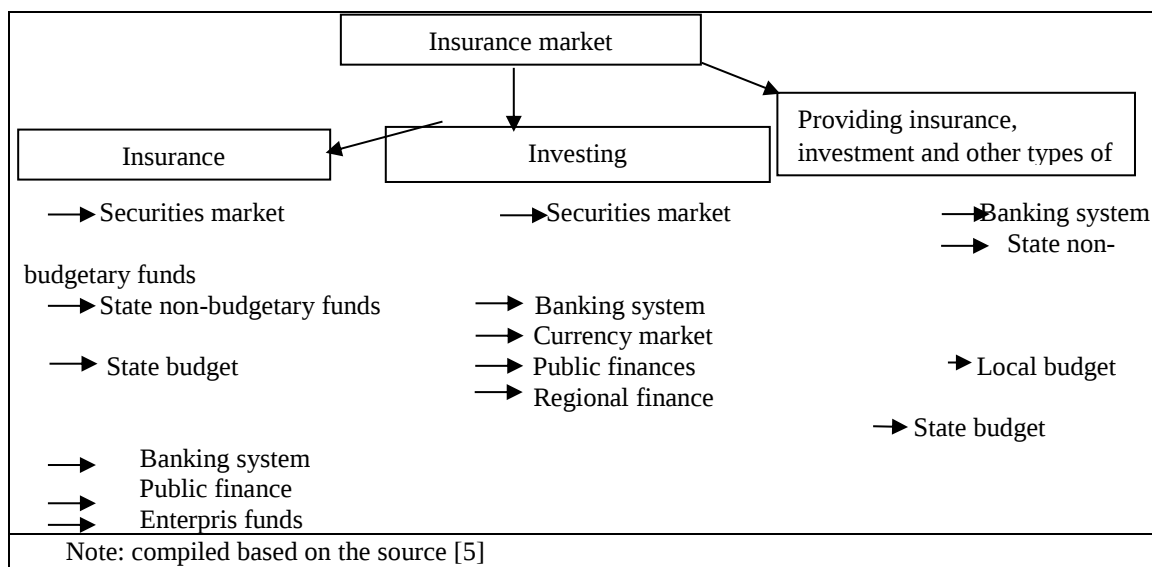

Figure 1 – Place of the market insurance in the financial systems [5].

The common insurance defines the direct relations of the market insurance with financial organizations, the banking system, household finances, the government budget and the other financial organizations. The actual financial organizations appear like insured and consumed the insurance product in such relationship. Special connections are performed between the market insurance and non-government budget funds linked to the government budget and mandatory insurance organizations.

It can be emphasized and focused that the global insurance market's modern infrastructure is beingformed at a rapid pace - the Insurance Payments Guarantee Fund was created, the list of mandatory types of insurance was expanded, the state export corporation was created, and others.

There are two situations are brought on insurance market's location. A market for insurance emerges in the socio-economic structure of society as a result of the objective need for additional insurance protection on one side. Secondly, the monetary model used by businesses in the insurance market that offer insurance protection links this market to the larger financial merchandisers. Andlaw is aimed at increasing the availability, quality and cost of insurance services for people and businesses, protecting the rights of consumers of insurance services, and revitalizing the stock market.

The law envisages the following main directions:

1. Introduction of online insurance, as a result of which people will have the opportunity to conclude insurance contracts in electronic form without going to the office or without the presence of an agent through the Internet resources of insurance companies;
2. In order to protect tourists, the draft law envisages transition to mandatory insurance of property interests of tourists going abroad. The current legislation in the field of mandatory civil liability insurance of a tour operator or travel agent does not allow protecting the interests of tourists;

3. Taking into account international experience, it is recommended to introduce shift insurance. Shift insurance is a separate profession that is mandatory for insurance, but its requirements are not determined by law, but directly by the contract between the insurance company and its client;

4. It is envisaged to extend the powers of the insurance ombudsman to all classes of insurance (mandatory and voluntary), while preserving the right of the parties to apply to the court;

5. The law provides for additional guarantees of insurance payments guarantee fund in certain cases of non-payment of certain socially significant life insurance products (pension annuity of disabled employees and insurance payments on annuity);

6. Regulatory legislative amendments that increase the transparency of insurance market participants [6].

The rapid development of information technologies and the growth of Internet users prompt the insurance business to think about a new digital channel - e-commerce. Currently, the insurance community is discussing the procedure for purchasing an E-policy, the rules for exchanging electronic information resources between the insured and the insurer, and the rules for posting information on the official website of the insurance organization.

Results and its discussion.

A person wants his personality and family to be financially stable and secure. And the security of the family budget can be achieved only by resorting to insurance services. But few people pay the necessary attention to this issue. The human being usually does not care about the possible risks. Takes risks. Perhaps this is due to the low insurance culture. However, it is clear that the service, which creates a need only once a year, is not of interest to the population. So, in order not to take risks, you can familiarize yourself with the useful points of insurance.

Insurance is a type of activity that allows you to reduce financial losses or compensate for damage caused. This is a contract between the policyholder and the insurer, which serves as the basis for compensation for losses incurred in the course of an insured event. It will help reduce losses from insured events such as theft, epidemics, damage to property, death. Gives you the opportunity to protect yourself from your risks during the time you choose.

To protect yourself from your risks, that is, for insurance activities, the insured pays a "premium". Insurance premium – the cost of insurance services. The payment for it also has its own rules. It depends on the type and service life of the insurance product. The amount of this payment is calculated based on the possible losses incurred as a result of the risks that you face. There are also insurance products in the calculation of the premium, which take into account such information as the age of the insured, the assessment of Health, the order of life. In car and other property insurance, the cost of the policy will depend on the size of the franchise. This is some part of the loss that the policyholder assumes when an insured event occurs [7].

Payment made by policyholders when buying a policy goes to the common financial fund - pool. Part of the funds is used to solve the financial difficulties of policyholders who are in an insured event, to compensate for their losses. Not all clients are reimbursed for financial losses by those who carry out insurance activities. It should be borne in mind that only damage around the issues specified in the contract is compensated.

A citizen who has fallen into an insured event writes an application to the company providing insurance services. This is an official document on reimbursement of expenses. Company experts may require additional data in order to determine the amount of losses. For example, a photo of the damaged area, damaged property, a certificate of the received injury, etc.

Life insurance. Life insurance agreements are concluded in the event of the insured's death. Persons whose names are listed in the contract or policy are paid the insurance amount. Tax is not paid from the insurance amount, payments and benefits paid in the event of the insured's death.

Voluntary health insurance. This is an insurance product that allows you to expand the scope of medical services available in the course of compulsory medical insurance. Thanks to voluntary insurance services, people with serious illnesses and difficult injuries can seek medical care at the required level. Treatment measures are reimbursed by the insured amount at the level specified in the insurance contract. Some insurance products cover the damage caused by illness on vacation.

General Insurance. Insurance for all but life is provided by those who carry out General Insurance Activities. In this context, the policyholder is only reimbursed for the risks and losses incurred as a result of the risks specified in the policy, in accordance with the insurance agreement.

With property insurance, it is possible to protect yourself from damage caused to housing, personal property, transport and business for the reasons specified in the contract, that is, to receive insurance payments for compensation for damage. If you avoid an accident, you will be reimbursed for sudden injuries and losses incurred in the process of seeking medical help.

Collective insurance of employees against various threats refers to general insurance products. By this, the management can protect itself from all the risks of its subordinates and protect its institution from various losses.

Applicants to the collective insurance service are additionally interested in insurance of employees of the enterprise against accidents at work and occupational diseases, dental insurance and life insurance of workers.

In addition, it is also planned to launch the procedure of notification of the beginning of the insurance situation, assessment of the amount of damage and insurance payment through the insurer's website.

Due to technological changes, the importance of protection of personal data of policyholders, data exchange system, fight against insurance fraud and cyber security issues will increase.

New digital products can become growth points, both in terms of increasing sales and improving service. In order for insurance to be personalized, insurance companies have started launching mobile applications, online consulting services with chat bots in messengers, using smart insurance technologies and the "Internet of Things".

Conclusion.

The state, which is a resident of the insurance (reinsurance) organization, is a participant of international cooperation in the field of combating the legalization (laundering) of proceeds of crime and the financing of terrorism, cooperates with the group on the development of financial measures to combat money laundering (FATF). At the same time, there is a limit on the total amount of reinsurance premiums not exceeding 85%. In addition, the transitional period for the possibility of direct insurance / reinsurance of risks, as well as maritime transport (except for vessels engaged in cabotage services), commercial aviation, launch and lease of space flights (including satellites), as well as transportation of goods, vehicles themselves in the insurance/reinsurance part of the risks on 3 years provides mediation services arising from this responsibility [8].

Nowadays, there are presently the following trends in insurance practice worldwide: universalization as well as specialization of the actions of insurers. Basically, there is a growing social division of peoples' work that is related to: In the insurance industry, relevant approach and methods becomes objectively required. Previous years, together with the insurers' specialization, there have been rising tendencies in the expansion of their operations globally.

At past time, insurers participated in specific insurance activities. invade activities that are similar. Extra activity that insurance companies are involved in is lending to specific areas and sectors of the economy. Insurance corporations have the top positions and it's in terms of assets and, if possible, their usage as loans behind commercial banks capital. Insurance businesses are able to employ their resources because of the way they have been assembled. Due to the nature of the assets that insurance corporations have collected; they can be used for investments in long-term production made through the securities market. Banks reliant on comparatively brief-term. These chances do not exist for term attracted funds.

Payments made in the form of insurance the several of annual payments to the policy is exceeded by premiums and profits from active operations. holders. Due to this, insurance firms can grow their holdings of high-yield securities, namely in bonds issued by governments and enterprises. The State may engage in market activity directly. Relationship with a state insurance organization as an insurer and exercise a growing reflection on the market for insurance is governed by a number of laws. The market for insurance is controlled by state law.

The insurance market operates under similar state regulation in practice. As a result, experience has shown that the insurance industry is characterized by strong self-development incentives, including initiative and entrepreneurship as well as more thorough policyholder satisfaction. The mechanism of market for insurance is strengthened by state regulation of insurance business, which is a complement to that system. This mechanism of insurance is interwoven with the state's mechanism for regulating insurance activities. By virtue of the definitions of legal standards and laws, insurance encompasses a variety of objects and subjects of insurance liability, as well as organizational forms.

To simplify this variety of economic relationships and create a unified and interconnected system, insurance classification is necessary.

REFERENCES

- 1 Zhuyrikov K., Nazarchuk I., Zhuyrikov R. (2019) Insurance: theory, practice, foreign policy. Almaty. 46 p.
- 2 Kulpybayev S., Ilyasov K.K. (2018) FINANCE: Textbook. Almaty. 98 p.
- 3 Zhuyrikov K.K. (2018) Insurance: theory, practice, foreign experience. Textbook for university and college students. Almaty. Economics. 408 p.
- 4 Aldeshova S.B., Akhmetova G.T., Kanatova A.Jh. (2020) Development directions of the insurance market of the Republic of Kazakhstan. Modernization of the economy: prerequisites, condition, ways of development in the face of global challenges and industry trends. Proceedings of the international scientific and practical conference. Nur-Sultan. P. 587-590
- 5 Ashimova Zh.R., Abitov Zh.Z., Abitova D.Z. (2018) Insurance market and prospects of his development. The Bulletin of Kazakh Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshpaev, Vol 102, №3. P. 149-157
- 6 Shakhov A.M. (2021) Financial strategies for ensuring the competitiveness of insurance organizations. Management of economic systems: electronic scientific journal. № 2 (26). 34 p.
- 7 Tazhidenova A.R., Rozmetov T.V. (2018) The state and development trends of the insurance services market in Kazakhstan and abroad. Bulletin of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University. №48(1). P. 104-111
- 8 Mayanlayeva G.I. (2020) Insurance market of the Republic of Kazakhstan: theory, practice and imperatives of development: brief part of the Doctor of Economic degree dissertation. Almaty. 46 p.

САҚТАНДЫРУ НАРЫҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа.

Қазіргі қоғам жағдайында сақтандыру барлық меншік нысанындағы заңды және жеке тұлғалардың мүлдік мүдделерін дүлей зілзалалардан және басқа да келеңсіз құбылыстардан қорғаудың жалпыға бірдей әмбебап құралына айналды. Сақтандырудың заңнамалық базасын жетілдіру, сақтандыру нарығының инфрақұрылымын

дамыту, сақтандыру ұйымдарының қаржылық тұрақтылығын арттыру жөнінде жүйелі және дәйекті шаралар қабылдау қажет, нәтижесінде сақтандыру қызметтерін тұтынушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды күшейтуге ықпал ететін болады.

Қазіргі уақытта сақтандырудың әлемдік тәжірибесінде үрдістер орын алуда: сақтандырушылардың қызметін мамандандыру және әмбебапандыру. Біріншісі әлеуметтік еңбек бөлінісінің тереңдеуімен байланысты: тиісті процесс сақтандыру ісінде объективті түрде қажет болады. Соңғы жылдары сақтандырушылардың мамандануымен қатар олардың қызметін әмбебапандыру үрдістері күшейе түсті. Дәстүрлі түрде сақтандырудың белгілі бір түрлерімен айналысатын сақтандырушылар байланысты қызмет түрлеріне басып кіреді.

Сақтандыруды қоғамдық өндірісті, кәсіпкерлікті және азаматтардың әл-ауқатын сақтандыру мақсатында пайдаланудың объективті экономикалық қажеттілігі шаруашылық жүргізуші субъектілердің окшаулануына, азаматтардың қаржылық тәуекелдері мен мүлктік мүдделері деңгейінің өсуіне байланысты. Мақалада сақтандыру нарығының даму бағыттары бойынша қабылданған заңнамалар мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты сақтандыру бизнесін ұйымдастыру ерекшеліктері қарастырылған.

Негізгі сөздер: сақтандыру, сақтандыру қызметі, сақтандыру нарығы, қайта сақтандыру, міндетті сақтандыру, сақтандыру төлемдеріне кепілдік беру қоры.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ СТРАХОВОГО РЫНКА

Аннотация.

В современном обществе страхование стало универсальным средством защиты. Корпоративные и индивидуальные права собственности со всеми формами собственности от стихийных бедствий и другие негативные явления. Улучшения должны вноситься регулярно и последовательно. Законодательная база страхования, развитие инфраструктуры страхового рынка, расширение финансового рынка стабильность страховой организации. В результате защита прав усиливается, потребительские преимущества страховых услуг. В настоящее время во всем мире наблюдается тенденция к специализации страховой практике. Универсализация деятельности страховых компаний. Первая связана с углублением социальных разногласий. Соответствующий процесс объективно необходим в страховой отрасли. За последние годы по мере специализации страховых компаний усиливается тенденция к универсализации их деятельности. Страховщики, традиционно занимающиеся отдельными видами страхования, переходят на родственные виды страхования. Объективная экономическая необходимость использования страхования в страховых целях общественное производство, предпринимательство и благополучие граждан обусловлены изоляцией. Растущие уровни финансового риска и прав собственности для экономических агентов, граждан.

В статье рассмотрены особенности организации страхового бизнеса в связи с бурным развитием информационных технологий и законодательства, принятых по направлениям развития страхового рынка.

Ключевые слова: страхование, страховая деятельность, страховой рынок, перестрахование, обязательное страхование, фонд гарантирования страховых выплат.

REFERENCES

- 1 Zhuyrikov K., Nazarchuk I., Zhuyrikov R. (2019) Insurance: theory, practice, foreign policy. Almaty. 46 p. [in English]
- 2 Kulpybayev S., Iliyassov K.K. (2018) FINANCE: Textbook. Almaty. 98 p. [in English]
- 3 Zhuyrikov K.K. (2018) Insurance: theory, practice, foreign experience. Textbook for university and college students. Almaty. Economics. 408 p. [in English]
- 4 Aldeshova S.B., Akhmetova G.T., Kanatova A.Jh. (2020) Development directions of the insurance market of the Republic of Kazakhstan. Modernization of the economy: prerequisites, condition, ways of development in the face of global challenges and industry trends. Proceedings of the international scientific and practical conference. Nur-Sultan. P. 587-590 [in English]
- 5 Ashimova Zh.R., Abitov Zh.Z., Abitova D.Z. (2018) Insurance market and prospects of his development. The Bulletin of Kazakh Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshpaev, Vol 102, №3. P. 149-157 [in English]
- 6 Shakhov A.M. (2021) Financial strategies for ensuring the competitiveness of insurance organizations. Management of economic systems: electronic scientific journal. № 2 (26). 34 p. [in English]

7 Tazhidenova A.R., Rozmetov T.V. (2018) The state and development trends of the insurance services market in Kazakhstan and abroad. Bulletin of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University. №48(1). P. 104-111 [in English]

8 Mayanlayeva G.I. (2020) Insurance market of the Republic of Kazakhstan: theory, practice and imperatives of development: brief part of the Doctor of Economic degree dissertation. Almaty. 46 p. [in English]

Information about authors:

Shohruz Ruziev – **corresponding author**, professor, dean of the faculty of “Economics and education”, Department of “Economics and International Tourism”, Kokand University, Kokand, Uzbekistan

E-mail: ruzievshohruz@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4923-0715>

Информация об авторах:

Шохруз Рузиев – **основной автор**, профессор, декан факультета «Экономики и образования», кафедры «Экономики и международного туризма», Кокандского университета, г. Коканд, Узбекистан

E-mail: ruzievshohruz@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4923-0715>

Авторлар туралы ақпарат:

Шохруз Рузиев – **негізгі автор**, профессор, Коканд университетінің «Экономика және білім беру» факультеті деканы, «Экономика және халықаралық туризм» кафедра, Коканд қ., Өзбекстан

E-mail: ruzievshohruz@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4923-0715>

GTAMP 06.71.15

ӨОЖ 338.242.2

DOI 10.47649/vau.2022.v67.i4.09

К.К. Хасенова*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

*e-mail: n_kenzhegul@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ФРАНЧАЙЗИНГТІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа.

Қазақстан Республикасының экономикасы үшін франчайзинг енді дамып келе жатыр деп айта аламыз, ал экономикасы дамыған елдерде болса франчайзингті пайдалану тәжірибесінің ғасырлық тарихы бар. Франчайзинг кәсіпкерлік қызметтің бір түрі ретінде даму перспективасы зор үміт күттіретіні анық. Әлемдік франчайзинг нарығын дамыту бойынша соңғы жылдары бизнестің бұл түрі Шығыс Еуропа, Азия және Оңтүстік Американың дамушы елдерінде қарқынды даму үстінде. Халықаралық франчайзингтік қауымдастықтың жаһандық франчайзингтік рейтингтері, сондай-ақ «FranchiseDirect», «Entrepreneur Magazine Franchise Zone», «AllBusiness» және «Entrepreneur» журналы сияқты ірі интернет-порталдар франчайзингтік бизнесті дамытудың ең жарқын көрсеткіштері болып табылады. Іс жүзінде франчайзингтік компаниялар туралы нақты статистиканы табу қиын, бұл жақын және алыс шетелдердің көптеген елдерінде байқалатын көрініс. Қазіргі уақытта тек АҚШ франчайзинг туралы толық статистикаға ие, себебі мемлекеттік франчайзинг тізілімінде тіркелу міндетті болып табылады.

Қазақстандағы франчайзингтер туралы толық статистика, оларды бөлімшелер бойынша бөлу, елдік және өңірлік тиістілігі қазіргі таңға дейін жоқ деуге де болады. Франчайзинг статистикасы өте өрескел, өйткені елде франчайзингті тіркеудің бірыңғай орталығы жоқ және барлық компаниялар өз қызметін франчайзинг ретінде жарияламайды.

Осы себепті 2016 жылы қазақстандық «Kazfranch» франшиза қауымдастығының көмегімен Қазақстанда франшизалардың ұлттық тізілімі құрылды. Тізілім франчайзинг статистикасын жүргізуге мүмкіндік береді және нарық көлемін бағалауға мүмкіндік береді. Бірақ франчайзинг ерікті негізде тіркелгендіктен, тіркелмеген франчайзингтердің саны өзекті мәселе болып қала береді. «Kazfranch» қазақстандық франчайзинг қауымдастығының ресми деректері бойынша соңғы жылдары тіркелген франчайзингтік шарттар саны бірнеше есе өскен.

Мақалада франчайзингтің Қазақстандағы қазіргі жағдайы және негізгі мәселелері қарастырылады, оны пайдалануды арттырудың кәсіпкерлікті дамытудың жолы ретінде рөлі айшықталады.

Негізгі сөздер: шағын және орта бизнес, франчайзинг, халықаралық франчайзинг, шағын кәсіпкерлік, бөлшек сауда.

Кіріспе.

Бүгінгі таңда пандемияға және әлемдегі саяси өзгерістерге байланысты әлемдік экономикалық дағдарыс аясында Қазақстан экономикасы қиын кезеңді бастан өткеруде. Франчайзинг экономикалық тұрақсыздық жағдайында кәсіпкерлік қызметті қалыптастыру мен дамытудың қуатты стимуляторы болып табылады. Мұны, франчайзинг – бұл экономикалық агенттердің өзара тиімді қатынастары құрылатын бизнесті жүргізудің дамыған жүйесі деп түсіндіруге болады. Қазақстанда пандемия жағдайында кәсіпкерлер өз бизнестерін франчайзингке алғысы келді, өйткені карантиндік қашықтық үрдісі басқа аумақтарды қамтуға мүмкіндік бермеді. Қазақстанда Франчайзингті мемлекет қолдап келеді, дегенмен, әлі де кәсіпкерлік ақпараттандырудың жеткіліксіз деңгейі, әлсіз құқықтық база, сонымен қатар, бизнесті жүргізудің көлеңкелі әдістері бар кәсіпорындардың да болуы инвестициялық тартымдылық деңгейін төмендетуге ықпал етіп келеді.

Қазақстан өңірлерінде шағын бизнесті дамыту нысаны ретінде халықаралық франчайзингті ұйымдастыру және дамыту инновациялық әлеуетті арттырады, сонымен қатар инвестициялық тартымдылықты арттырады және тұтастай алғанда елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етеді.

Осылайша, зерттеудің өзектілігі қазақстандық жағдайларда бизнестің франчайзингтік моделін қолданудың практикалық және теориялық негіздерін әзірлеу қажеттілігімен анықталады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстанда шағын бизнесті дамыту нысаны ретінде франчайзингтің қалыптасуы мен дамуын негіздеу және оның даму перспективаларын болжау, сондай-ақ бөлшек сауданың азық-түлік емес секторында франчайзингті жетілдіру шарттарын дәйектеу.

Бүгінгі таңда қазақстандық нарықта бірінші орын ресейлік субфраншизалар тиесілі. Қазақстанда ресейлік франчайзерлер «Додо Пицца», «2GIS» картасы, «Этажи» жылжымайтын мүлік агенттігі, «Спортмастер» спорт тауарлары дүкені, «O'stin», «Мята» лаундж-барлар желісі, «Burger Club» фастфуд мейрамханалар желісі, «Fix Price» дүкендер желісі сияқты және т.б. 200-ден астам желіні ашты. Ресейлік өндірушілердің барлық компанияларының 26%-ы киім сату саласындағы кәсіпорындар, 20%-ы қызмет көрсету саласындағы компанияларға, 19%-ы қоғамдық тамақтандыру саласындағы кәсіпорындарға, қалған бөлігін сұлулық салондары, спорт клубтары, медициналық және білім беру орталықтары құрайды.

60-қа жуық американдық франчайзинг желілері Қазақстанда 250-ден астам франчайзингтік нүкте ашып, өз қызметін дамытуда. Ең танымал: «Holiday INN», «KFC», «Coca-Cola», «Pepsico», «Burger King», «Hardee's», «Baskin Robins», «Starbucks», «Levi's», «Tommy Hilfiger», «Saks Fifth Avenue» және т.б. [1].

Қазіргі Қазақстан экономикасы тауарлар мен қызметтердің әлемдік нарығымен белсенді өзара іс-қимыл жасау есебінен ғана тиімді дамуға мүмкіндігі бар. Қазақстанда қатысатын франчайзингтік компаниялардың салалық ерекшелігі нақты өндірістік сектордағы қызметтер секторының үстемдігінің жалпы үрдісін көрсетеді. Азық-түлік емес тауарлар саудасы жергілікті кәсіпкерлер арасында ең танымал. Бірақ Қазақстандағы бөлшек сауданың азық-түлік емес секторында франчайзингтік жүйенің дамуын тежейтін, осы проблемаларды кешенді шешуді талап ететін бірқатар жағымсыз факторлар бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Франчайзинг біздің еліміздегі кәсіпкерлік қызметтің бір түрі ретінде кәсіпкерлердің алдында тұрған көптеген міндеттерді шешу үшін кешенді тәсілді талап етеді.

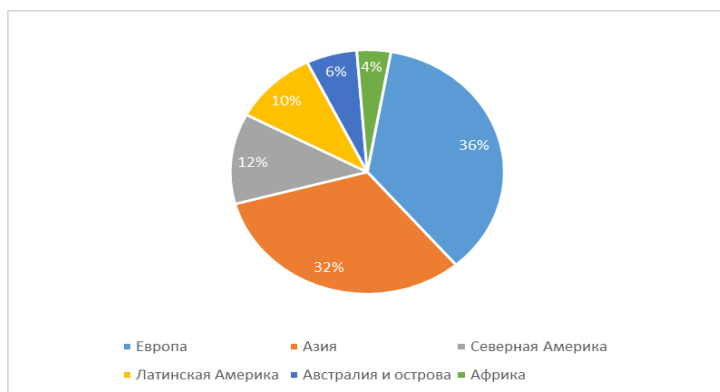
Франчайзингті зерттеу мәселелеріне шетелдік және отандық экономистердің көптеген еңбектері арналған, атап айтқанда Ян Мюррей, Скотт А. Шейн, С.Нортон, Р.Гроссман, С.Шейн, Ф.Г. Панкратов, И.В. Рыкова, Т.К. Серегина, Б.С. Кисиков, М.У. Успанова, В.И. Лебедев, А.А. Дүйсембаев, Дж.Мунемо, О.Васильева, Н.Смирнова сияқты экономист ғалымдардың еңбектерінде, нақты халықаралық франчайзингтің дамуы мен мәселелеріне қатысты зерттелген.

Мақала тақырыбы шеңберіндегі жүргізілген зерттеудің нысаны Қазақстандағы азық-түлік емес бөлшек сауда секторындағы халықаралық франчайзингтік компаниялар және олардың даму қарқындары болып табылады. Мақалада статистикалық талдау, жиынтық (интегралды) әлеует әдісі, шолу-талдау әдістері қолданылды. Атап айтқанда Қазақстандық франчайзинг ассоциациясының мәліметтер базасы, «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры, Ұлттық статистика бюросы мәліметтері мақала тақырыбын талдау барысында графикалық әдістер, статистикалық жиынтықтарды талдау әдістері және экономикалық-математикалық әдістер арқылы сараптамалар жасауға арқау болды.

Қазіргі таңда аталмыш тақырыпты зерттеу, саралау мәселелері бойынша еліміздегі Ұлттық Зияткерлік Меншік Институты (Казпатент), Орталық-Азиялық франчайзингтік даму агенттігі (CAFLA), Кәсіпкерлердің тәуелсіз ассоциациясы (КТА-НАП), сонымен қатар, франчайзингтің дамуына қолдау білдіруші, бірқатар банктер мен мемлекеттік және жеке ұйымдар, «Франчайзинг дамуының ұлттық орталығы» сияқты ресми және бейресми ұйымдар ақпараттарының алатын орны зор.

Нәтижелер және оларды талқылау.

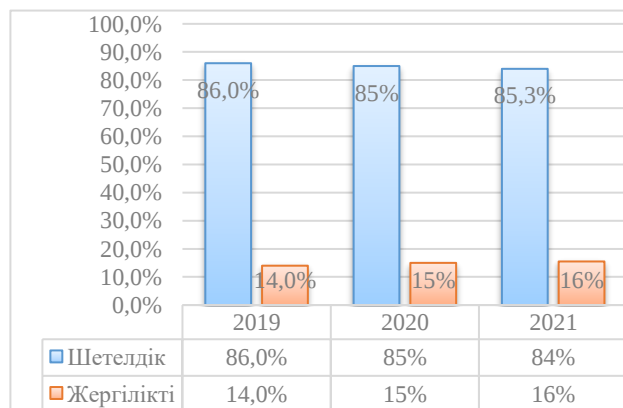
Франчайзинг әлемнің 85-тен астам елінде дамып келеді: 2,6 миллионнан астам франчайзингтік компаниялар 30 мыңнан астам Франчайзинг иелеріне тиесілі, оның 32%-ы азиялық, 36%-ы Еуропадан келген франчайзерлерге тиесілі, жалпы жиынтықтың 12%-ы Солтүстік Америкадан және 10%-ы Латын Америкасынан келеді (1-сурет).

Сурет 1 – 2021 жылғы франчайзерлер саны бойынша континенттердің үлесі.
Ескерту: дереккөз [2].

Жылына 100-ден астам шарт тіркелуде. Франчайзингтік жүйелердің саны 2021 жылдың аяғында тіркелмегендермен бірге 600-ге жуық. Сондай-ақ, тауарлық белгілерді беру шарттарын тіркеу саны артты және олардың саны тек 2021 жылы 612-ге тең. Кәсіпкерлер зияткерлік меншікті қорғау саласында ілгеріледі.

Отандық франчайзингтердің саны шамамен 60 желіні құрайды, олардың франчайзингтердің жалпы санындағы үлес салмағы небәрі 16%-ды ғана құрайды (2-сурет).

Сурет 2 – 2019-2021 жылдардағы Қазақстанда шыққан елі бойынша франшизалардың динамикасы.

Ескерту: дереккөз [3], [4].

Олардың ішінде ең танымалдары «Lanzhou Kafe» мейрамханалары, «Serebroff Jewelry» зергерлік дүкендері, «Садыхан» дәріханалар желісі, «Айкуне» сауықтыру орталықтары, «Romantic», «Rilak» гүл дүкендері, «Salam Bro», «Zheka's Ice», «Red Dragon» фаст-фуд мейрамханалары сияқты франчайзингтік желілер және т.б. олар 1-кестеде толығырақ келтірілген (1-кесте).

Кесте 1 – Қазақстандағы 2021 жылға арналған ірі франчайзингтік желілер

№	Франчайзингтік желінің атауы	Нүктелер саны	Қызмет саласы
1	Salam Bro	43	фаст-фуд
2	Садыхан	30	дәріханалар желісі
3	Zheka's doner house	28	фаст-фуд
4	Bahandi Burger	27	фаст-фуд
5	Coffee Boom	22	кофехана
6	Red Dragon	20	фаст-фуд
7	Serebroff Jewelry	18	зергерлік дүкен
8	Romantic	9	гүл дүкені
9	Айкуне	7	медициналық қызметтер
Ескерту: автормен құрастырылған			

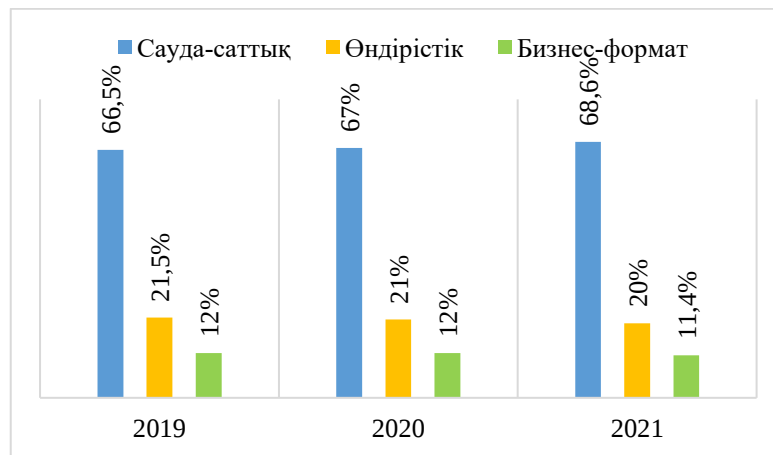
Қазақстандағы франчайзингтік желілер қоғамдық тамақтану және фаст-фуд саласында, сондай-ақ бөлшек саудада қарқынды дамып келеді. Бұл франчайзингтердің көпшілігі өз қызметтерін медиа тұлғалар мен әлеуметтік медиа блогерлері арқылы насихаттайды. Жоғарыда келтірілген кестеде ең танымал франчайзингтік желілер көрсетілген. Отандық франчайзингтік желілер дамып, баяу қарқын алуда. Соңғы үш жылда отандық желілер бір жарым есеге жуық өсті. Бірақ Қазақстан басқа дамыған елдермен салыстырғанда отандық франчайзингтер саны бойынша айтарлықтай артта қалып отыр. Жалпы көрсеткіштердегі шетелдік франчайзингтердің үлес салмағы 85%-ды құрайды [5].

Соңғы бірнеше жылда Қазақстанда шетелдік франчайзерлер саны тұрақты өсуде және 2020 жылғы жағдай бойынша Қазақстанда 400-ден астам шетелдік франчайзингтік желілер жұмыс істейді.

Еуропалық Одақ елдері 85-тен астам франчайзингтік желілерді дамытып, 300-ге жуық нүкте ашты. Қазақстандық нарықта Түркия, Австралия, Жапония және т.б. франчайзингтік желілер де табысты жұмыс істеуде. Олардың ішіндегі ең танымалдары: LC Waikiki, DeFacto, Miniso, Gloria Jean's Coffee және т.б.

Егер компанияларды франчайзинг түрлері бойынша салыстыратын болсақ, онда компаниялардың негізгі үлесі дәстүрлі сауда франчайзингінде жұмыс істейді деп айтуға болады (3 сурет). Мұның бәрі сауда саласындағы франчайзингтің орташа өтелу мерзімі ең аз болғандықтан. Нарықта ол жоғарыда аталған көптеген брендтермен, сондай-ақ ZARA, Zara Home, Bershka, H&M, Yves Rosher, Ikea, It's Skin, Traveller's Coffee және т.б. брендтермен ұсынылған.

Өндірістік франчайзинг екінші орында, өйткені ол Франчайзингті сатып алу және ұйымдастыру кезінде айтарлықтай инвестицияларды қажет етеді және басқа операциялық және логистикалық шығындарды қарастырады, осылайша ұзақ мерзімді өтеу мерзіміне ие болуы мүмкін. Қазіргі уақытта Coca-Cola, Tea coffee garden, Баскин Роббинс Алматы, Bambino Kazakhstan және т.б. сияқты компаниялар ұсынылған. Сондай-ақ, технологиялар мен бизнес-процестерді беру арқылы бизнес форматындағы франчайзинг баяу дамып келеді, бұл түр ИНВИТРО, Бургер Кинг, World Class және т.б. компаниялармен ұсынылған.

Сурет 3 – Қазақстанда 2019-2021 жылдары ұсынылған франчайзингтік компаниялардың түрлері

Ескерту: дереккөз [6]

Қазақстандық франчайзингтің тарихы 1994 жылы Түрік лицензиарының қосалқы лицензиясы бойынша ашылған Соса-Кола компаниясының зауытының пайда болуымен басталады. Қазір «Кока-Кола Алмат Боттлерс» нарықтың едәуір үлесін алады, өз өндірісін табысты ұлғайтады және алкогольсіз газдалған сусындар секторында көшбасшы болып қала береді [7].

2004 жылы Қазақстанда «Umex Real Estate Agency» жылжымайтын мүлік бойынша алғашқы франчайзингтік компания пайда болды және ұзақ жылдар бойы өз қызметтерін табысты ілгерілетуде. Агенттік өзінің франчайзингтік пакетінде ұйымдық бөлім бойынша егжей-тегжейлі нұсқаулар, бизнес-жоспар, басқару жүйесі, қызметкерлерді оқыту және қажетті құжаттар пакетін ұсынады.

2003 жылы Қарағанды қаласынан бірнеше кәсіпкер «Tiffany Marble Molds International Incorporated» американдық технологиясы бойынша құйылған мәрмәр мен граниттен жасалған бұйымдарды өндіру және сату бойынша шебер-франшиза сатып алды. Франчайзер өз кезегінде бизнестің орналасқан жерін таңдауды қамтамасыз етеді, өндірістік орынды жоспарлауды жүзеге асырды, жабдықты орнатты және өндірісті іске қосты, сондай-ақ жыл бойына әдістемелік көмек көрсетті. Франчайзермен жасалған шартта франчайзи сатылымның 2-5% мөлшерінде роялти төлеуге міндеттенеді, сондай-ақ қызметкерлерді оқытуға ақы төлейді [8].

Бірте-бірте Қазақстан нарығына Marriott International: Ritz-Carlton, Marriott, St сияқты қонақ үй желілерінің ірі ойыншылары да кіре бастады. Regis; сондай-ақ Hilton, Rixos, Holiday INN желілері және т.б. өз есігін алғаш рет 2005 жылы Астана қаласындағы Rixos қонақ үйі ашты, содан кейін Ақтау қаласында Marriott пайда болды. Көптеген ірі қонақ үйлер Астанада және Алматы қаласында, сондай-ақ Ақтау, Түркістан туристік қалаларында және Бурабай курортында орналасқандығы белгілі.

Қазақстандық нарықта франчайзингті дамытудың келесі кезеңі азық-түлік және азық-түлік емес тауарларды сату нүктелерінің ашылуы болды (2 кесте).

Кесте 2 – ҚР бөлшек саудадағы секторындағы азық-түлік емес секторындағы шетелдік франшизалар саны

№	Өндіруші ел	Франчайзингтік нүктелер саны	Франчайзингтік желілер/брендтер атауы
1	Еуропа елдері (Италия, Испания, Германия, Франция, Швеция, Англия, Финляндия)	128	Zara, Zara Home, Bershka, Massimo Dutti, Pull&Bear, Isabel Garcia, Stradivarius, Oysho, H&M, Mango, Marc O'Polo, Jo Malone, Keddo, Lacoste, Max Mara, Uterque, Swarovski, Yves Rocher, Motivi, Naf Naf, Finn Flare
	ТМД елдері (Ресей, Украина)	99	O'stin, Lady Collection, Respect, Спортмастер, Kari, Intertop, Incity, Zarina, Askona, Black star wear, Lichi, Love Republic, Be Free, Твое, Oodji
3	Түркия	95	Climber, LC Waikiki, Defacto, Koton, Flo, Colin's, Petek
4	АҚШ	56	Levi's, Nike, Saks Fifth Avenue, Timberland, AldoShoes, MAC, NYC professional makeup, Bobbi Brown, Tommy Hilfiger, Under Aemour, New Balance
5	Жапония	39	Miniso, Inori
6	Оңтүстік Корея	18	It's skin, The Face Shop, Missha
7	Қытай	14	Basconi, Madame Coco, Snowimage
8	Австралия, Израиль және т.б.	13	Bronx and Banco
Ескерту: автормен құрастырылды			

Қазақстандағы франчайзингтің ерекшеліктерінің ішінен оның ел аумағында біркелкі таралмауы, франчайзерлердің франчайзи үшін жарна белгілеуден бас тартуы, франчайзерлердің франчайзи тауарларына немесе қызметтеріне белгіленген бағаларды айқындауы, сондай-ақ франчайзингтік шарттың қолданылу мерзімін шектеуі деп атауға болады.

Қазақстандағы франчайзингтік қатынастар өңірлік, салалық және дәстүрлі ерекшеліктерді ескере отырып, заңнамаға негізделуге тиіс. Егер коммерциялық құпияның құпиялылығын, тауарлық белгіні қорғауды және басқа мәселелерді реттейтін мәселелер әртүрлі заңнамалық құжаттарда қайта қаралса, бұл франчайзингтік жүйенің жаппай дамуына оң әсер ететіні хақ. Қазақстанда франчайзингтің дамуына кері әсер ететін негізгі факторлар: кәсіпкерлердің кәсіпкерлік қызметтің осы нысаны туралы ақпаратсыздығы, бағалы қағаздар нарығының әлсіз дамуы, коммерциялық жылжымайтын мүліктің жоғары құны, желілерді дамыту үшін ел өңірлерінің инвестициялық тартымдылығы туралы ақпараттың жеткіліксіздігі, франчайзингтік секторға мемлекеттік жеңілдіктердің болмауы, Қытаймен шегаралас болу.

2021 жылдың сәуір айының басында франчайзингтік компаниялардың кірістілігі 100%-ға төмендеді (үлкен соққы Алматы мен Астанаға тиесілі болды). Жазға қарай нарық біре-бірте жаңа жағдайларға бейімделе бастады. Әлемдік трендтерден: ағындық фитнес, Зум білімі, антивирустық тазарту, қауіпсіз жеткізу және логистика, соның ішінде онлайн сату, Skype психотерапиясы (сегмент) тұжырымдамалары өсті. Әрине, дәріханалар, фармацевтика және медицина, соның ішінде Теле және Онлайн медицина. Қазақстанда кәсіпкерлері өз бизнесін

франчайзингтендіруге ынталы болғандары анық, өйткені карантиндік қашықтық үрдісі басқа аумақтарды қамтуға мүмкіндік бермеді. Осылайша, франчайзинг жүйесі арқылы даму тиімдірек. Саумал, шұбат, қымыз терапиясы және т.б. сияқты органикалық өнімдер арқылы денсаулықты нығайтуға негізделген тұжырымдамалар дами бастады.

Карантин кезеңінде Қазақстан франшизалары өз айналымының 80%-на дейінін жоғалтты. Ақшалай түрде айналым бір жерде 75-80%-ға төмендеді.

Сонымен қатар, пандемия отандық бизнестің нарықтағы үлесін едәуір арттыруға мүмкіндік те болды. Болжам бойынша, қазақстандық нарықтағы отандық франчайзингтердің үлесі екі жыл ішінде 15%-дан 30%-ға дейін өседі. Бұл ретте білім беру, денсаулық сақтау және тамақтану саласы дәстүрлі түрде табысты болады. Glovo Kazakhstan және Wolt Kazakhstan сияқты азық-түлік жеткізу қызметінде жаңа ойыншылар өз жұмыстарын жолға қойды.

Бүгінде франчайзингтік жүйені ілгерілету үшін Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің қолдауымен елдің түрлі алаңдарында франчайзинг тақырыбы бойынша дөңгелек үстелдер, конференциялар мен семинарлар өткізілу тәжірибесі кеңінен қолданыс табуда.

Қазақстанда франчайзингтің дамуына бірнеше мамандандырылған және мамандандырылмаған институттар ықпал етеді:

- Ұлттық зияткерлік меншік институты (Казпатент). Негізгі миссия – тауар белгілерінің айналымы секторын реттеу және франчайзингтік шарттарды тіркеу.

- Еуразиялық Франчайзинг Қауымдастығы (SAFRAN). Негізгі мақсат – кәсіпкерлерге франчайзинг және лицензиялау мәселелері бойынша тегін кеңес беру.

- «Даму» шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры. Кәсіпкерлерге франшиза сатып алуға жеңілдікпен несие беру.

- «Kazfranch» Қазақстандық Франчайзинг Қауымдастығы. Ұйым өз мүшелерінің мүдделерін қолдау және қорғау үшін және франчайзингті тарату үшін неғұрлым қолайлы құқықтық және экономикалық орта құру мақсатында құрылған.

- «Атамекен» Қазақстан Республикасының Ұлттық кәсіпкерлер палатасы.

Жоғарыда аталған барлық ұйымдар франчайзингтік қатынастардың мақсаттарын дамыту және іске асыру үшін жұмыс істейді. Қазақстан Республикасында франчайзингтік қызметті қолдаумен белсенді айналысатын «Даму» қорының қызметін бөліп көрсетуге болады. Қор еліміздің кәсіпкерлік құрылымдарының өсуі, сондай-ақ бизнес-ортаны қолдауға бөлінетін мемлекет салымдарының тиімділігін арттыру үшін құрылған институт болып табылады.

Қазақстандық тәжірибе және франчайзингтің дамуын талдау шетелдік франшизалардың басым екенін және олардың жалпы үлесінің 85% құрайтынын, ал отандық франшизаның жалпы үлесі 15% екендігін көрсетті. Сонымен қатар, талдау нәтижелерінен байқағанымыздай, соңғы бірнеше жылда Қазақстанда шетелдік франчайзерлер саны тұрақты түрде артып келеді. Шетелдік франчайзерлер 400-ден артылса, ал отандық франшизалар шамамен 60 шақты желіні құрайды, дегенмен соңғы жылдары олардың саны біржарым есе өскендігін байқадық.

Дегенмен Қазақстандағы франчайзингтердің санына қатысты мәліметтердің нақты және дәлдігі әлі де болса әлсіз, себебі франчайзингтерді есепке алатын мемлекеттік деңгейде бірыңғай орталық жоқ. Қазақстандағы франчайзингтік компаниялардың салалық ерекшеліктері, кәсіпкерлер арасындағы азық-түлік емес секторлардағы танымалдылықтың артып отырғандығын байқатты. Сондықтан да, аталмыш сектордың мақала барысындағы талдауға басты арқау болуының да басты себебі болды.

Жүргізілген талдаулар негізінде, еліміздегі франчайзингтің дамуын тежеуші басты келеңсіз факторлар анықталды:

1. Бизнес өкілдерінің кәсіпкерліктің бұл формасы туралы ақпараттандырылуының жеткіліксіздігі;
2. Бағалы қағаздар нарығының әлсіз дамуы;
3. Коммерциялық жылжымайтын мүлік құнының жоғарылығы;
4. Желілерді дамыту үшін өңірлердің инвестициялық тартымдылықтары бойынша ақпараттардың жеткіліксіздігі;
5. Мемлекеттік жеңілдіктердің болмауы және франчайзингтік секторға деген преференциялардың жоқтығы.

Қорытынды.

Аймақтық билік франчайзингті дамытудың бастамашысы болуға тиіс, өйткені бұл жергілікті тұтынушыларға тиімді, тұтыну нарығын дамытудың жаңа кезеңіне, оның сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде өңірлердің жедел әлеуметтік-экономикалық дамуына көшу үшін алғышарттар жасайды.

Франчайзингтік ұйымдардың дамуы ел экономикасының өсуіне тікелей ықпал етеді. Бұл компаниялардың ашылуымен жаңа жұмыс орындары құрылады, кәсіпкерлік қызметтің ашықтығы мен заңдылығы пайда болады және бұл салық түсімдерінің ұлғаюына және мемлекеттік бюджеттің толықтырылуына әкеледі. Осылайша, франчайзер франчайзинг шарты негізінде желіні басқару үшін ашық қаржылық есептілікті талап етеді. Мәселенің өзектілігі жоғары екендігі хақ, өйткені көптеген шағын кәсіпкерлер өз қызметін көлеңкелі түрде жүргізеді. Бұл мәселені шешу немесе оны азайту инвестициялық тартымдылық деңгейінің жоғарылауына әкеледі. Бұл шағын және орта бизнестің өсуі елдегі франчайзингтің дамуына байланысты болуы мүмкін дегенді білдіреді.

Қазақстан Республикасында шағын бизнесті дамыту нысаны ретінде франчайзингтің дамуы ел экономикасына инвестициялар тартуға, жаңа жұмыс орындарын құруға, әлеуметтік-экономикалық жай-күйді жақсартуға және тұтастай алғанда елдің қарқынды және экстенсивті экономикалық дамуына ықпал етеді. ШОБ субъектілері тарапынан Қазақстанның ЖІӨ-дегі негізгі үлесті шағын кәсіпкерлік құрайды, олардың үлесіне 2021 жылы ЖІӨ-нің 24% тиесілі. Франчайзинг шағын бизнесті дамытудың ең тиімді түрлерінің бірі болып қала береді.

Зерттеу нәтижесінде, жоғарыда аталған тежегіш факторларды ескере отырып, Қазақстанда франчайзингті оңтайландыру мақсатындағы іс-шаралардың бірі ретінде, «Даму» шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау қорымен бірлесіп, сондай-ақ «Kazfranch» қазақстандық франчайзинг қауымдастығының қатысуымен Қазақстан өңірлерінде франчайзингті қолдау жөніндегі «Өңірлік франчайзинг» мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу мүмкіндігін айта аламыз. Аталмыш бағдарламаның мақсаты – аймақтарда франчайзингті дамыту болмақ. Бағдарлама шеңберінде қаржылық қамтамасыз ету мәселелері ғана емес, сонымен қатар франшиза мәселелері бойынша ақпараттық қолдау мен кеңес берулер де қаралуы мүмкін болады. 2030 жылға қарай франчайзинг шағын және орта кәсіпорындар мен объектілерді ұлғайтудың негізгі тетігі, өңірдегі ірі компанияларды дамыту құралы және ҚР экономикасының өсу қозғалтқышы болады деп күтілуде.

«Өңірлік франчайзинг» бағдарламасы шеңберінде екі ішкі бағдарламаны қарастыру және іске асыру орынды болар еді:

1. «Аймақтардағы франчайзинг саласындағы ақпараттық қамтамасыз ету және кеңес беру».
2. «Өңірлердегі франчайзинг субъектілерін қаржылық қамтамасыз ету».

Бұл бағдарламаны іске асыру өңірлерде франчайзингтің орнықты жұмыс істеуі мен дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасауға, франчайзингтік компаниялар мен ШОБ

субъектілерінің санын ұлғайтуға, сондай-ақ өңірлердің инвестициялық тартымдылығын арттыруға қызмет етері хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Шкутько О.Н. Международный франчайзинг: современные тенденции и мировой опыт. Экономический вестник Национального технического университета. — Т.1. — №26. — 2019. — С. 100-106
- 2 International Franchise Association. Available at: — URL: <http://www.franchise.org/> (accessed: 01.11.2022)
- 3 Казахстанская ассоциация франчайзинга «Kazfranch». Available at: — URL: <https://kazfranch.kz/about-us/reestr/> (accessed: 10.11.2022)
- 4 Портал о франчайза. Available at: — URL: <http://kupi.franchizu.ru/> (accessed: 10.10.2022)
- 5 Аубакиров К. Франчайзинг как форма организации бизнеса в Казахстане. Современные научные направления: от прикладных исследований до инноваций: сборник докладов VII междунар. форума молодых ученых (11-19 апреля 2017 г.). — Усть-Каменогорск. — Ч.1. — 2019. — С. 131-136
- 6 АО Фонд развития предпринимательства «ДАМУ». Available at: — URL: <http://www.damu.kz/> (accessed: 06.11.2022)
- 7 Ягудин С.Ю. Венчурное предпринимательство Франчайзинг. — М.: Питер. — 2019. — 182 с.
- 8 Бегежанов Д.Б. Франчайзинг как экономический инструмент развития малого предпринимательства. АльПари. — № 1-2. — 2018. — С.136-140

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФРАНЧАЙЗИНГА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация.

В Республике Казахстан франчайзинг только развивается, а в странах с развитой экономикой существует многовековая история практики использования франчайзинга. Очевидно, что перспектива развития франчайзинга как вида предпринимательской деятельности многообещающая. По развитию мирового рынка франчайзинга в последние годы этот вид бизнеса стремительно развивается в развивающихся странах Восточной Европы, Азии и Южной Америки. Глобальные рейтинги франчайзинга международной франчайзинговой ассоциации, а также крупные интернет-порталы, такие как FranchiseDirect, Entrepreneur Magazine Franchise Zone, AllBusiness и Entrepreneur Magazine, являются наиболее яркими показателями развития франчайзингового бизнеса. На практике трудно найти точную статистику о франчайзинговых компаниях, что является выражением, наблюдаемым во многих странах ближнего и дальнего зарубежья. В настоящее время только США имеют полную статистику франчайзинга, поскольку регистрация в государственном реестре франчайзинга является обязательной.

Полная статистика о франшизах в Казахстане, их распределение по подразделениям, страновая и региональная принадлежность до настоящего времени отсутствуют. Статистика франчайзинга довольно грубая, поскольку в стране нет единого центра регистрации франчайзинга, и не все компании объявляют свою деятельность франчайзингом.

По этой причине в 2016 году при содействии казахстанской ассоциации франшиз «Kazfranch» в Казахстане создан Национальный реестр франшиз. Реестр позволяет вести статистику франчайзинга и позволяет оценить размер рынка. Но поскольку франшиза зарегистрирована на добровольной основе, количество незарегистрированных франшиз остается актуальным вопросом. По официальным данным Казахстанской ассоциации франчайзинга «Kazfranch», за последние годы количество зарегистрированных франчайзинговых договоров увеличилось в несколько раз.

В статье рассматриваются современное состояние и основные проблемы франчайзинга в Казахстане, подчеркивается роль повышения его использования как пути развития предпринимательства.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, франчайзинг, международная франчайзинг, малое предпринимательство, розничная торговля.

SOME ISSUES OF USING FRANCHISING IN KAZAKHSTAN

Abstract.

Franchising is only developing in the Republic of Kazakhstan, and in countries with developed economies there is a centuries-old history of the practice of using franchising. Obviously, the prospect of franchising development as a type

of entrepreneurial activity is promising. According to the development of the global franchising market in recent years, this type of business is rapidly developing in the developing countries of Eastern Europe, Asia and South America. The global franchise ratings of the International Franchise Association, as well as major Internet portals such as FranchiseDirect, Entrepreneur Magazine Franchise Zone, AllBusiness and Entrepreneur Magazine, are the most striking indicators of the development of franchising business. In practice, it is difficult to find accurate statistics about franchising companies, which is an expression observed in many countries of the near and far abroad. Currently, only the USA has complete franchise statistics, since registration in the state register of franchising is mandatory.

There are no complete statistics on franchises in Kazakhstan, their distribution by divisions, country and regional affiliation to date. Franchise statistics are rather rough, since there is no single franchise registration center in the country, and not all companies declare their activities as franchising.

For this reason, in 2016, with the assistance of the Kazakhstan Franchise Association "Kazfranch", a National Register of Franchises was created in Kazakhstan. The registry allows you to keep franchise statistics and allows you to estimate the size of the market. But since the franchise is registered on a voluntary basis, the number of unregistered franchises remains an urgent issue. According to the official data of the Kazakhstan Franchise Association "Kazfranch", in recent years the number of registered franchise agreements has increased several times.

The article examines the current state and main problems of franchising in Kazakhstan, emphasizes the role of increasing its use as a way of entrepreneurship development.

Key words: small and medium business, franchising, international franchising, small business, retail trade.

REFERENCES

- 1 Shkut'ko O.N. Mezhdunarodnyi franchaizing: sovremennye tendentsii i mirovoi opyt. [*International franchising: current trends and world experience*]. Ekonomicheskii vestnik Natsional'nogo tekhnicheskogo universiteta. T. 1. №. 26. 2019. P. 100-106 [in Russian]
- 2 International Franchise Association. Available at: — URL: <http://www.franchise.org/> [in English] (accessed: 01.11.2022)
- 3 Kazakhstanskaya assotsiatsiya franchaizinga «Kazfranch». [*Kazakhstan Franchise Association «Kazfranch»*]. Available at: — URL: <https://kazfranch.kz/about-us/reestr/> [in Russian] (accessed: 10.11.2022)
- 4 Portal o franchaiza. [*Franchise Portal*]. Available at: — URL: <http://kupi.franchizu.ru/> [in Russian] (accessed: 10.10.2022)
- 5 Aubakirov K. Franchaizing kak forma organizatsii biznesa v Kazakhstane. [*Franchising as a form of business organization in Kazakhstan*]. Sovremennye nauchnye napravleniya: ot prikladnykh issledovaniy do innovatsii: sbornik dokladov VII mezhdunar. foruma molodykh uchenykh (11-19 aprelya 2017 g.). Ust'-Kamenogorsk. Ch.1. 2019. P. 131-136 [in Russian]
- 6 AO Fond razvitiya predprinimatel'stva «DAMU». [*JSC Entrepreneurship Development Fund «DAMU»*]. Available at: — URL: <http://www.damu.kz/> [in Russian] (accessed: 06.11.2022)
- 7 Yagudin S.YU. Venchurnoe predprinimatel'stvo Franchaizing. [*Venture Capital Franchising*]. M.: Piter. 2019. 182 p. [in Russian]
- 8 Begezhhanov D.B. Franchaizing kak ekonomicheskii instrument razvitiya malogo predprinimatel'stva [*Franchising as an economic tool for the development of small business*]. Al'Pari. № 1-2. 2018. P. 136-140 [in Russian]

Information about authors:

Kenzhegul Khassenova – **corresponding author**, candidate of economic sciences, assistant professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, faculty of Economics, Department of “Management”, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: n_kenzhegul@mail.ru

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4787-2028>

Информация об авторах:

Кенжегул Хасенова – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент кафедры «Менеджмент», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: n_kenzhegul@mail.ru

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4787-2028>

Авторлар туралы ақпарат:

Кенжегул Хасенова – негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент» кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Мұнайпасов көшесі, Астана қ., Республика Қазақстан

E-mail: n_kenzhegul@mail.ru

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4787-2028>

FTAMP 83.33.27

DOI 10.47649/vau.2022.v67.i4.10

ӨОЖ 311.42

Б.М. Искаков^{1*} , И.Е. Сарыбаева² , С.Н. Ахметжанов¹

¹Тұран-Астана университеті

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

^{1,2}Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

*e-mail: iskakov82@mail.ru

ӨНДІРІСТІК ЖАРАҚАТТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ФАКТОРЛАРЫ

Аңдатпа.

Мақалада өнеркәсіпте болатын жазатайым оқиғалардың себептерін талдауға арналған және елдегі өнеркәсіп салаларындағы қауіпсіздік жұмыстарын жүргізу кезіндегі қауіпті оқиғалар салдары қарастырылған және себептері талданды. Басқа мемлекеттердің мысалында жазатайым оқиғалардың негізгі себептері және олардың заңдылықтары, сондай-ақ өндірістегі қауіпсіздікті арттыру және азайту мәселесі қарастырылған. Кәсіпорындардағы немесе құрылыс учаскелеріндегі жұмысшылардың міндеттері көрсетіледі.

Өндіріске байланысты мәселелерді қарау барысында жарақаттану және кәсіптік ауруларға тән өндіріс саласының белгілі бір саласын нақты түсіну қажеттілігін ескере отырып, бұл құбылыстардың негізгі себептері анықталынды. Бұл анықталған себептер тікелей жарақатқа әкелетіні анықталды.

Еңбекті қорғау – өзіндік мақсаттары, міндеттері және оларға қолжеткізу құралдары бар күрделі көп қырлы жүйе болып табылатындығы анықталды. Өндірісті ұйымдастырудың маңызды принциптерінің бірі – өндіріс процесінің барлық кезеңдерінде қауіпсіз және зиянсыз еңбек жағдайлары қарастырылды. Бұның алдын алмаса әлеуметтік, ал кейбір жағдайда көптеген аумақтарда саясаттық кедергілерді тудырады және қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етпейді және ары қарай дамытпайтындығы анық.

Еңбекті қорғау – бұл әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық, техникалық, гигиеналық және терапевтік алдын алу шаралары мен еңбек процесінде адамның денсаулығы мен жұмыс қабілеттілігінің қауіпсіздігін, сақталуын қамтамасыз ететін құралдардың жиынтығы.

Негізгі сөздер: жазатайым оқиғалар, өндіріс, қауіпсіздік, талдау, жарақат, кәсіпорындағы еңбек қауіпсіздігі.

Кіріспе.

Еңбек қауіпсіздігін басқару мәселелерін шешуде әртүрлі сипаттағы және құрылымдағы бірқатар көрсеткіштермен көрсетілген ақпараттың үлкен көлемі қолданылады. Әр түрлі құжаттарды салыстырмалы талдау бастапқы мәліметтер массивтерін қалыптастыру үшін ақпаратты жинау және ұсыну форматын бағалауға мүмкіндік береді.

Мақала мақсаты – әртүрлі ведомстволық ұйымдар жүзеге асырған «еңбек қауіпсіздігі» бағыты бойынша бастапқы деректер массивтерін қалыптастыру тәсілдерін бағалау болып табылады. Осы бағалаудың нәтижелері өнеркәсіптік кәсіпорындар персоналының еңбек

қауіпсіздігі туралы бастапқы ақпаратты жинаудың бірыңғай форматын әзірлеу бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Тақырып өзектілігі – Қазақстан Республикасында «еңбек қауіпсіздігі» бағыты бойынша бірыңғай ақпараттық базаны жинауға және қалыптастыруға бірыңғай әдістемелік тәсілдің болмауынан туындады, бұл оны жаңа өндірістер санының өсуі аясында ерекше сұранысқа ие етеді.

Қазақстан Республикасындағы өндірістік жарақаттанудың жай-күйін талдау экономикалық қызметтің неғұрлым жарақатқа қауіпті түрлерінің қатарына өндірістік кәсіпорындар жатады. Соңғы 3-4 жылда өндіріс саласындағы еңбек қауіпсіздігіне әсерін тигізетін салалар қатары көбейіп келе жатқандығы байқалады.

Еңбек қауіпсіздігі – қауіпті және зиянды өндірістік факторларда жұмыс істейтіндерге әсер ететін еңбек шартының жағдайы. Зиянды өндірістік фактор – әсері қызметкердің сырқаттануына немесе еңбекке қабілеттілігінің төмендеуіне және оның ұрпақтарының денсаулығына теріс ықпалы болуына әкеп соқтыруы мүмкін өндірістік фактор.

Қауіпті өндірістік фактор – қызметкерге әсер етуі еңбекке қабілеттілігінен уақытша немесе тұрақты айрылуға (өндірістік жарақатқа немесе кәсіптік ауруға) немесе өлімге әкеп соқтыруы мүмкін өндірістік фактор.

Кәсіптік ауру – қызметкердің өз қызмет міндеттерін орындауына байланысты оған зиянды өндірістік факторлардың әсер етуінен туындаған созылмалы немесе қатты ауру.

Қауіпті және зиянды өндірістік факторлар адам ағзасына табиғи іс-әрекеттер бойынша келесі топтарға бөлінеді: физикалық, химиялық, биологиялық, психофизиологиялық.

Өндірістік жарақаттану факторларының негізгі түрлері:

1. машина, механизмдер, құралдар, қосымша құралдар;
2. транспорт жабдықтары, автотранспорт, жүк көтеруші қондырғылар;
3. құлаған, жарылған, ұшқан заттар және олардың жарықшалары;
4. үймереттердің немесе оның бөліктерінің құлауы;
5. адамның биіктен құлауы;
6. электр тоғы;
7. термиялық фактор (күйік);
8. заттар, жүктер қозғалыста болуы;
9. уланған заттар.

Өндірістегі жарақаттардың шығу ерекшеліктерін зерттеумен айналысып жүрген ғалым Б.Қуанышевтың пікірінше, жалпы өнеркәсіпте байқалған өлімге әкелетін өндірістік жарақаттанудың салыстырмалы оң тенденцияларына қарамастан көптеген жылдар бойы оның деңгейі көптеген кәсіпорындарда жеткілікті жоғары болып қалып отырғаны мәлім [1]. Қазақстан Республикасында жарақаттанудың едәуір таралуы қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен де, жазатайым оқиғалардың алдын алу бойынша мақсатты жұмыстың қысқаруымен, сондай-ақ осы мәселе бойынша арнайы ғылыми зерттеулердің төмендеуімен де байланысты [2].

Елімізде жыл сайын жарақаттан 200-ден астам адам жапа шегетінін жоғарыда айттық. Табиғи емес себептерден еңбекке қабілетті жастағы халықтың өлім-жітім деңгейі: жазатайым оқиғалар, улану және жарақаттар Қазақстанда дамыған елдерде қалыптасқан көрсеткіштерден 2,5 есе дерлік, Шығыс Еуропаның дамушы елдерінде 1,5 есе жоғары.

Жарақаттар мен халықтың басқа да жазатайым оқиғаларының құрылымындағы зақымдану сипаты бойынша бірінші орында үстірт жарақаттар (ерлер – 30,8%, әйелдер – 33,9%), екінші орында – ашық жаралар, қан тамырларының жарақаттары (ерлер – 20,1%,

әйелдер – 16,3 үшінші орында буындардың капсулалық-байламдық аппаратының дислокациясы және созылуы, бұлшықеттер мен сіңірлердің жарақаттары (еркектер – 11,2 %, әйелдер – 13,7 %), төртінші орында – жоғарғы аяқ сүйектерінің сынуы (ерлер – 7,3 %, әйелдер – 7,8 %) [3].

Қауіпсіз жұмыс көбінесе психологиялық мәселе болып табылады. Мұны халықаралық статистика растайды, бұл жарақаттанудың 4%-ы қауіпті еңбек жағдайлары, ал 96%-ы адам факторы деп аталатын қауіпті әрекеттер екенін көрсетеді.

Жалпы жарақатты өндірістік жарақат ретінде анықтайтын бірқатар белгілер бар:

Жазатайым оқиға қызметкер өзінің лауазымдық нұсқаулықтарында анықталған еңбек функцияларын орындаған кезде орын алып, соның ішінде толық емес жұмыс күні болған жағдайда.

Қызметкер компания басшылығының тапсырмаларын орындаған кезде жазатайым оқиға орын алғанда. Бұл оқиға қызметкер белгілі бір жағдайлар болған кезде жұмысқа барған кезде орын алғанда. Жазатайым оқиға компания әкімшілігі ұйымдастырған демалыс немесе түскі үзіліс кезінде болғанда.

Жазатайым оқиға ұйымнан тыс жерде болды, бірақ қызметкер кәсіпорын әкімшілігінің тапсырмаларын орындаған кезде болғанда. Оқиға іссапарға бару немесе кері қайту кезінде немесе қызметкер тікелей қызметтік сапарда болған кезде орын алғанда болып табылса.

Қызметкердің кінәсі сияқты мәселені де ескеру маңызды. Егер өндірістегі жазатайым оқиға компания қызметкерінің кінәсінен болса, онда бұл жағдайда жарақат өндірістік болып саналмайды. Адамзат дамуының қазіргі кезеңінде жарақаттанудың саны мен ауырлығының артуының негізгі себептерін ажыратуға болады:

1) еңбектегі қауіптер саны мен деңгейінің едәуір өсуі және адамның осы қауіптерге төтеп берудің тікелей физикалық мүмкіндіктерінің төмендеуі;

2) қате бағасының айтарлықтай өсуі;

3) адамның өз еңбегінің қауіптілігіне бейімделуі (техникамен үнемі қарым-қатынас жасау адамның қауіп сезімін әлсіретеді);

4) еңбек қауіпсіздігі ережелерін бұзу (адам қауіптерге ғана емес, ережелерді бұзуға да бейімделеді).

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Өндірістік жарақаттанудың себептерін анықтаған кезде статистикалық талдау әдістері қолданылады, зерттеу бірнеше кезеңдерде жүреді, алдымен статистикалық мәліметтер жинақталады, содан кейін оларды белгілі бір топтарға бөлу арқылы өңдеу (жылдар бойынша, аймақтар бойынша, қызмет салалары бойынша, жарақаттанудың ауырлығы бойынша, жас ерекшелігі бойынша және т.б.) содан кейін қорытындылар мен ұсыныстар тұжырымдалады. Бұл ретте анық болу үшін топтастырылған кестелік мәліметтерді диаграммалар немесе графиктер түрінде ұсыну әдетке айналған.

Көбінесе белгілі бір белгі бойынша статистикалық мәліметтер өте көп, бұл барлық жағдайлар талданбаған кезде, бірақ олардың бір бөлігі (әдетте 5-тен 25%-ға дейін) іріктелген зерттеу әдісіне (іріктеу) көшуге мүмкіндік береді. Іріктеме репрезентативті болған жағдайда, ол зерттелетін жағдайлардың барлық қасиеттерін көрсетеді. Алайда, өндірістік жарақаттануды талдау кезінде, мүмкін, бұл орны толмас ресурс – адамның өмірі мен денсаулығы туралы, үздіксіз іріктеу әдісі әрдайым қолданылады.

Зерттеудің статистикалық әдістері жарақаттанудың жалпы жағдайын, оның динамикасын, белгілі бір тенденцияларын және т.б. анықтауға мүмкіндік береді.

Өндірістегі жазатайым оқиға дегеніміз өзінің қызмет міндеттерін немесе жұмыс берушінің тапсырмаларын орындауы кезінде, қызметкердің өндірістік жарақаттануы, денсаулығының кенеттен нашарлауы немесе улануы салдарынан оның еңбекке қабілеттілігінен уақытша немесе тұрақты айрылуына, кәсіптік ауруға шалдығуына не өліміне әкеп соқтырған зиянды және қауіпті өндірістік фактордың қызметкерге әсер етуі.

Өндірістік жарақаттар мен жазатайым оқиғалардың алдын алу мақсатында оларды талдау үшін статистикалық, монографиялық және экономикалық әдістерді қолданады.

Статистикалық әдісте жазатайым оқиғаларды зерттеу үшін Н-1 формасындағы актіні пайдаланады. Бұл әдіс бойынша жазатайым оқиғаларды себебі, ауырлығы, жасқа байланысты, мамандық, уақыт және басқа да көрсеткіштер бойынша талдайды.

Статистикалық әдістердің топтық және топографиялық деп бөлінеді. Топтық әдісте жазатайым оқиғаларды жасы, жынысы бойынша топтайды.

Топографиялық әдісте жазатайым оқиға болған жерді цехтың, учаскенің, технологиялық жүйеде немесе қондырғыда план бойынша шартты белгілермен көрсетеді. Белгілердің саны жекеленген орындардың қауіптілігін сипаттайды.

Монографиялық әдіс істеп тұрған және жобаланып жатқан жекеленген қондырғыларда, сонымен қатар жазатайым оқиға болған жұмыс орнындағы жағдайды детальды түрде талдау үшін қолданады.

Экономикалық әдіс материалдық шығынға баға беру үшін қолданады.

ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбек және әлеуметтік қорғау Комитетінің мәліметтері бойынша, 2022 жылы өндірістегі жазатайым оқиғалардың салдарынан көптеген қызметкер зардап шекті, оның 52-і қаза тапты. Бұл ретте 2022 жылдың қорытындысы бойынша өндірістік жарақаттану 2021 жылдың деңгейінде сақталды.

2022 жылы өндірістік жарақаттану деңгейі (1000 жұмысшыға шаққандағы жазатайым оқиғалар жиілігінің коэффициенті) 0,22 құрады.

Қазақстан Республикасындағы кездесетін жарақаттану жағдайын талдай отырып, экономикалық қызметтің ең жарақаттанушы түрлеріне өндірістік жарақат алуды жатқызуға болады. Соңғы 3-4 жылда саладағы өлім-жітім саны сияқты көрсеткіш бойынша қызметтің бұл түрі өндірісте өліммен аяқталатын жазатайым оқиғалардың ең көп саны тіркелген экономиканың алғашқы ондығына енді. Өндірістегі өлім санының динамикасы төмендегідей.

Кесте 1 – Өндірістегі өлім санының динамикасы

Кезең	Республика бойынша	Өндірістік салада
2020 ж	406	62
2021 ж	400	54
2022 ж	395	52
Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметіне сәйкес https://new.stat.gov.kz/ru/		

Келтірілген деректер жалпы республика бойынша өндіріс саласындағы өлім-жітім санының тұрақты төмендеуі аясында бұл көрсеткіштің тұрақты емес және төмендеу үрдісін көрсетпейтінін көрсетеді. Электр энергетикасы ұйымдарындағы жазатайым оқиғалардың себептерін талдау олардың негізгілері мыналарды көрсетеді:

1. Жұмыстың қанағаттанарлықсыз ұйымдастырылуы. Бұл себептер тобы ең көп таралған және 30,2%

2. Өндірістік саладағы техникалық қызметтердің жүйесіз ұйымдастырылуы.

3. Технологиялық процестің бұзылуы. Бұзушылықтың бұл түрі өндірістегі жазатайым оқиғалардың 5,3 пайызында кездеседі. Технологиялық процесті бұзу салдарынан орын алған жазатайым оқиғалардың көпшілігінде ілеспе себептері болып жұмыстың қанағаттанарлықсыз ұйымдастырылуы болып табылады.

4. Ауыр зардаптары бар жазатайым оқиғалардың жалпы санынан 26,4% биіктіктен құлау құрбандары. Биіктіктен құлау, әдетте, зардап шеккендердің ЖҚҚ (жеке қорғаныс құралдарын) пайдаланбауынан және персоналдың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша дайындық шараларының болмауынан болады.

Жарақаттанудың жоғары деңгейі елдің өнеркәсіптік аймақтарында сақталуда. Мәселен, Қарағанды облысында 180 адам, Шығыс Қазақстан облысында – 169, Қостанай облысында – 142, Павлодар облысында – 112, Ақтөбе облысында – 103, Алматы қаласында – 114 адам зардап шекті.

Экономика салалары бөлінісінде зардап шеккендердің ең көп саны тау-кен металлургия кешенінің кәсіпорындарында – 16,2% және құрылыс саласында – 15% байқалады.

Жазатайым оқиғаларға әкеп соққан негізгі себептер: жәбірленушінің өзінің өрескел абайсыздығы (33,9%); жұмыс жүргізуді қанағаттанарлықсыз ұйымдастыру (29%); автожол жүрісі қағидаларын бұзу (9,4%); еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау қағидаларын бұзу (7,8%) болды. Қазіргі адамның өмірі табиғи, техникалық, антропогендік, экологиялық, әлеуметтік және басқа қауіптер жағдайында жүреді. Сонымен қатар, техниканың қарқынды дамуымен қауіп адамның оған қарсы тұру қабілетіне қарағанда тез өседі. Сонымен қатар, адам қауіп-қатерге үйреніп, оны елемей бастайды.

Қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау және өндірістік жарақаттануды азайту Үкімет пен Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Соңғы бес жылда еңбекті қорғау саласында мемлекеттік органдар мен жұмыс берушілер қабылдаған кешенді шаралар өндірістік жарақаттану деңгейін 6,5%-ға төмендетуге мүмкіндік берді.

Еңбек қауіпсіздігін алдын алу және болдырмау мақсатында еліміздің 2800 кәсіпорны Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау стандарттарын енгізді. Сондай-ақ, Қазақстан Кәсіподақтар федерациясымен бірлесіп мүгедектігі бар адамдарды «халық бақылаушылары» ретінде тартуды көздейтін «халықтық бақылау» әлеуметтік маңызды жобасы енгізілуде. Бүгінгі таңда жобаны іске асыруға республиканың 240 кәсіпорны қосылды, онда 600-ден астам қызметкер ішкі бақылауды жүзеге асырады.

Қауіпсіздік ережелерін бұзу кез келген апатқа әкелмейді. Бұның теріс жағы бар. Бірде ережелерді жазасыз бұзып, осыған байланысты жұмыста қандай да бір пайда тапқан адам, содан кейін жаңа пайда іздеп, мұндай бұзушылықтарды қайтадан қайталайды. Сонымен, біртіндеп адамдар ережелерді бұзумен әрекет етуге дағдыланады, бұл бұзушылық ерте ме, кеш пе жазатайым оқиғамен аяқталуы мүмкін деп ойламайды. Осылайша, жазатайым оқиғалардың саны мен ауырлығының өсуіне ықпал ететін бірқатар объективті себептер бар. Осы себептерді зерттеу, олардың кейбіреулерін білу оларды жоюға ықпал етеді, жарақаттың өсуіне қарсы тұрады.

Көптеген қауіп көздерінің зиянды теріс әсерін техникалық-технологиялық шаралар, белгіленген мінез-құлық ережелерін міндетті түрде сақтау және жұмысшылардың қауіпсіздік талаптарын орындауға дайындығы есебінен азайтуға болатындығын есте ұстаған жөн.

Кәсіпорындағы өндірістік жарақаттанудың негізгі себептері [4]:

- негізгі өндірістік қорлардың ескіруі және тозуы;

- технологиялық процестердің жетілмегендігі және бұзылуы;
- жұмыс өндірісін қанағаттанарлықсыз ұйымдастыру;
- ақаулы механизмдер мен жабдықтарды пайдалану;
- өндірістік бақылаудың нашарлауы;
- жеке қорғаныс құралдарымен және ұжымдық қорғау жүйелерімен қамтамасыз етудің нашарлауы;
- жұмыс берушілер мен өндіріс басшыларының еңбек жағдайлары мен еңбекті қорғаудың жай-күйі үшін жауапкершілігін төмендету;
- өндірістік және технологиялық тәртіптің төмендеуі, сондай-ақ психологиялық факторлар [5].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Мекемелердегі өндірістік жарақат туралы сенімді ақпарат алу үшін халықты жұмыспен қамту орталықтары есептері мен есептеріне талдау жасалды. Жазатайым оқиғалар жарақатқа, адам өліміне, өнімнің жоғалуына, мүліктің зақымдалуына әкелетін жоспарланбаған оқиғалар ретінде анықталуы мүмкін. Жазатайым оқиғалардың себептерін түсінбестен, олардың алдын алу өте қиын. Адамның жазатайым оқиғаларға қатысу табиғаты, уақыт сипаттамалары және жазатайым оқиғалардың себептерінің құрылымындағы маңыздылығы бойынша ерекшеленеді. Көбінесе, бұрын жетілмеген өндірістік жүйелердің шектеулі саны түріндегі адам факторы өлімге әкелетін жазатайым оқиғалардың негізгі себептерін тудырады. Бұл себептер кейінгі техникалық қателіктермен немесе қоршаған ортаның қолайсыз жағдайларымен біріктірілуі, нәтижесінде жазатайым оқиғаға әкеледі.

Өндірістік қауіпсіздіктің алдын алуды белсенді басқару міндеттерін оңтайландыруға көшу мәселесі туындайды. Қазіргі уақытта өндірістік жарақаттанудың алдын алу бойынша профилактикалық жұмыс «адам-машина» жүйелерінің қауіпсіздік деңгейін арттырудың басты сәттерінің бірі болып табылады.

О.В. Скопинцева бастаған ғалымдардың пікірінше, жарақаттануды азайту үшін тиісті профилактикалық шараларды әзірлеу үшін белгілі бір аймақта (кәсіпорында, цехта және т.б.) және нақты уақытта сенімді мәліметтер болуы керек екенін атап өткен жөн [6].

Отандық және шетелдік әдебиеттерді талдау жарақаттанудың проблемалары мен себеп-салдарлық байланыстарын әрі қарай зерттеудің және қазіргі кезеңде өндірістің сәтті дамуының өзектілігін көрсетті. Бұл ретте жарақаттарды тіркеу мен талдауды ұйымдастыру, жазатайым оқиғалардың алдын алу мәселелері толық шешілмеген күйінде қалып отыр.

Еңбек кодексі әр қызметкердің әділ еңбек жағдайларына, оның ішінде қауіпсіздік пен гигиена талаптарына сәйкес келетін еңбек жағдайларына құқықтарын анықтады.

Жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру мерзімі комиссия құрылған күннен бастап он жұмыс күнінен аспауға тиіс. Жұмысшы қоса атқаратын жұмысын орындау кезінде ұшыраған жазатайым оқиғаны жұмыс өз аумағында немесе соның тапсырмасы бойынша жүргізілген жұмыс беруші тексереді және есепке алады.

Екі адам қайтыс болған топтық жазатайым оқиғаларды тексеруді облыстың, республикалық маңызы бар қаланың бас мемлекеттік еңбек инспекторы басқаратын комиссия жүргізеді.

Қайтыс болған адамдар саны үш адамнан бес адамға дейін болса, топтық жазатайым оқиғаларды тексеруді еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган, ал бес және одан да көп адам қайтыс болғанда – Қазақстан Республикасының Үкіметі құрған комиссия жүргізеді.

Сараптамалық қорытындыны талап ететін мәселелерді шешу үшін арнайы тергеп-тексеру жөніндегі комиссияның төрағасы ұйымдардың мамандары, ғалымдар және бақылау-қадағалау органдары қатарынан сараптамалық кіші комиссиялар құруға құқылы.

Өндірістік жарақаттануды талдау және алдын алу үшін жазатайым оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын зерттеу және талдау да, оларды жіктеу де маңызды.

Кесте 2 – Өндірістік жарақаттануды талдау мен жіктеу ерекшелігі

р/ж	Ұйымдастырушылық	Техникалық	Санитарлық-гигиеналық
1	оқыту мен нұсқаманың болмауы немесе сапасыз жүргізілуі;	жабдықтар мен құрылғылардың ақаулығы;	қолайсыз метеорологиялық жағдайлар;
2	еңбекті қорғау бойынша жұмыс жобасының, нұсқамалардың болмауы;	конструктивті кемшіліктер және жабдықтың жетілмегендігі;	сапасыз жарықтандыру;
3	жұмыс орындарын қанағаттанарлықсыз ұйымдастыру;	механикаландырудың, автоматтандырудың болмауы;	шу мен дірілдің жоғарылауы;
4	технологиялық процестің бұзылуы;	қоршау, сақтандыру, бұғаттау және басқа құрылғылардың болмауы;	зиянды заттардың жоғары концентрациясы;
5	төмен тәртіп;	технологиялық процестің жетілмегендігі;	зиянды сәулелену және т.б.;
6	еңбек және демалыс режимін бұзу.	жоспарлы алдын алу жөндеу мерзімдерін сақтамау және т.б.	қолайсыз метеорологиялық жағдайлар
Ескерту: авторлармен құрастырылған			

А.А. Аманбаевтың «Өндірістік жарақаттануды талдау мен жіктеу ерекшелігі» атты ғылыми еңбегінде өндірістегі кез келген жазатайым оқиғаны тергеу кезіндегі басты міндет оның себептерін тез анықтау және осындай жазатайым оқиғалардың алдын алу бойынша барлық қажетті іс-шараларды дереу іске асыру болып табылады. Бұл мәселелер мүмкіндігінше қысқа мерзімде, тергеудің алғашқы күндерінде, жазатайым оқиға болған жағдайға қол сұғылмаушылық ықтималдығы сақталғанша шешілуі тиіс екендігін айтады [7].

Жұмысшылардың кемінде бір күн еңбекке жарамдылығын жоғалтуына апарып соққан өндіріспен байланысты әр жазатайым оқиға медициналық қорытындыға сәйкес өндірістегі жазатайым оқиға туралы немесе қызметкердің денсаулығының өзге зақымдануы туралы Н-1 нысаны бойынша қажетті данадағы (әр зақымданушыға бөлек) актімен ресімделеді.

Тексерудің нәтижесімен келіспеген немесе Н-1 нысанындағы акті уақытылы ресімделмеген жағдайда зардап шегуші, ұйым қызметкерлерінің өкілі немесе өзге мүдделі адам жұмыс берушіге жазбаша өтініш беруге құқылы, ол он күн мерзімде өтінішті қарауға және істің мәні бойынша шешім қабылдауға міндетті.

Тексеру нәтижесі бойынша Н-2 нысанындағы жұмысқа баратын немесе жұмыстан келетін жолда ұшыраған жазатайым оқиғаларды зерттеп тексеру актісі төрт данада жасалады, оған тексеру жүргізген комиссия мүшелері қол қояды, жұмыс беруші бекітеді және мөрмен куәландырады.

Н-2 нысанындағы актінің бір данасы еңбекке жарамсыздық парағымен, екіншісі – тексеру материалымен бірге еңбекті қорғау қызметінде сақталады, үшіншісі – зардап шегушінің

колына беріледі, төртіншісі – қызметкерлердің өкілдеріне жіберіледі. Н-2 нысанындағы акт арнайы журналда тіркеледі және бес жыл сақталады.

Жазатайым оқиғалар мен кәсіптік аурулардың туындау себептері мен ауырлық дәрежесін анықтау, оларды жүйелеу, қауіпті және зиянды факторлардың әсерін азайту мақсатында профилактикалық іс-шараларды талдау және әзірлеу, өндірісте авариялық жағдайлардың туындау тәртібі штаттан тыс жағдайларда лауазымды адамдардың іс-әрекетін реттейтін және тергеу әдістемесі мен нәтижелерін ресімдеуді қамтитын бірқатар арнайы құжаттармен реттеледі.

Осы орайда Ю.И. Осиктің айтқан ақпараттары да өзекті болып табылады, яғни жұмыста ең маңызды орынды өндірістегі жазатайым оқиғалардың алдын алудағы қызметкерлердің біліктілігі алады, яғни тиісті актілерде болған жазатайым оқиға белгілерінің және еңбек заңнамасында көзделген өндірістегі жазатайым оқиға белгілерінің дәл сәйкестігін белгілеу және заңды түрде бекіту [8].

Осылайша, жазатайым оқиғаны тергеудің негізгі мақсаты жазатайым оқиғаның себептерін дұрыс анықтау болып табылады, бұл алдын алу шараларының тиімділігінің негізі болуы мүмкін. Бұл ретте ауыр немесе өліммен аяқталған жазатайым оқиға – ұйымда еңбекті қорғаудың қанағаттанарлықсыз жай-күйін куәландыратын төтенше жағдай, бұл осы ұйымда еңбекті қорғаудың жай-күйіне міндетті түрде кешенді тексеру жүргізу үшін негіз болуға тиіс.

Қазіргі ғылым профилактика императивіне сүйене отырып, профилактикалық жұмыстың, оның ішінде қолданыстағы «адам-машина» жүйелерінің қауіпсіздік деңгейін арттырудың басты сәттерінің бірі болып табылатын өндірістік жарақаттанудың алдын алу жөніндегі басымдығы қарастырылады.

Жәбірленушінің өлімімен аяқталатын өндірістік апат – бұл төтенше жағдай. Жұмыстағы тітіркендіргіш, кейде қылмыстық, қателіктердегі кез келген оқиғаның көзі – біреудің немқұрайлылығының, қабілетсіздігінің салдары.

Кәсіпорындарда жарақаттанудың пайда болу жиілігі пирамидаға ұқсайтын заңдылыққа бағынатыны белгілі, оның негізінде өндірісте орын алатын тәуекелдер болып табылады.

Статистикаға сәйкес егер кәсіпорында өлім орын алса, онда ол мыңнан бірнеше ондаған мыңға дейін қауіпті жағдайларға негізделгенін көрсетеді. Кәсіпорын басшылығы осы мыңдаған қауіпті жағдайларды ескермеген деп санауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, өлімге әкелетін оқиға – бұл пирамиданың табиғи аяқталуы, яғни оның шыңы. Бұл пирамиданың негізінде тіркелмеген бұзылулар, жоғарыда – жеңіл жарақаттар, одан да жоғары – уақытша еңбекке жарамсыздығы бар жарақаттар, ал шыңға жақын – ауыр зардаптары бар оқиғалар және ақырында өліммен аяқталуы мүмкін [9].

Көптеген кәсіпорындардағы өндірістік жарақаттану деңгейі көптеген жылдар бойы жоғары болып келеді. Дегенмен, экономика салаларындағы статистиканы талдауға сүйене отырып, жалпы өнеркәсіп бойынша өліммен аяқталатын өндірістік жарақаттанудың салыстырмалы оң үрдістері байқалады.

Осылайша, жарақаттанудың алдын алу дәл осы пирамиданың негізгі деңгейіне байланысты. Бұл, ең алдымен, психологиялық, яғни адами факторға байланысты. Осы ереженің барлық айқындылығымен тәжірибеде оны жүзеге асырудың белгілі бір қиындықтары толық және мүлдем сенімді ақпараттың болмауына байланысты туындайды.

Жоғарыдағы келтірілген ғалымдардың ғылыми жұмыстарындағы көрсетілген ақпараттарға сүйенетін болсақ, негізгі және ең қиын мәселе – кәсіпорын қызметкерлері жарақат алу фактілерін жасыруға немесе оларды ауырлығы төмен адамдарға қайта даярлауға мүдделі, өйткені олар үшін жеке жауапкершілік жүктелетіндігін айтуға болады [10]. Демек,

басшылардың жауапкершілігін күшейту жолымен ғана жүріп, тек жазалау шараларымен күтілетін нәтижеге қолжеткізу мүмкін болмайды, өйткені өндірісте ашылған әрбір жоғары тұрған басшының жарақаттану фактісі бөлімшеде жүргізілетін профилактикалық жұмыста оң сәт ретінде емес, жазалау үшін негіз ретінде қабылданады.

Қорытынды.

Аталған тақырыпты зерттей келе келесідей тұжырымдар жасалды:

1. Қауіпсіздік ережелерінің сақталуын әрдайым, кез келген жағдайда және кез келген адамға қатысты бақылау қажет, өйткені ұзақ уақыт бойы жазатайым оқиғаға ұшырамаған, бірақ жұмыс істейтін адам өмірінде бірінші рет абайсыздыққа жол берген қызметкер сияқты оның құрбаны болуы мүмкін.

2. Еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін, нақты өндірістік факторлардан басқа, субъективті: қызметкердің жеке ерекшеліктері; оның эмоционалды жағдайы; жұмыс орнындағы психологиялық жағдай; ұжымдағы микроклимат ескерілуі керек. Бұл саладағы кез келген ауытқулар, тіпті мінсіз нақты еңбек жағдайларында да, апатқа әкелуі мүмкін.

3. Объективті және субъективті факторларды есепке алу негізінде осы жұмыс орнында жазатайым оқиғалардың барлық мүмкіндіктерін жоюға барынша ұмтылу керек.

4. Өндірістік жарақаттанудың алдын алу мақсатында оны талдау нәтижелері негізінде кәсіпорындарда ауырлық орталығын жоғары тұрған басшылық немесе бақылау органдары тарапынан сыртқы бақылау рәсімдерінен қызметкерлердің ішкі өзін-өзі бағалауы (өзін-өзі тексеру) жағына ауыстыру ұсынылады.

Мақалада «ҚР ЕХӘҚМ Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты» ШЖҚ РМК зерттеулерін бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде «Қазақстан Республикасында еңбекті қорғаудың жай-күйіне статистикалық байқауларды қалыптастыру және іске асыру процестерін жүйелі модельдеу» (ЖРН BR18674262) тақырыбында ғылыми-техникалық бағдарламаны іске асыру барысында алынған ғылыми зерттеулердің нәтижелері ұсынылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Куанышев Б. Өнеркәсіпке болатын қауіпсіздік шараларының маңыздылығы. «Тұран» университетінің Хабаршысы. — №4(58). — 2020. — Б. 105-110
- 2 Белова С.В. Безопасность жизнедеятельности. Сборник статей. Информация XXI век. — 2021. — 24 с.
- 3 Динамика основных социально-экономических показателей [Электронный ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/official/dynamic> (дата обращения 10.10.2020)
- 4 Гельманова З.С., Жабалова Г.Г., Гарт Н.А. Система менеджмента профессиональной безопасности и здоровья. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — № 2. — 2019. — С. 270-274
- 5 Liu Q., Meng X., Li X., Luo X., Liu Q., Meng X., Li X., Luo X. (2019) Risk precontrol continuum and risk gradient control in underground coal mining. Process Safety and Environmental Protection. Vol. 129. P. 210-219
- 6 Скопинцева О.В., Ганова С.Д., Бузин А.А., Федотова В.П. Мероприятия по борьбе с пылью при погрузке и транспортировании твердых полезных ископаемых. Горный журнал. — № 12. — 2019. — С. 76-79
- 7 Аманбаев А.А. Өндірістік жарақаттануды талдау мен жіктеу ерекшелігі. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. — №3(58) — 2020. — Б. 109-114
- 8 Гельманова З.С., Осик Ю.И. Анализ условий и безопасности труда на предприятиях металлургической промышленности. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — № 8. — 2019. — С. 53-55
- 9 Gender Equality Strategy 2014-2017. United Nations Development Programme. Available at: — URL: <https://www.undp.org/publications/gender-equality-strategy-2014-2017> (accessed: 16.09.2022)
- 10 Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК [Электронный ресурс] — URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (дата обращения 10.10.2022)

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ТРАВМ

Аннотация.

Статья посвящена анализу причин несчастных случаев в промышленности, а также рассмотрению последствий и анализу причин опасных происшествий при проведении работ по безопасности в отраслях промышленности в стране. На примере других государств рассмотрены основные причины несчастных случаев и их закономерности, а также вопрос повышения и снижения безопасности на производстве. Указываются обязанности рабочих на предприятиях или строительных участках.

В ходе рассмотрения вопросов, связанных с производством, были выявлены основные причины этих явлений с учетом необходимости четкого понимания той или иной сферы производства, характерной для травматизма и профессиональных заболеваний. Было обнаружено, что эти выявленные причины напрямую приводят к травмам.

Установлено, что охрана труда – сложная многогранная система со своими целями, задачами и средствами их достижения. Одним из важнейших принципов организации производства является рассмотрение безопасных и безвредных условий труда на всех этапах производственного процесса. Очевидно, что это создает социальные, а в некоторых случаях и политические барьеры на многих территориях и не обеспечивает и не развивает безопасность общества.

Охрана труда – это совокупность социально-экономических, организационных, технических, гигиенических и терапевтических профилактических мероприятий и средств, обеспечивающих безопасность, сохранность здоровья и работоспособности человека в процессе труда.

Ключевые слова: несчастные случаи, производство, безопасность, анализ, травмы, безопасность труда на предприятии.

FACTORS OF THE FORMATION OF INDUSTRIAL INJURIES

Abstract.

This article is devoted to the analysis of the causes of accidents in industry, as well as to the consideration of the consequences and analysis of the causes of dangerous accidents during safety work in industries in the country. The main causes of accidents and their patterns, as well as the issue of increasing and decreasing safety at work, are considered on the example of other states. The duties of workers at enterprises or construction sites are indicated.

During the consideration of issues related to production, the main causes of these phenomena were identified, taking into account the need for a clear understanding of a particular sphere of production characteristic of injuries and occupational diseases. It was found that these identified causes directly lead to injuries.

It is established that labor protection is a complex multifaceted system with its own goals, objectives and means of achieving them. One of the most important principles of the organization of production is the consideration of safe and harmless working conditions at all stages of the production process. It is obvious that this creates social, and in some cases political barriers in many territories and does not ensure or develop the security of society.

Labor protection is a set of socio-economic, organizational, technical, hygienic and therapeutic preventive measures and means that ensure the safety, health and working capacity of a person in the process of work.

Key words: accidents, production, safety, analysis, injury, Occupational Safety at the enterprise.

REFERENCES

- 1 Quanyşev B. Önerkäsipke bolatyn qauıpsızdıq şaradarynyñ mañyzdylyǵy [*Importance of safety measures for industry*]. «Tūran» universitetiniñ Habarşysy. №4(58). 2020. P. 105-110 [in Kazakh]
- 2 Belova S.V. Bezopasnost' zhiznedeyatel'nosti. [*Life safety*]. Sbornik statei. Informatsiya XXI vek. 2021. 24 p. [in Russian]
- 3 Dinamika osnovnykh sotsial'no-ekonomicheskikh pokazatelei. [*Dynamics of the main socio-economic indicators*]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/official/dynamic> [in Russian] (accessed: 10.10.2020)
- 4 Gel'manova Z.S., Zhabalova G.G., Gart N.A. Sistema menedzhmenta professional'noi bezopasnosti i zdorov'ya. Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. [*Occupational safety and health management system. International Journal of Applied and Basic Research*]. № 2. 2019. P. 270-274 [in Russian]
- 5 Liu Q., Meng X., Li X., Luo X., Liu Q., Meng X., Li X., Luo X. (2019) Risk precontrol continuum and risk gradient control in underground coal mining. *Process Safety and Environmental Protection*. Vol. 129. P. 210-219 [in English]

6 Skopinceva O.V., Ganova S.D., Buzin A.A., Fedotova V.P. Meropriyatiya po bor'be s pyl'yu pri pogruzke i transportirovaniy tverdykh poleznykh iskopaemykh. [Measures to combat dust during loading and transportation of solid minerals]. Gornyi zhurnal. № 12. 2019. P. 76-79 [in Russian]

7 Amanbaev A.A. Öndiristik jaraqattanudy taldaу men jikteu erekşelіgі. [Features of analysis and classification of industrial injuries]. L.N. Gumilev atyndaғы EÜU Habarşysy. №3(58). 2020. P. 109-114 [in Kazakh]

8 Gel'manova Z.S., Osik YU.I. Analiz uslovii i bezopasnosti truda na predpriyatiyakh metallurgicheskoi promyshlennosti. [Analysis of working conditions and safety at the enterprises of the metallurgical industry]. Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. № 8. 2019. P. 53-55 [in Russian]

9 Gender Equality Strategy 2014-2017. United Nations Development Programme. Available at: — URL: <https://www.undp.org/publications/gender-equality-strategy-2014-2017> [in English] (accessed: 16.09.2022)

9 Trudovoi kodeks Respubliki Kazakhstan ot 23 noyabrya 2015 goda. [Labor Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015] № 414-V ZRK. Available at: — URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> [in Russian] (accessed: 10.10.2022)

Information about authors:

Bauyrzhan Isakov – **corresponding author**, professor of the Department of “Business Administration” of the University Turan-Astana, PhD, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: iskakov82@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3989-7631>

Inara Sarybayeva – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian national University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: inarasaribaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3046-6111>

Salamat Akhmetzhanov – doctoral student of University Turan-Astana, PhD, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: salamat041090@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7843-7566>

Информация об авторах:

Бауыржан Исаков – **основной автор**, кандидат экономических наук, профессор кафедры «Бизнес администрирование» университета Туран-Астана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: iskakov82@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3989-7631>

Инара Сарыбаева – докторант Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: inarasaribaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3046-6111>

Саламат Ахметжанов – докторант университета Туран-Астана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: salamat041090@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7843-7566>

Авторлар туралы ақпарат:

Бауыржан Исаков – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Бизнес әкімшілік кафедрасының» профессоры, Туран-Астана университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: iskakov82@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3989-7631>

Инара Сарыбаева – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: inarasaribaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3046-6111>

Саламат Ахметжанов – Туран-Астана университетінің докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: salamat041090@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7843-7566>

Э.М. Адиева¹ , С.Б. Альдешова^{1*} , А.М. Бакирбекова¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: aldeshova.s@asu.edu.kz

ҰЙЫМДАРДА СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЕСЕПТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа.

Коммерциялық ұйымдар өздерінің бәсекелестік артықшылықтарын сыртқы және ішкі ақпаратты пайдалану негізінде анықтай алады. Басқару шешімдерін қабылдауды бухгалтерлік-аналитикалық қамтамасыз етудің негізі ретінде бухгалтерлік есепті жетілдіру арқылы нарық жағдайларына сәтті бейімделуге болады. Бухгалтерлік есептің келешекті және тез дамып келе жатқан бағыттарының бірі – стратегиялық есеп. Шетелде стратегиялық басқару есебі дәстүрлі түрде басқару есебі үшін ең маңызды технологиялардың бірі ретінде қарастырылады.

Мақалада стратегиялық басқару есебінің теориялық негізін зерттеу, әр түрлі ғалымдардың пікірлеріне сараптама жүргізілген, басқару есебінің мәні ашылып көрсетілген. Кәсіпорынды басқару жүйесінде басқару есебінің алатын орны айқындалған. Жалпы басқару есебінің теориялық мәні мен оның кәсіпорынды басқаруда алатын орнын анықтау қажеттілігі тақырыптың өзектілігі болып табылады. Бүгінгі таңда шығындар мен кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижелерін басқару саласында екі негізгі мәселе бар. Біріншісі, қазіргі экономика жағдайында отандық есеп жүйесінің теориясы мен тәжірибесін кәсіпорынды басқару мәселесі алдында тұрған жаңа міндеттерді орындауға қайта бағыттау. Екіншісі, шығындар туралы ақпарат алудың бейімделген жүйесін құру, өзіндік құнды калькуляциялаудың, қаржылық нәтижелерді есептеп шығарудың жаңа амалын, сонымен қатар талдау мен бақылаудың әдістерін қолдану және осының негізінде тиімді басқару шешімдерін қабылдау. Осыған байланысты кәсіпорындар үшін басқару есебі жүйесін жете зерттеу аса мәнге ие екендігі аталып өтіледі.

Негізгі сөздер: басқару есебі, стратегиялық басқару есебі, өндірістік шығындар, бухгалтерлік есеп, ақпараттар, пайдаланушылар.

Кіріспе.

Қазақстан Республикасында басталған отандық есепке алу теориясы мен практикасын халықаралық есепке алу жүйесімен интеграциялау процесі бұрынғы бірыңғай бухгалтерлік есепті қаржылық және басқарушылық есепке бөлуді қажет етті. Бухгалтерлік есепті екі ішкі жүйеге бөлудің негізгі себебі – қаржылық және басқарушылық, бухгалтерлік есептің бір бөлігін ішкі басқару қажеттіліктеріне, кеңейтілген өндіріс процесін дәлірек, толық, жедел көрсетуге және өндірістік ресурстарды тұтынудың ұтымдылығын бағалауға қайта бағыттау қажеттілігінен туындайды, өйткені өндірісті ұтымды ету өндіріс шығындары туралы нақты және егжей-тегжейлі ақпаратқа негізделуі керек. Өндірістік шығындар мен өнім шығару туралы жалпыланған деректерді жалпы (қаржылық) бухгалтерия оларды есептерді жасау кезінде және сыртқы пайдаланушылар үшін пайдалану мақсатында ұсынады.

Қазақстанның қазіргі экономика жағдайында басқару есебінің маңыздылығы арта түсуде. Бұған қарқынды дамып келе жатқан экономикалық қатынастар, шиеленіскен бәсекелестік және нарықтық жағдайдың өзгеруі ықпал етеді. Жалпы ұйымдарға басқару есебін енгізудің үдерісін тежейтін факторлар бар, олардың негізгілеріне келесілер жатады: - қызметкерлердің біліктілігінің төмен деңгейі; - ынталандыру шараларының болмауы; - ұйымның әртүрлі бөлімшелері арасында тығыз байланыстардың болмауы; - ең маңызды фактор – мақсатты айқындау және т.б. Басқару есебінің маңыздылығын түсіну үшін, оның мәніне назар аударған

дұрыс. Басқару есебі, ағылшын ғалымы К.Друридің пікірінше, шешім қабылдау, жоспарлау, бақылау және реттеу сияқты басқарушылық сипаттағы қызметті жүзеге асыру үшін қажетті ақпаратты дайындау. Бұл анықтама жалпы сипатқа ие, онда қандай ақпарат берілуі керек, қайдан келеді, қандай мерзімде деген сұрақтарға жауап беретін мәселелер қарастырылмайды. Осыдан басқарушылық есепті ұйымдастыру және оның әртүрлі қызмет салаларындағы мақсатын анықтау кәсіпорындардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес жүзеге асырылады деген қорытынды жасауға болады. Мысалы, сауда фирмаларында негізгі мақсат – сатуды ұлғайту, ал өнеркәсіптік өндірістерде өнім өндірісін ұлғайту. Негізгі қателік – басқарушылық есепті өзгертілген бухгалтерлік есеп жүйесімен алмастыру әрекеті. Басқару есебі – бұл бір ұйымның шеңберінде оның басқару аппаратын жоспарлау, болжау, бақылау үшін қажетті ақпаратпен қамтамасыз ететін бухгалтерлік есептің ішкі жүйесі екенін ұмытпауымыз керек [1].

Экономика салаларындағы басқарушылық есеп барлық салаларға тән басқарудың жалпы мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып, басқарушылық есепке нақты талаптарды қамтамасыз етеді, белгілі бір саланың базалық өндірістік процестеріне байланысты. Басқару есебі ұйымның менеджментін осы нәтижені талдауға және компания жұмысының тиімділігін арттыруға бағытталған басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті ұсыныстарды жасауға мүмкіндік беретін ақпаратпен қамтамасыз етеді.

Тәуелсіз бағыттардың бірі ретінде басқару есебі Қазақстанда салыстырмалы түрде қарағанда бертін келе қалыптасқаны белгілі. Көптеген уақыттан бері басқару есебі дәстүрлі бухгалтерлік есептің қосымша бөлігі ретінде танылды. Жаңа бағдарламалық кешендерді енгізу қажеттілігі бизнесті дамыту, нарықтық жағдайдың өзгеруі басқарушылық есептілікті қалыптастыру үшін де қажет болды. Бухгалтерлік есеп шеңберінен шыға отырып, бұл бағыт дами береді. Өйткені бизнесті басқаруды жедел жоспарлау мен бақылау үшін тиісті құжаттарда орындалған және тіркелген қаржылық операцияларды есепке алу деректері жеткіліксіз болуы мүмкін.

Басқару есебі кәсіпорынды басқарудағы өндірістік-есепке алу жүйесінің бөлігі ретінде, бухгалтерлік есеппен қатар, басқару процестері жүйесінде ерекше орын алады. Өндірістің сандық және құндық көрсеткіштері бойынша бастапқы деректерді жинаудан бастап, өндірісті басқарудың кез келген деңгейінде менеджерлер үшін қажетті ішкі есептілікті жасауға дейін оны қалыптастырудың барлық кезеңдерін қамтитын есептік-жедел ақпаратты пайдалануға негізделеді.

Кәсіпорынның ақпараттық жүйесіндегі басқару есебінің орнын қарастыра отырып, арнайы экономикалық әдебиеттердегі екі негізгі тәсілді атап өтуге болады:

1) Басқару есебі дәстүрлі бухгалтерлік есеп, экономикалық талдау және жоспарлау функцияларын қамтитын жүйе ретінде қарастырылады;

2) Басқару есебі дәстүрлі бухгалтерлік есептің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақала тақырыбын талдау барысында графикалық әдістер, жиынтықтарды талдау әдістері сараптамалар жасауға арқау болды.

Кез келген ұйымды жедел басқару, әсіресе қаржылық шешімдер қабылдау үшін барлық ақпаратқа ие болып қана қоймай, оны уақытылы және жүйелі түрде жаңартып отыру керек, яғни бұл үдерісті ретке келтіру керек болады. Басқару есебі жүйесі дәл осыған бағытталған.

Қолданыстағы басқару есебі өзінің жетілдірілуін талап ететіні сөзсіз. К.Друри бірнеше маңызды мақсаттарды ұсынады:

- тауарлы-материалдық қорларды басқарудың мақсаты;
- қызмет өнімдерінің сапасын басқарудың мақсаты;

- бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету мақсаты;
- шығындарды басқару мақсаты [2].

Гарвард университетінің ғалымдары Роберт Каплан мен Томас Джонсон былай деп жазды: «дәстүрлі басқару есебі өндірісті дамытудың заманауи деңгейі мен қатаң бәсекелестіктің талаптарын қанағаттандырмайды». Негіздер өте көп, бірақ маңызды себеп-қолданыстағы басқару есебі сыртқы пайдаланушыларға ақпарат бермейді. Сыртқы ақпарат, бұл:

- ақпаратты басқару;
- өндірістің инновациялық, креативті әдістерін қолдану;
- қорларды басқару;
- жеткізушілермен өзара байланыс, неғұрлым тиімді жеткізушіні таңдау;
- компанияның, өнімнің бәсекеге қабілеттілігі;
- өнімнің сапасы, сапа сертификаты, өнімнің тұсаукесері;
- экологиялық шығындарды есепке алудың экологиялық аспектілері және т.б.

Басқару есебінің тиімділігін арттыру тікелей және оның әр түрі бойынша халықаралық сапа стандартының барлық талаптарына жауап беретін өнім сапасын арттыру мәселесін шешумен байланысты. Бұл мәселені шешу өз кезегінде өнім сапасының көрсеткіштері бойынша есеп ақпаратын жинау және дайындау сапасын арттыруды талап етеді. Сондықтан көптеген кәсіпорындар басқарушылық есеп жүйесін жетілдіруді қажет ететін қазіргі заманғы қатаң басқару жағдайында бәсекелестерінен озып, өмір сүру үшін өнімнің сапасына баса назар аудары бастады. Бұған басқарушылық талдау жүргізе отырып, қалыптасқан жағдайды жақсарту да ықпал етуі тиіс, оның нәтижелері бойынша өнім сапасын арттыру бойынша тиісті шаралар қабылданады. Басқару есебінің тиімділігін арттыру белгілі бір дәрежеде шаруашылық жүргізуші субъектілердің табысты бәсекелестік стратегиясын қалыптастыруды және жаңа әрі сапалы тауарларды уақытылы жеткізу үшін бәсекелестермен күресте артықшылық алуды, сондай-ақ ішкі және сыртқы тауар нарықтарында жетекші позицияларды иеленуді білдіреді.

Басқарушылық есеп жүйесінің тиімділігі сонымен қатар жедел басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті ақпаратты тез анықтауға мүмкіндік береді. Басқару есебінің тиімділігін арттыру оның түпкі мақсатына уақытылы қолжеткізумен – «қажетті адамдарға қажетті уақытта қажетті ақпаратты» берумен қамтамасыз етіледі.

Басқару есебінің тиімділігін бағалау критерийлерінің бірі – жұмсалған қаражаттан пайда алу, яғни мақсат бухгалтерлік персоналды ұстауға және оның біліктілігін арттыруға кететін шығындарды ақтауы керек. Басқару есебінің тиімділігін арттыру қажеттілігі өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттырудан және оның сапасын жақсартуға немесе сапасы жақсартылған жаңа өнімді шығаруға жұмсалатын шығындардың орындылығын бағалаудан туындайды. Басқарушылық есептің тиімділігін арттыруға оның беріктігі, сенімділігі және үнемділігі сияқты маңызды принциптерін мүлтіксіз сақтау ықпал ететінін ерекше атап өткен жөн.

Сондықтан қолданыстағы басқару есебін жетілдіру өзекті және уақытылы болып табылады. Шетелдік ғалымдардың жарияланымдарын зерттей отырып, біз басқарушылық есеп субъекті ішіндегі ақпаратты дайындайды және пайдаланады деген қорытындыға келдік. Яғни, басқару есебі тек ішкі ақпаратты дайындайды. Осыған сүйене отырып, объектілер – бұл оларды дайындау, өндіру, сату және басқару процестері. Осыған байланысты басқарушылық есеп ақпаратты дайындау бойынша іс-шараларды жүргізеді, ал ақпараттың басқарушылық шешімдерді уақытылы тиімді қабылдауда өзіндік маңызы бар.

Басқару есебіндегі ең маңызды орынды шығындар есебі алады, өйткені негізгі бәсекелестік артықшылықтар шығындар деңгейі мен бағасы болып табылады. Ұйым өсіп

келеді және қаржы ағындарын реттеу үшін бюджеттеу енгізіледі, сонымен қатар қаржылық жауапкершілік орталықтары бөлінеді және т.б. Қазақстандағы басқару есебінің тарихын қысқаша зерттей отырып, басқару есебі ішкі басқарудың өте маңызды қажеттіліктеріне байланысты өндірістік және сауда үдерістерінің күрделілігіне қарай дамыды деген қорытынды жасауға болады. Өндірісті дамытудың арқасында басқару есебі бухгалтерлік есеп жүйесінен ерекшеленді, ол кейіннен қарқынды дами бастады, кезең-кезеңімен бухгалтерлік есеп шеңберінен шықты. Басқару есебі – жедел (тактикалық) және болжамды (стратегиялық) басқару шешімдерін қабылдау үшін бүкіл ұйымның да, оның жекелеген бөлімшелерінің де қызметінің шығындары мен нәтижелері туралы ақпарат беретін ішкі шаруашылық есепке алудың интеграцияланған жүйесі. Басқарушылық есептің мақсаты – нақты өндірістік көрсеткіштерге қолжеткізуге жауапты менеджерлерді басқару шешімдерін талдау және қабылдау үшін қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету. Басқарушылық есеп ақпаратын пайдаланушылар – экономикалық субъектінің менеджменті. Басқару есебі туралы ақпарат көздері – ұйымның есеп жүйесінің деректері. Ақпарат субъективті сипатқа ие, ішкі, құпия болып табылады, жария етілмейді. Басқарушылық есеп пәні – тұтастай алғанда экономикалық субъектінің және оның жекелеген бөлімшелерінің (цех, бөлім, учаске және т.б.) қаржылық-шаруашылық (өндірістік және коммерциялық) қызметі. Басқарушылық есепке алу тактикасы қабылданған шешімдерді ұйымдастыруды, есепке алуды, бақылауды, ынталандыруды, талдауды және реттеуді, сондай-ақ олардың қысқа мерзімде орындалуына жауапкершілікті қамтиды. Басқару есебінің стратегиясы ұзақ мерзімді дамуды анықтайтын басқару шешімдерін талдау, болжау, жоспарлау және үйлестіру жүйесін ұсынады. Кәсіпорында басқарушылық есеп жүйесін ұйымдастыру, ең алдымен, барлық бизнес-бөлімшелер өз функцияларын тиімді жүзеге асыру үшін компанияның қызметі туралы ақпарат пен түрлі экономикалық ақпарат алуы үшін қажет. Яғни, белгілі бір дәрежеде басқару есебін ақпаратпен қамтамасыз ету жүйесі ретінде қарастыруға болады (кең мағынада емес, басқару есебінің міндеттері бөлігінде), дегенмен бұл анықтама кәсіпорындағы басқару есебінің функцияларының толықтығын ашпайды [3].

Басқарушылық есептің негізгі рөлі оның барлық функцияларын уақытылы және сапалы орындау және осы негізде оның алдында тұрған міндеттерді сәтті шешу болып табылады. Бұған, әсіресе, нақты және жоспарланған кіріс, шығындар мен пайда көлемін салыстыру негізінде техникалық-экономикалық көрсеткіштерді талдау арқылы қолжеткізіледі.

Басқару есебі – экономикалық ғылымның жаңа кешенді саласы. Бұл оның үлкен артықшылығы, өйткені ғылымдардың түйіскен жерінде, әртүрлі ғылыми әдістерді қолдану кезінде жаңа білім мен технологияға айтарлықтай серпілістер болады.

Бұл басқару есебінің рөлін арттырады. Оны нақты нарықтық шаруашылық жағдайында жұмыс істейтін өндірушілер бағалай алады.

Басқару есебі ішкі бақылау және бюджеттеу жүйесін пайдалану негізінде тиімді ақпарат алмасуды жүзеге асыруға көмектеседі. Басқару есебі біртіндеп өндірістің әртүрлі салаларындағы қазақстандық кәсіпорындарда танылып келеді. Басқарушылық есепті әзірлеу және енгізу бойынша қызмет көрсетуге дайын көптеген аудиторлық фирмалар пайда болды. Қазақстан Республикасында басқару есебі бірнеше бағытта дамуда: 1) есептің жаңа түрлерін құру; 2) Ұйым қызметін неғұрлым егжей-тегжейлі ұйымдастыру; 3) басқару есебі бойынша мамандар даярлау. Басқару есебін ұйымдастыру әлдеқайда тиімді болуы үшін шаруашылық қызметті жедел есепке алу мен талдауды әзірлеу кезінде отандық тәжірибені, сондай-ақ шет елдердің тәжірибесін пайдалану қажет [4]. Сондай-ақ басқару есебін ұйымдастыруды әзірлеу кезінде мемлекеттік органдар мен бухгалтерлік қауымдастықтардың қатысуы мен қолдауы орынды.

Айта кету керек, басқару есебі – бұл қызмет салалары бойынша есеп, сонымен бірге жауапкершілік орталықтары бойынша өндіріс шығындарын есепке алу және өндірілген өнімді есептеу, шығындарды басқару, болжау, болашаққа бюджеттеу, тиімді басқару шешімдерін қабылдау. Тауарлы-материалдық қорларды, өнімдерді немесе қызметтерді өндіру мен өткізуді, оның рентабельділігін және кірісті ұлғайтуды басқару қазіргі бизнестегі негізгі талаптардың бірі болуы мүмкін. Алайда, қазіргі бизнестегі басты кемшілік – басқару шешімдерін қабылдауда «тиімділік» ұғымы жоқ. Оны тиімді пайдалану үшін берілген ішкі және сыртқы ақпарат белгілі бір талаптарға сай болуы керек:

- қысқалық – ақпарат анық болуы керек, артық ештеңе болмауы керек;
- сенімділік – менеджмент ақпаратта қателер немесе шатасулар жоқ екенін білуі керек;
- жеделдік – ақпарат тәулік немесе ауысымның аяқталуына дайын болуы керек;
- салыстырмалылық – ақпарат уақыты, бригадасы, бөлімшелері бойынша салыстырмалы болуы тиіс;
- орындылығы – ақпарат ол дайындалған мақсатқа сай болуы тиіс;
- рентабельділік – ақпаратты дайындау оны пайдаланудың пайдасынан артық болмауы керек;
- атаулылық – ақпарат жауапты орындаушыға жеткізілуі керек. Бұл жағдайда құпиялылықты сақтау керек. Басқару есебінің қағидалары – қызметтің үздіксіздігі және жоспарлау мен есепке алуда бірдей өлшем бірліктерін пайдалану; шығындарды бағалау және талдау.

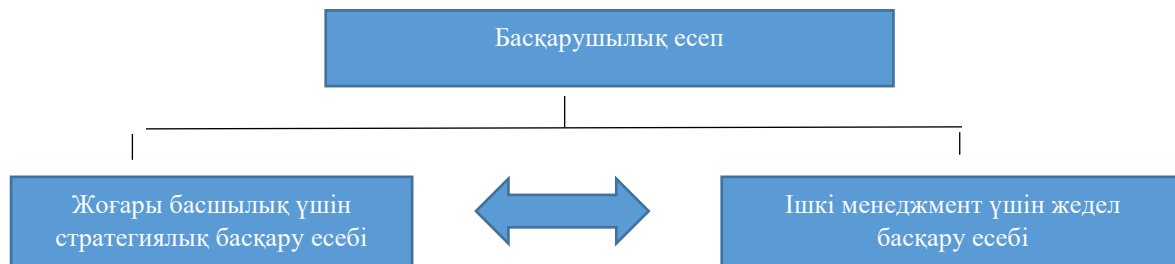
Экономиканы дамытудың қазіргі кезеңінің маңызды ерекшелігі бизнестің жоғары серпінділігі болып табылады, ол тез өзгереді стратегиялық ортада, өнімдерді, жұмыстарды, қызметтерді кеңейтілген ұсынуда, технологиялардың конвергенциясында, салалар мен нарық сегменттері арасындағы шекаралардың бұлыңғырлануында, ақпараттың тез ескіруінде және т.б. пайда болады. Қазіргі уақытта инновацияларды қолдану, брендті иелену, жоғары іскерлік бедел нарықтағы ұзақ мерзім ішінде тұрақты жағдайға кепілдік бермейді. Коммерциялық ұйымдар өздерінің бәсекелестік артықшылықтарын сыртқы және ішкі ақпаратты пайдалану негізінде пайдалануы керек. Нарықтық стратегияларды және бизнесті басқарудың арнайы әдістерін қолдану арқылы, соның ішінде басқару шешімдерін қабылдауды бухгалтерлік-аналитикалық қамтамасыз етудің негізі ретінде бухгалтерлік есепті жетілдіру арқылы нарық жағдайларына сәтті бейімделуге болады. Бухгалтерлік есептің келешекті және тез дамып келе жатқан бағыттарының бірі – стратегиялық есеп [5]. Шетелде стратегиялық басқару есебі дәстүрлі түрде басқару есебі үшін ең маңызды технологиялардың бірі ретінде қарастырылады.

Көптеген ғалымдар басқарушылық есептің негізі өндірістік есеп болып табылады деген ортақ пікірде. Басқалары бәсекелестіктің қазіргі жағдайында негізгі бағдарлар ұйымның даму стратегиясына бағытталуы керек деп санайды. Сонымен бірге басқару ақпаратын пайдаланушылардың құрамын ескеру қажет. Бүгінгі таңда басқарушылық есепті дамытудың ең перспективалы бағыты стратегиялық басқарушылық есепті қалыптастыру болып табылады.

Сондықтан «стратегиялық басқару есебі» ұғымына «өндірістік есеп» ұғымына қарағанда әлдеқайда кең мағынаны енгізу қажет. Біріншіден, стратегиялық басқару есебі ұйымда қолданылатын ақпараттың барлық жиынтығын пайдалануға негізделген. Бұған тек бастапқы, жиынтық бухгалтерлік есеп және оның есептілігі ғана емес, сонымен қатар жедел және статистикалық есеп, нормативтік-анықтамалық, аналитикалық және басқа ақпарат кіреді. Екіншіден, стратегиялық басқару есебінің мақсаты (оңтайлы басқару шешімдерін негіздеу және қабылдау) негізгі функциялары есепке алу, бақылау және басқару болып табылатын өндірістік есепке алудан айырмашылығы, басқарудың барлық функцияларын (жоспарлау және

болжау, қызметті ұйымдастыру, бухгалтерлік есеп, бюджеттеу, бақылау, талдау және бағалау, ынталандыруды реттеу) іске асыру арқылы қолжеткізіледі.

Мамандар басқару есебін пайдаланушылар топтары бойынша өзара байланысты екі элементке бөлуге болады деп болжайды: - кәсіпорынның жоғары басшылығы үшін стратегиялық басқару есебі; - ішкі менеджмент үшін жедел басқару есебі (1-сурет).

Сурет 1 – Пайдаланушылар топтары бойынша басқару есебінің элементтері

Стратегиялық басқару есебі ақпаратты жинау, тіркеу және жалпылау жүйесі ретінде сөздің тар мағынасында есепке алуды білдірмейді. Бұл әртүрлі ішкі жүйелер мен басқару әдістерін біріктіретін және оларды бір мақсатқа бағындыратын ұйымды басқару жүйесі.

Стратегиялық басқару есебі жүйесінде қалыптасқан экономикалық ақпарат жағдайларды бағалау және стратегиялық басқару шешімдерін әзірлеу үшін қолданылады. Қазақстан Республикасында стратегиялық басқару есебінің жұмыс істеу мүмкіндігіне бухгалтерлік есепті заңнамалық реттеу әсер етеді. Ұйымда ішкі есеп жүйесін заңды түрде құру үшін қажетті алғышарттар «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» заңға енгізілген [6]. Стратегиялық басқарушылық есептің негізгі мақсаты – оның өндіріс тиімділігін қамтамасыз етуге, өндірістік ресурстарды пайдаланудың ұтымдылығын бақылауға және бағалауға, өндіріс тиімділігін арттыруды тежейтін факторларды уақытылы анықтауға, өнім өндірісінің рентабельділігін, нарық қажеттілігін жедел анықтауға және осы негізде оның өндірісін болжауға бағдарлануы.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қарастырылып отырған стратегиялық басқару есебінің анықтамалары процесінде олардың барлығы жарықтандырудың әртүрлі аспектілерімен басқарушылық есепті тек өндірістік есепке алумен немесе шығындарды есепке алумен байланыстыратыны байқалды. Алайда, ұйымдардың практикалық қызметінде менеджменттің әртүрлі деңгейлерінің басшылары жағдайға байланысты қаржылық-экономикалық қызмет туралы әртүрлі ақпаратты пайдаланады. Осыған сүйене отырып, басқарушылық есеп тек өндірістік есеп шеңберінде ғана өмір сүре алмайды, бірақ ұйымның барлық қызметіне таралуы керек.

Зерттеулер стратегиялық басқару есебі өндірістік есептен келесі ерекшеліктерге ие деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

- стратегиялық басқару есебі деректердің екі түрімен жұмыс істейді: болған оқиғалар туралы мәліметтер; болашақ кезеңдердің бағалау деректері;
- басқару мәселелерін шешудегі қадам бастапқы ақпарат ешқашан толық болмайды, яғни деректердің толықтығы шешілетін мәселеге және басқару субъектісіне байланысты салыстырмалы болып табылады;
- стратегиялық басқару есебі «direct-costing» жүйесін пайдалана отырып, шекті табысты есептеуге мүмкіндік береді;

- стратегиялық басқару есебі шығындар мен жауапкершілік орталықтары бойынша шығындар мен кірістерді қамтитын сараланған есепке алумен сипатталады;
- стратегиялық басқару есебі – жауапкершілік орталықтары бойынша сараланған ақпарат түрі.

Стратегиялық басқару есебі келешекке бағытталған және басқарушылық есептің маңыздылығын арттыратын әлеуетті даму бағыты ретінде қарастырылады және сонымен бірге стратегиялық менеджменттің ақпараттық қажеттіліктерін қамтамасыз етуі керек бухгалтерлік-аналитикалық жүйе болып табылады. Стратегиялық басқарушылық есептің негізгі элементтерін мыналар деп санауға болады:

- Стратегиялық талдау;
- Стратегиялық жоспарлау;
- Бюджеттеу;
- Бақылау;
- Үнталандыру.

Тиісінше, басқарушылық есеп элементтерінің жиынтығына сүйене отырып, біз стратегиялық басқару есебі тек жүйелік есеп пен стратегиялық талдауды ғана емес, сонымен бірге басқа өзара байланысты және өзара тәуелді элементтерді де қамтитынын көреміз [7].

Қазіргі заманғы стратегиялық басқару есебі – бұл өндіріс шығындарын есепке алу және өнімнің өзіндік құнын есептеу ғана емес, сонымен қатар ұйымның және оның бөлімшелерінің қызметін бағалау, тәуекел мен белгісіздік жағдайында басқару шешімдерін қабылдау және негіздеу мәселелерін шешетін объектілер мен басқару субъектілері арасындағы қатынастардың күрделі жүйесі. Бұл бухгалтерлік есеп жүйесін әзірлеу және енгізу жеке салалар, әдістер немесе нақты бағыттар бойынша емес, тек бірыңғай кешенде жүзеге асырылуы мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, бірлік күш-жігер (нормативтік әдісті немесе айнымалы шығындарды есепке алу әдісін енгізу) алдын ала сәтсіздікке ұшырайды. Сондай-ақ, отандық есеп жүйесі үшін уақыт факторының маңызды рөлін ескеру қажет. Қазақстан ұйымдарында есепке алудың жаңа, неғұрлым заманауи тәсілдері мен әдістерін әзірлеу және енгізу кезінде кез келген уақытты жоғалту олардың бәсекеге қабілеттілігінің одан әрі төмендеуіне әкеледі. Осыған сүйене отырып, стратегиялық басқарушылық есепті ұйымдастырудың негізгі процесі, ұйымдар ішіндегі ақпараттың негізгі жеткізушісі ретінде өндірістік шығындарды есепке алу жүйесін егжей-тегжейлі зерттеу, оның мақсаттары мен міндеттерін анықтау, сондай-ақ оны шешу отандық бухгалтерлік құрылымның қалыптасуында жаңа сапалы секіріс жасауға мүмкіндік беретін проблемалар жиынтығы қажет.

Қорытынды.

Стратегиялық басқару есебі жүйесі дамытудың қазіргі кезеңінде, біздің ойымызша, оған терең қызығушылық таныту керек, бұл отандық тәжірибеде ескі бухгалтерлік есеп жүйесін қарапайым жетілдіру арқылы еңсеру күрделі мәселелердің болуына байланысты мүмкін емес. Шетелдік басқару есебі осындай әдістер мен тәсілдерге ие, оларды бейімделген пайдалану, егер бәрі болмаса, көптеген қиындықтарды шешуге мүмкіндік береді. Алайда, басқарушылық есептің шетелдік әдістерін енгізу отандық есеп жүйесіне жаңа мәселелер туғызады. Оларды сәтті шешу қазіргі уақытта отандық бухгалтерлік есептің маңызды жетістіктерінің бірі болып табылады және оны әлемдік бухгалтерлік стандарттар деңгейіне көтереді.

Келесідей қорытынды жасауға болады: басқару есебі – бұл кәсіпорындағы менеджмент жүйесінің негізі. Басқару есебі басқару шешімдерін қабылдау қажеттілігінің негізгі дәлелі болып табылады. Ағымдағы есеп жүйелері кәсіпорынның операциялық міндеттерін шеше алады, ең оңтайлы және басқарылатын процестерді құруға, бизнестің нәтижелі ағымдағы

жұмысын қамтамасыз етуге бағытталған қажетті атқарушы шешімдерді енгізуге көмектеседі. Стратегиялық мәселелерді есепке алу жүйелері бөлімшелер мен компанияның қызметін тұтастай талдауға, оны жаңғыртуға және нақты қаржылық және басқару құралдары есебінен тиімділікті арттыруға, осылайша іскерлік мүмкіндіктер мен келешектерін кеңейтуге көмектеседі.

Басқарушылық орынды жеңілдету, оның рөлін арттыру және тиімділікті арттыру қазіргі экономика жағдайында тиімділікті арттыруға және экономикалық тетікті жетілдіруге әсер ететін факторлардың бірі болып табылады.

Бұл дегеніміз, бизнесті тиімді басқару және дамыту үшін белгілі бір ұйымның ерекшелігіне байланысты басқарушылық есепке алу жүйелерінің барлық мүмкіндіктері мен түрлерін пайдалану қажет. Басқару есебі, тұтастай қарастырылған уақытта, қаржы-шаруашылық қызметін бақылау бойынша кәсіпорынның маңызды саласы болып табылады және сонымен қатар кәсіпорынның экономикалық тиімділігіне әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Булат Е.Э., Полторацкая Е.В. Становление стратегического управленческого учета как перспективного направления развития системы традиционного управленческого учета. NovaUm.Ru. — № 15. — 2018. — 111 с.
- 2 Кузина А.Ф. Учетная политика организации в управленческом учете. Вестник КСЭИ. — №73-74 (1-2). — 2018. — 149 с.
- 3 Ленкова М.И. Особенности формирования внутренней управленческой отчетности. Вестник КСЭИ. — №2-3 (70-71). — 2019. — 178 с.
- 4 Назарова В.Л. Стратегический управленческий учет и его отличия от производственного учета. Сборник статей. Наука XXI века. — 2019. — 172 с.
- 5 Елекенов Б.С. Қазіргі кездегі басқару есебінің негізгі мәселелері. Мақалалар жинағы. Global Science and Innovations: Central Asia. — № 7 (12). — 2021. — 8 б.
- 6 Кулекешова А.Б. Ұйымның шығындарын олардың пайда болу орындары бойынша оптимизациялау. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылым Жаршысы (пәнаралық). — № 4(91). — 2020. — Б. 111-118
- 7 Альдешова С.Б., Адиева Э.М. Мұнай-газ саласындағы кәсіпорындарда басқару есебін ұйымдастыру ерекшеліктері. Мақалалар жинағы. Адами капитал экономикалық дамудың негізгі факторы ретінде. — 2022. — Б. 79-82

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В ОРГАНИЗАЦИЯХ

Аннотация.

Коммерческие организации могут определять свои конкурентные преимущества на основе использования внешней и внутренней информации. Успешно адаптироваться к рыночным условиям можно путем совершенствования бухгалтерского учета как основы бухгалтерско-аналитического обеспечения принятия управленческих решений.

Одним из перспективных и быстрорастущих направлений бухгалтерского учета является стратегический учет. За рубежом стратегический управленческий учет традиционно рассматривается как один из важнейшего направления управленческого учета.

В статье проведено исследование теоретической основы стратегического управленческого учета, экспертиза мнений различных ученых, раскрыта сущность управленческого учета. Определено место управленческого учета в системе управления предприятием. Актуальность темы заключается в экономической сущности управленческого учета в целом и необходимости определения его места в управлении предприятием. На сегодняшний день в области управления затратами и финансовыми результатами деятельности предприятия существует два основных вопроса. Во-первых, переориентация теории и практики отечественной системы учета в современных условиях экономики на выполнение новых задач, стоящих перед проблемой управления

предприятием. Во-вторых, создание адаптивной системы получения информации о затратах, применение новых приемов калькуляции себестоимости, расчета финансовых результатов, а также методов анализа и контроля и принятие на их основе эффективных управленческих решений. В этой связи отмечается, что для предприятий большое значение имеет детальное изучение системы управленческого учета.

Ключевые слова: управленческий учет, стратегический управленческий учет, производственные затраты, бухгалтерский учет, информация, пользователи.

ORGANIZATION OF STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING IN ORGANIZATIONS FEATURES

Abstract.

Commercial organizations can determine their competitive advantages based on the use of external and internal information. It is possible to successfully adapt to market conditions by improving accounting as the basis of accounting and analytical support for managerial decision-making.

One of the promising and fast-growing areas of accounting is strategic accounting. Abroad, strategic Management accounting is traditionally regarded as one of the most important management accounting technologies.

The article studies the theoretical basis of strategic management accounting, the examination of the opinions of various scientists, reveals the essence of management accounting. The place of management accounting in the enterprise management system is determined. The relevance of the topic lies in the theoretical significance of management accounting in general and the need to determine its place in enterprise management. To date, there are two main issues in the field of cost management and financial performance of an enterprise. The first is the reorientation of the theory and practice of the domestic accounting system in modern economic conditions to fulfill new tasks facing the problem of enterprise management. Secondly, the creation of an adaptive system for obtaining information about costs, the use of new methods of cost calculation, calculation of financial results, as well as methods of analysis and control and making effective management decisions based on them. In this regard, it is noted that a detailed study of the management accounting system is of great importance for enterprises.

Key words: management accounting, strategic management accounting, production costs, accounting, information, users.

REFERENCES

- 1 Bulat E.Je., Poltorackaya E.V. Stanovlenie strategicheskogo upravlencheskogo ucheta kak perspektivnogo napravleniya razvitiya sistemy traditsionnogo upravlencheskogo ucheta. [*The formation of strategic management accounting as a promising direction for the development of the traditional management accounting system*]. NovaUm.Ru. 2018. № 15. 111 p. [in Russian]
- 2 Kuzina A.F. Uchetnaya politika organizatsii v upravlencheskom uchete. [*Accounting policy of the organization in management accounting*]. Vestnik KSJeI. №73-74 (1-2). 2018. 149 p. [in Russian]
- 3 Lenkova M.I. Osobennosti formirovaniya vnutrennei upravlencheskoi otchetnosti. [*Features of the formation of internal management reporting*]. Vestnik KSJeI. № 2-3 (70-71). 2019. 178 p. [in Russian]
- 4 Nazarova V.L. Strategicheskii upravlencheskii uchët i ego otlichia ot proizvodstvennogo ucheta. [*Strategic management accounting and its differences from production accounting*]. Sbornik statei. Nauka XXI veka. 2019. 172 p. [in Russian]
- 5 Elekenov B.S. Kazirgi kezdegi baskaru esebinin negizgi maseleleri. [*The main problems of management accounting today*]. Makalalar zhinygy. Global Science and Innovations: Central Asia. № 7 (12). 2021. 8 p. [in Kazakh]
- 6 Kulekeshova A.B. Ujymnyn shygyndaryn olardyn paida bolu oryndary boiynsha optimizatsiyalau. [*Optimization of the costs of the organization according to their places of occurrence*]. S.Seifullin atyndagy Kazak agrotehnikalyk universitetinin Gylym Zharshysy (panaralyk). № 4(91). 2020. P. 111-118 [in Kazakh]
- 7 Aldeshova S.B., Adietova Je.M. Munai-gaz salasynyndagy kasiporyndarda baskaru esebin uiymdastyru erekshelikteri. [*Peculiarities of organization of management accounting in oil and gas enterprises*]. Makalalar zhinygy. Adami kapital ekonomikalyk damudyn negizgi faktory retinde. 2022. P. 79-82 [in Kazakh]

Information about authors:

Elmira Adiyetova – candidate of economic sciences, Departments “Finance and accounting”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>

Samal Aldeshova – **corresponding author**, master economic sciences, senior teacher of “Finance and Accounting”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aldeshova.s@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5366-2487>

Aigul Bakirbekova – candidate of economic sciences, associate professor, professor of the Departments of “Economic”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>

Информация об авторах:

Эльмира Адиева – кандидат экономических наук, кафедры «Финансы и учет», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>

Самал Альдешова – **основной автор**, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aldeshova.s@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5366-2487>

Айгуль Бакирбекова – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, и.о. профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>

Авторлар туралы ақпарат:

Эльмира Адиева – экономика ғылымдарының кандидаты, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: e.adietova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>

Самал Альдешова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының магистрі, «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aldeshova.s@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5366-2487>

Айгуль Бакирбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., «Экономика» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>

Ж. Абузьярова*

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ҰЙЫМНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУЫ – ҰЙЫМДАСТЫРУ ҚҰРЫЛЫМЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ БІР ЖОЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа.

Қазіргі жағдайда өндірістік процесінде кәсіпорындардың технологиялық, өндірістік, ұйымдастырушылық әлеуетінде және нарықтағы тұтынушылық сұраныста бірқатар сәйкессіздіктер анықталды. Сәйкессіздік кәсіпорындарда қайта құрылымдау үдерісін, сәйкесінше кәсіпорындардың ұйымдық құрылымын енгізу үшін негіз болды. Сондықтан кәсіпорындар нарықтық экономиканың тиімді субъектілеріне айналғанға дейін кәсіпорынды нарықтық жағдайға бейімдеудің тиімді механизмін құру өзекті мәселе болып табылады.

Қазақстан экономикасы тәжірибеде жүргізілетін мемлекеттік инновациялық саясаттың, сондай-ақ тиімді басқару жүйесінің болмауына байланысты тұрақты экономикалық өсу перспективасынан айырылды. Осы себепті басқаруды ұйымдастыру тұжырымдамасы әзірленуде. Өндірісті техникалық қайта жарақтандыру және қайта құру, сондай-ақ инновациялық әлеуетті арттыру есебінен кәсіпорынды тиімді басқаруды қамтамасыз ету келесі көрсеткіштер негізінде жүзеге асырылуы мүмкін: біріншіден, ұйымның стратегиясын әзірлеуге сәйкес, екіншіден, ұйымдық басқару құрылымын қалыптастыруға байланысты, үшіншіден, нақты құндылықтардың жоспарланғаннан ауытқу себептерін талдауға және басқарушылық шешімдерді қабылдауға негізделген. ауытқуларды жою.

Осыған байланысты ұзақ мерзімді кешенді дамудың оңтайлы тұжырымдамасын жүзеге асыру қажет, ол өз кезегінде осы ұйымдық құрылым мен ұйымдастыру механизмін басқарудың нақты мақсаттарына сәйкес келтіруі керек. Бұл процесс ұйымдық қайта құрылымдау тұжырымдамасын әзірлеуді және кезең-кезеңімен жүзеге асыруды нақты қамтамасыз ету есебінен орын алады. Бұл даму тұжырымдамасы ұйымның мақсаттарына сәйкес жүзеге асырылатындықтан, жүйені ретке келтіру тұрақты болуы керек. Ұйымды мақсаттар жүйесі арқылы дамытудың бұл тұжырымдамасы оның ұйымдық басқару құрылымының даму бағытын барынша дәл анықтауға мүмкіндік береді. Ұйымның сыртқы қызмет ету жағдайларына оңтайлы бейімделуінің таңдалған стратегиясын қолдану шарты стратегиялық тиімді ұйымдық басқару құрылымының ең ұтымды анықтамасы болып табылады. Тиімділікті бағалау нақты ұйымдық құрылым үшін ғана емес, оны жақсартудың әртүрлі нұсқаларын салыстыру үшін де қажет.

Бұл мақаланың мақсаты қазіргі экономика жағдайында ұйымды басқарудың ұйымдық құрылымдарын жетілдірудің теориялық негіздері мен практикалық аспектілері болып табылады.

Негізгі сөздер: экономика, кәсіпкерлік, ұйымдық құрылым, стратегия, басқару құрылымы, тиімділік.

Кіріспе.

Сыртқы ортаның тұрақты өзгерістері жағдайында ұйымдық жетілдірудің мақсаттарын, құралдарын және бағыттарын анықтауда бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету және қолдаудың белгілі бір қажеттілігі туындайды. Өтпелі кезеңдегі тұрақтандыру шараларын жүзеге асырудың іргелі құралы деп прогрессивті ұйымдық жүйелер мен құрылымдарды пайдалануға негізделген тиімді басқаруды атауға болады. Басқарудың ұйымдық құрылымдарын ұйымдастыру мен жетілдіруге, олардың тиімділігін бағалауға қатысты мәселелер де одан әрі пысықтауды қажет етеді [1].

Басқарудың ұйымдық құрылымының тиімділігін бағалау мәселесі көптеген ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қамтылған. Дегенмен, ұйымның сыртқы және ішкі ортасындағы факторлардың ықтимал әсерін ескере отырып, тиімді басқару құрылымын қалыптастыру

мәселелері әлі де жеткілікті түрде ашық емес. Сондықтан бұл мақаланың басты мәселесіне айналды.

Мәселені шешу үшін ұйымның ұйымдық құрылымын реформалау қажет. Сондықтан ұйымның қызметін жетілдіру оның қызметін келесі бағыттар бойынша жүзеге асыру үшін қажет:

Біріншіден, өзін-өзі дамытудың қуатты әлеуетін ұйымдастыруға ықпал ететін ұйым мәдениетін қалыптастыру. Бұл айтарлықтай күш жұмсауды қажет ететін өте ұзақ процесс. Нәтижесінде, ұйым мүшелері қалыптастырған және қабылдаған құндылықтар дәстүрлер түрінде болады және ең алдымен ұйымның жұмысын айтарлықтай шығындарсыз жақсартуға ықпал етеді;

Екіншіден, тиімді, кешенді басқару механизмін ұйымдастыру. Бұл басқару механизмі қызметкерлердің еңбегін ынталандыру және ынталандыру механизмін, түпкілікті нәтижелерді басқару технологиясын, оңтайлы шешім қабылдаудағы адам-машина технологияларын, басқару саласындағы менеджерлердің кәсіби деңгейін арттыруды және т.б.;

Үшіншіден, қазіргі уақытта қолжетімді ресурстар үшін ең барабар нарықтық тауашаны іздеу және жұмыс істеу стратегиясын әзірлеу. Бұл стратегия ұйымның қолда бар өндірістік-технологиялық мүмкіндіктерінің сарқылуымен анықталатын қажетті шектеуге қолжеткізе отырып, тиімділіктің қуатты өсімін бере алады. Тиімділіктің бұл өсуі орта есеппен 20-35%-ға жетеді (15-тен 65%-ға дейін);

Төртіншіден, іс жүзінде тиімсіз технологиялар мен өнімнің төмен рентабельді түрлерінің үлесін қысқарту нәтижесінде құрылымдық өзгерістер. Бұл өзгерістер қолданыстағы технологиялардың мүмкіндіктерінің сарқылуымен анықталатын және 45-65-ке бағаланатын қажетті шектен тыс тиімділікті арттыруға негіз бола алады;

Бесінші; пайдаланылмайтын негізгі құралдарға меншік құқығын беру арқылы негізгі өндіріске жүктеменің артуына әкелуі мүмкін рентабельді емес өндірістік құрылымдарды жою;

Алтыншы бағыт – ұйымның инновациялық әлеуетіне неғұрлым нақты назар аударуды талап ететін өнімдердің, қызметтер мен технологиялардың жаңа түрлерін қалыптастыру;

Сонымен, басқарушылық есепті енгізу және қажетті ресурстарды оңтайлы сатып алуды, орналастыруды және пайдалануды бақылау жүйесін ұйымдастыру, осылайша өндірістік шығындарды тиімді басқаруды ғана емес, сонымен қатар басқару жүйесінің қызметтері мен бөлімдерінің мақсатты қондырғылармен өзара әрекеттесу кезінде оларды ұстауға ең аз шығындармен тиімді жұмыс істеуін толық қамтамасыз етуді қамтиды.

Ұйымдық құрылым басқару объектісінің мақсаты мен қызметін анықтайтын нақты мақсаттарды жүзеге асырады. Бүктелген иерархиялық құрылымдар, ең алдымен, функционалдық мамандануға және билікке негізделген, онда қызметкерлер жоғарыдан шешім күтеді, кез келген өзгерістерге барабар жауап бере алмайды және ағымдағы жағдайға дереу бейімделеді. Функционалдық кедергілер, тапсырмаларға бағдарлану, белгілі бір процесс сегменті, кезеңді басқару иерархиясы, тұрақты реттеу және бақылау және оқиғаларға нашар жауап беру, сайып келгенде, тез өзгертін бизнес-ортада табысты бәсекелестікке кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан өзгермелі мақсаттарға жету үшін құрылымдық элементтерді тез арада қайта құрылымдау қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Қазіргі экономикада көлденең корпорацияларға көшу жолдары ерекше қызығушылық тудырады, өйткені олардың дамуымен болашақтың қалыптасуының негізгі тенденциялары анықталады. Бұл жағдайда бұл тегіс иерархия болып табылатын ұйымның қажетті «құрылыс» блогына айналатын команда. Бұл жағдайда ұйымдық құрылымды қалыптастыру оның ішіндегі

қызметті азайта отырып, процестің айналасында жүзеге асырылады [2].

Мақалада жалпы талдау, жиынтықтарды талдау әдістері қолданылды. Тоқталып қарайтын мәселе – ұйымның өндірістік сферасының инфрақұрылымының маңыздылығының артуы. Инфрақұрылым – бұл бүкіл өндіріс аймағы ғана емес, сонымен қатар сыртқы орта мәдениеті және инфрақұрылым сапасына қойылатын талаптар өз өндірісіміздің өсімінен әлдеқайда жылдам өсіп келе жатқанын білеміз.

Ақпараттық және материалдық ағындарды ұйымдастыру және ұтымды басқару құрылған және ұйымдастырылған инфрақұрылым жағдайында жүзеге асырылады. Арнайы құрылымдар құрылады, олардың негізінде жабдықтау, өндіру және өткізу функциялары бар материал ағынын басқару жүзеге асырылады. Өнім немесе қызмет сапасының тұрақты жақсаруы байқалады. Осылайша, шешім қабылдау процесіне ақпаратқа қолжеткізе алатын және ағымдағы жағдайды өз бетінше талдай алатын барлық қызметкерлер қатысатын жалпы сапаны басқару жүйесін ұйымдастыру қажеттілігі туындады.

Кәсіпорынішілік кәсіпкерлікті дамытудың нақты қажеттілігі бар. Кәсіпкерліктің бұл түрі біртұтас ақпараттық желілермен, белгілі бір қаржылық жүйелермен және кәсіпкерлік мәдениетпен байланысты және бәсекелестікті арттыру үшін қайталанатын бөлімшелерді құру қажет. Ақпараттық технологиялардағы революциямен тікелей байланысты компьютерленген орта жағдайында қазіргі заманғы ұйымдар фирмалар персоналының қызметіне ерекше назар аударуды қажет етеді.

Өндірістік қызметтің басымдылықтарының маңыздылығын сервистік қызмет көрсетудің мерзімдері мен көлемін ұлғайту пайдасына қайта қарау қажет, онда табыстың негізгі көрсеткіші табыстылық емес, тұтынушылардың өздерінің қажеттіліктерін барынша қанағаттандыру болады.

Басқару жүйесін жетілдірудің алғы шарты ұйымдық инновацияны енгізу болып табылады, яғни жүйені ретке келтіру бойынша шаралар кешені, оған берілген ұйым үшін ғаламдық және жергілікті жаңалық кіреді. Демек, ұйымдық инновация белгілі бір жаңалықтарды жүзеге асыру үшін саналы түрде ұйымдастырылған процеске айналады. Егер жаһандық ұйымдастырушылық жетілдіруді енгізетін болсақ, онда тұтастай алғанда бүкіл ұйымдық құрылым, ал жергілікті – оның ішкі жүйелері мен элементтері қамтылады.

Қолданыстағы функциялар шеңберінде тұрақтылықты сақтауға тікелей бағытталған жүйенің белгілі бір реттелуін білдіретін ұйымдастырушылық рационализацияны жүргізу қажет. Бұл рационализация басқару процестерін олардың құрамы мен өндірістік құрылымын өзгертпей ұйымдастыруды жетілдіру арқылы жүзеге асырылуы тиіс [3].

Жүйені ұйымдастырушылық жетілдіру тұжырымдамасы ретінде түсінілетін ұйымдық құрылымды жетілдірудің келесі кезеңі ретінде ұйымдастырушылық дамуды жүзеге асыру қажет деп санаймын. Бұл концепцияның негізгі мақсаты оны ретке келтіру, яғни ұйымдық құрылымды басқарудың нақты мақсаттарына сәйкестендіру болып табылады. Бұл ұйымдық өзгерістердің біршама күрделі және ұзақ мерзімді процесі. Ағымдағы инновациялық процестің мәні ұйымның барлық құрылымдарын қамтитын техникалық-экономикалық және ұйымдық-экономикалық салаларының үздіксіз жаңаруында жатыр. Осылайша, жүйені түрлендіру процесін ұйымдық инновация ретінде қарастырған жөн.

Басқарудың ұйымдастырушылық әсері және өзін-өзі ұйымдастыру процесі сияқты өзара байланысты процестер ішкі жүйелер мен жүйе элементтеріндегі жергілікті құрылымдық өзгерістерді және тұтастай ұйымдық құрылымды қайта құрылымдауды қамтитын ұйымды жетілдірудің алғы шарты болып табылады. Басқарудың ұйымдастырушылық әсері өзін-өзі ұйымдастырудың тиісті процестерін ынталандыру үшін оңтайлы жағдайлар жасау үшін қажет.

Ұйымдастыруды жетілдірудің тиімділігі оның болашақтағы даму әлеуетін арттыруда ғана емес, сонымен қатар жүйенің өзінің тиімділік көрсеткіштерін жақсартуда да көрінеді.

Басқару құрылымын жетілдірудің үш негізгі бағыты бар [4].

Бірінші бағыт, ішкі жеңілдетулерді немесе өзгертулерді қолдану нәтижесінде механикалық құрылымдарды жетілдіруді қарастырады. Бұл бағытты біріктіру, бөлу, қайта бағындыру, басқару деңгейлерінің санын қысқарту арқылы жүзеге асыруға болады.

Екінші бағыт, инновациялық бөлімдер, әзірлеу блоктары сияқты органикалық құрылымдарды жұмыс істейтін механикалық құрылымға қосу арқылы күрделі құрылымды ұйымдастыру. Бұл таңдалған құрылымдар дәстүрлі сызықтық-функционалдық құрылымға кіру қиын белгілі бір міндеттерді шешеді. Бұл бағыт өтпелі кезеңдегі басқару құрылымдарының тиімділігін қамтамасыз етудің негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Жақсартудың тағы бір жолы – механикалық құрылымды құрылымның бейімделгіш түрімен ауыстыру. Құрылымдарды қайта құрудың бұл түрін жүзеге асыру үшін пікірлес адамдар командасы бар жарқын және сауатты басшы, сондай-ақ күшті ұйымдастырушылық мәдениет қажет.

Жоғарыда аталған барлық нұсқалардың ішінде біз талдаған «Принт Клуб Атырау» ЖШС үшін ең оңтайлы үшінші нұсқа, өйткені ол механикалық типтегі бар құрылымды бейімделгіш құрылыммен ауыстыруды білдіреді. Бұл жағдайды былай түсіндіруге болады.

«Принт Клуб Атырау» ЖШС құрылымын ішкі оңайлатулар немесе өзгертулер арқылы жақсарту бұл ұйымның басқару құрылымын сәл ғана жақсартуға әкеледі. Мұның себебі ұйымның кемшіліктері жан-жақты емес, яғни, жүйелік сипат. Өз кезегінде, ұйымдық құрылымға жеңілдетулерді енгізу бұрыннан барлардың қатарына басқа да бірқатар проблемаларды қосуға болады. Қандай да бір өзгерістер енгізілсе, олар кейбір кемшіліктерді жояды, бірақ сонымен бірге олар басқалардың көзіне айналуы мүмкін.

Нәтижелер және оларды талқылау.

«Print Club Atyrau» ЖШС сегіз құрылымдық бөлімшесі және 35 адамнан тұратын шағын ұйым. Сондықтан органикалық құрылымды бар механикалық құрылымға қосу нәтижесінде күрделі құрылымды құру дұрыс емес, өйткені бұл ұйым тым кішкентай. Сонымен қатар, ұйымның барлық негізгі қызметі өзара тығыз байланысты және өзара тәуелді. Тиісінше, ең перспективалы аймақты бөліп алып, оның негізінде «Принт Клуб Атырау» аясында эксперимент ретінде органикалық құрылымды қалыптастыруға мүмкіндік жоқ.

Мұндай құрылымды құру қызметкерлер құрамын айтарлықтай кеңейтуді талап етуі мүмкін, бұл негізінен «Принт Клуб Атырау» ЖШС көтере алмайды.

Осылайша, «Принт Клуб Атырау» ЖШС үшін қолайлы механикалық басқару құрылымын ең оңтайлы органикалық, яғни бейімделгіш құрылыммен толық ауыстыру деп санаймыз. Ал бұған бас директордың мықты көшбасшылық қасиеттерін, пікірлес орта буын басшыларының сауатты командасын және жылдар бойы қалыптасқан белгілі бір ұйымдастырушылық мәдениетін қоссақ, жақсы нәтижеге қолжеткіземіз.

«Принт Клуб Атырау» ЖШС басқарудың ұйымдық құрылымын органикалық құрылымға ауыстырудың тағы бір себебі – бұл ұйымның бизнесінің ерекшелігі. Қазіргі жағдайларда көптеген ұйымдар сыртқы ортаның өзгерістеріне тез, тиімді және сенімді, ең аз шығындармен жауап беруі керек.

Біз білетініміздей, бейімделгіш құрылымдардың бірнеше түрі бар – бұл матрица немесе ол кросс-функционалды және дизайн деп те аталады, яғни бригадалық құрылым. Бұл басқару құрылымдарының негізі жұмыс топтарындағы жұмысты ұйымдастыру болып табылады.

Басқаруды мұндай ұйымдастырудың негізгі принциптеріне мыналар жатады:

- жұмыс топтарының дербес жұмысы;
- дербес шешім қабылдау және қызметті көлденең үйлестіру;
- бюрократиялық типтегі қатаң басқарушылық байланыстарды неғұрлым икемді байланыстармен ауыстыру;
- кейбір мәселелерді әзірлеу және шешу үшін басқа бөлімшелерден кейбір қызметкерлерді тарту қажеттілігі.

Бұл принциптер иерархиялық құрылымдарға тән қызметкерлерді өндірістік, инженерлік, экономикалық және басқарушылық қызметтерге қатаң бөлуді бұзады. Мұндай қызметтер өздерінің айқын мақсаттары мен мүдделері бар оқшауланған жүйелер болып табылады [5].

Осы принциптерге негізделген ұйымдардың функционалдық бөлімшелері болуы немесе болмауы мүмкін. Бірінші жағдайда, яғни функционалдық бірлігі бар қызметкерлер екі жақты бағынысты – әкімшілік және функционалдық. Ұйымдастырудың бұл формасы кросс-функционалды деп аталады, кейбір жағынан ол матрицалық құрылымға жақын. Екінші жағдайда, принципі бойынша функционалдық бөлімшелер жоқ, ол бригада деп аталады, ол жобаны басқаруды ұйымдастыруда жиі қолданылады.

Осы құрылымдарды енгізу нәтижесінде осы ұйымның бөлімшелері арасындағы қарым-қатынасты бір мезгілде өзгертудің белгілі бір қажеттілігі туындады.

Біздің жағдайда кросс-функционалды және дизайн құрылымынан аралас пішін «Принт Клуб Атырау» ЖШС үшін өте қолайлы. Бұл, ең алдымен, ұйымның қосымша қызметкерлерді, яғни ең жоғары жалақы алатын жұмысшыларды, мысалы, жоба менеджерін жалдай алмайтындығына байланысты. Мұның себебі, шығындарды міндетті түрде азайту керек, өйткені олар негізсіз жоғары, ал жоғары жалақы алатын қызметкерлерді шақыру онсыз да жоғары шығындарды айтарлықтай арттыруы мүмкін. Сондықтан жоба менеджерлерінің лауазымдарын толтыру үшін компанияда жұмыс істейтіндердің ішінен ең кәсіби менеджерлерді таңдау қажет. Болашақта жоба менеджерлері немесе бағыттар және құрылған қызметкерлер тобы жобаның ұйымдық құрылымын ұйымдастырады. Әкімшілік менеджерлер және қайталама қызметтегі қызметкерлер топтары кросс-функционалды құрылымды білдіреді, себебі бұл қызметкерлер топтары да жоба менеджерлеріне бағынады.

Басқарудың ұйымдық құрылымын жетілдіру, біз білетіндей, ұйымды реформалаумен, дәлірек айтсақ, рентабельді емес өндірістік құрылымдарды және өнім мен қызметтің аз рентабельді түрлерін жоюмен айтарлықтай тығыз байланысты [6].

Біздің мысалда оларға кәдесыйлар бөлімі жатады. Бірақ біз білетіндей, кәдесый өнімдері корпоративтік сәйкестікті дамыту, имидждік жарнама және репрезентативті материалдарды дайындау бағытында ілесіп өнім түрі болып табылады. Дәл осы себепті кәдесыйлардың дамуы мен өндірісін толығымен қысқарту қажет емес. Кәдесыйлар бөлімін құрылымдық бөлімше ретінде жай ғана қысқартып, кәдесыйлар өндірісін тікелей корпоративтік бірегейлікті, имидждік жарнаманы дамыту бөліміне беру керек деп есептейміз.

«Print Club Atyrau» ЖШС үшін бұл оқиға негізгі тиімділікті арттырады, шамамен 15-20%. Осылайша, қазіргі уақытта «Print Club Atyrau» ЖШС қызметінің негізгі бағыттарына келесі бағыттар кіреді:

- кәдесыйларды қоса алғанда, корпоративтік сәйкестендіруді, имидждік жарнаманы және өкілдік материалдарды әзірлеу;
- жарнамалық ұсыныстар;
- басып шығару дизайны.

Біз сәйкестік матрицаларына сүйене отырып, ұйымның құрылымдық бөлімшелерінің жүйелілігі мен өзара тәуелділігін талдаймыз.

Кесте 1 – Қызметтің негізгі бағыттарына сәйкестік матрицасы

	Баспа және интерьер дизайны	Жарнама	Өкілдік материалдар	Корпоративтік сәйкестендіру және имидждік жарнама
Баспа дизайны	×	Сәйкес	Бөлінбейтін	Бөлінбейтін
Жарнама	Сәйкес	×	Сәйкес	Бөлінбейтін
Өкілдік материалдар	Бөлінбейтін	Сәйкес	×	Бөлінбейтін
Корпоративтік сәйкестік және имидждік жарнама	Бөлінбейтін	Бөлінбейтін	Бөлінбейтін	×
Ескерту: автормен құрастырылған бірінші кестеде қызметтің негізгі бағыттарына сәйкестік матрицасы жасақталған				

1-кестеге сәйкес «Print Club Atyrau» ЖШС қызметінің іргелі бағыттары бір-біріне сәйкес келетінін ғана емес, кейбір салаларының өзара байланысты, яғни бір-бірінен ажырамайтынын көреміз. Мысалы, репрезентативті материалдар мен корпоративтік сәйкестік пен имидждік жарнама бір-бірімен мүлдем байланысты салалар. Ал графикалық тауар белгісі мен логотипті әзірлеу сияқты бағыттар репрезентативті материалдардың негізі бола отырып, корпоративтік бірегейлікті құрудың құрамдас бөлігі болып табылады.

«Print Club Atyrau» ЖШС-нің жекелеген құрылымдық бөлімшелерінің оның негізгі қызмет түрлері контекстіндегі жүйелілік пен өзара тәуелділік матрицасы 2-кестеде берілген. Бұл жағдайда функционалдық және сызықтық бөлімшелер өзара байланысты, яғни үйлестірілген. Ал өзара тәуелді бөлімдерге бірінің әрекеті екіншісінің жұмысынсыз аяқталмайтындығына байланысты сызықтық бөлімдер жатады.

Кесте 2 – Құрылымдық бөлімшелердің бірізділік және өзара тәуелділік матрицасы

Құрылымдық бөлім	Баспа дизайны	Жарнама	Өкілдік материалдары	Корпоративтік сәйкестік және имидждік жарнама
Сызықтық				
Полиграфия бөлімі	+	+	+	+
Дизайн- бюро	+	-	+	+
Кәдесыйлар бөлімі	-	+	-	-
Орналастыру бөлімі	-	+	-	-
Жарнама бөлімі	+	+	+	+
Функционалды				
Коммерциялық бөлім	+	+	+	+
Бухгалтерлік есеп	+	+	+	+
Адам ресурстары бөлімі	+	+	+	+
Ескерту: автормен құрастырылған				

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, «Print Club Atyrau» ЖШС басқарудың біртұтас нысаны деп айта аламыз. Оның қызметінің негізгі бағыттары бір-бірімен толық сәйкес келеді және ажырағысыз. Бұл бағыттардың әрқайсысы ұйымның бірқатар сызықтық бөлімшелерімен жүзеге асырылады. Демек, олардың арасындағы қарым-қатынас бір-біріне тәуелді және осы ұйымның функционалдық бөлімшелеріне сәйкес келеді.

Белгілі бір үміткерлер арасынан ұйымның корпоративтік бірегейлікті, имидждік жарнаманы және репрезентативті материалдарды, соның ішінде кәдесыйларды дамыту жөніндегі дирекцияның басшысы лауазымына ұйымдастырушылық қабілеті жақсы, жоғары білікті мамандарды таңдау қажет [7].

Бұл лауазымға үміткер аутсайдер, жұмыс тәжірибесі бар, өз ісінің кәсіби маманы, жақсы көшбасшылық қасиеттері мен жоғары мотивациясы болуы керек. Керісінше, үміткер ұйымның өзінің немесе басқа бөлімнің қызметкері болуы мүмкін. Осы лауазымға үміткерлерді таңдаған кезде келесі қасиеттерге ерекше назар аудару керек: жобаны басқару тұжырымдамасын ұтымды тұжырымдау, команда мүшелері арасында тапсырмаларды оңтайлы бөлу, басымдықтар мен ресурстарды дәл анықтау, жанжалдарды шешуге сындарлы көзқарас.

Жарнама департаментінің директоры жарнамалық ұсыныстар бағытының басшысы лауазымына ең қолайлы деп есептеймін, өйткені ол осы салада жұмыс істейді және тиімді жұмыс тәжірибесі мол.

Бас конструктор баспа дизайнының жетекшісі лауазымына ең қолайлы болар еді, өйткені ол осы салада ұзақ уақыт жұмыс істейді және нәтижелі жұмыста айтарлықтай тәжірибесі бар.

Аталған басшылардың жоба менеджерлері лауазымдарына тағайындалуының нәтижесінде олардың жауапкершілігі кеңейеді, өйткені оларға бұрын бағынысты болған негізгі қызмет қызметкерлері тобынан басқа функционалдық бөлімшелердің қызметкерлері топтары қосылады.

Жарнаманы орналастыру бөлімінің өзі жарнамалық ұсыныстар дирекциясының меңгерушісінің жетекшілігімен бағытталуы керек, соған сәйкес бас редактордың лауазымы қысқартылуы керек.

Бағыт басшылары негізгі қызметімен қатар стратегиялық жоспарлау функцияларын да атқаратын болады. Осылайша, «Print Club Atyrau» ЖШС жанынан жаңа стратегия бөлімі ашылып жатыр. Демек, жаңа ұйымдық құрылымдағы жедел және ағымдағы ғана емес, сонымен қатар стратегиялық басқаруды қалыптастыруға толық сәйкес келеді.

Стратегиялық жоспарлау үшін ең алдымен стратегиялық басқаруды құрылымдық қамтамасыз етудің әртүрлі нұсқаларын ескеру қажет. Тандалған стратегиялық бағыт негізінде әрбір бөлімше өз стратегиясын жасайды. Әрбір бөлімше өз мақсатын жалпы стратегиялық бағытпен анықтайды, ол үшін нақты адам немесе топ жауап береді.

«Принт Клуб Атырау» ЖШС-дегі келесі бағыт коммерциялық блокты нығайту болуы керек. Коммерциялық блокты нығайту үшін бүкіл маркетинг жүйесін өзгерту керек. Талданып отырған «Принт Клуб Атырау» ұйымы үшін штаттық кестеде кемінде екі маркетинг-менеджер болуы қажет. Осы мақсатта маркетинг-менеджердің лауазымдық сипаттамасын, атап айтқанда оның кәсіби білімі мен біліктілік деңгейіне қойылатын талаптарды, сондай-ақ еңбекақы төлеу жүйесін толығымен өзгерту қажет.

Тиімді жұмыс үшін мен әр жобаға бір маркетинг-менеджер ұсыну керек. Маркетинг-менеджер жоба менеджері мен коммерциялық директорға тікелей бағынатын болады. Маркетинг-менеджерлер тобының міндеттеріне нарықты зерттеу және нарықты болжау кіреді – әрқайсысы өз саласында. Мәселен, бір маркетинг-менеджер ұйымның корпоративтік сәйкестігін, имидждік жарнаманы және өкілдік материалдарды әзірлеумен айналысады; басқа біреудің жауапкершілігінде – жарнамалық ұсыныстар; үшіншісі полиграфиялық дизайнмен айналысады [8].

Осыған ұқсас жағдай белсенді сату менеджерлеріне қатысты дамиды, яғни олардың әрқайсысы өзінің лауазымдық нұсқаулығында және ұйымның ұйымдық құрылымы туралы ұстанымында нақты жазылған іс-шараларды жүзеге асырады.

Персоналды басқару бөлімінің қызметін неғұрлым тиімді дамыту үшін ұйымның

штатына персоналды басқару бөлімінің бір басшысын алған жөн. Бұл менеджерлер кадр департаментінің директорына да, белгілі бір сала басшыларына да есеп береді. Әр бағыттың өзінің HR менеджері болуы қажет.

Сондықтан «Принт Клуб Атырау» ЖШС ұйымдық құрылымын жетілдіру шаралары мыналарды қамтиды:

- ауқымды ұйымдастырушылық инновация, яғни басқарудың оңтайлы жобалық-матрицалық ұйымдық құрылымы;
- келесі бағыттар бойынша жаңа лауазымдарды штат кестесіне енгізу – корпоративтік сәйкестендіруді дамыту бөлімінің басшысы, жарнамалық ұсыныстар бөлімінің басшысы және баспа дизайнының жетекшісі;
- негізгі бағыты стратегиялық жоспарлау болып табылатын стратегиялық бөлімді қалыптастыру;
- кәдесыйлар бөлімінің меңгерушісі мен бас редактордың лауазымын қысқартып, кәдесыйлар және орналастыру бөлімін бір басқаруға көшірсін;
- ұйымның штат кестесіне персоналды басқару департаменті директорының жаңа лауазымын енгізу;
- қосымша бірнеше маркетингтерді, адам ресурстары бойынша менеджерді жалдау.

Ұйымның стратегиялық мақсаттары жоғарыда аталған жақсарту шараларының барлығы жүзеге асырылған жағдайда орындалады. «Принт Клуб Атырау» ЖШС ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаты – заманауи жарнамалық қызмет нарығында көшбасшылық, ал ұйым қызметінің табыстылығын арттыру қазірдің өзінде қысқа мерзімді стратегиялық мақсат болып табылады. Ұйымның ұйымдық дамуы бойынша жоғарыда келтірілген барлық іс-шаралар қызметтерді әртараптандыру стратегиясына сәйкес тактикалық әрекеттердің ұтымдылығын көрсетеді.

Басқару құрылымының органикалық түрінің негізгі мақсаты – жалпы нәтиже үшін әрбір қызметкердің жеке жауапкершілігі. Бұл құрылым персонал арасындағы көлденең интеграцияның жоғары деңгейін, өзара қарым-қатынас мәдениетінің ынтымақтастыққа нақты бағдарлануын, толық ақпаратқа ие болуын, яғни ұйымның мәселелерін тез және тиімді шешуге ықпал ететін жалпы білім жүйесін қалыптастыруды қамтиды және өзін-өзі тәрбиелеу [9].

Ұйымдық құрылымның тағы бір түрі, мысалы, икемді ұйымдық құрылым, бірнеше себептерге байланысты ұйым үшін тиімсіз болуы мүмкін: егер бұрын жұмыс істеген жоспарлау, бақылау, ресурстарды бөлу жүйелері өзгеріссіз қалса, қатысушыларды материалдық ынталандырудың жетілдірілген шарттары енгізілген кезде, көшбасшылық стилі өзгермеген жағдайда және қызметкерлердің өзін-өзі көрсетуге және өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысы сақталмайды. Осылайша, «Print Club Atyrau» ЖШС барлық жоспарлау жүйесін, оның ішінде стратегиялық жоспарлау, бақылау, ресурстарды бөлу жүйесін толығымен қайта қарауы керек және қызметкерлерді ынталандырудың, олардың еңбек уәждемесінің жаңа жүйесін құру талап етіледі. Еңбекақы төлеу шарттарын, ең алдымен, экономикалық тиімді ынтымақтастықты ынталандыруға және пайда мен кірістің өсуіне қызығушылықты арттыруға бағыттау қажет. Топтарда топтың әр мүшесінің жалақы деңгейі мен жалпы нәтижелер арасындағы тығыз байланысты қамтамасыз ететін икемді жүйелерді енгізу қажет [10].

Бірлескен қызмет процесінде өзара көмек, өзара алмасу, әрбір қызметкердің жеке жауапкершілігі, жобалық топтарда және «Принт Клуб Атырау» ЖШС ұтымды ұйымдық құрылымының матрицалық басқару топтарында тұтынушылардың қажеттіліктеріне бағдарлануы қажет, ол ынталандыратыны сөзсіз. Сонымен қатар, топтардағы басқару міндетті

түрде консультациялар сипатында болуы керек және мүмкін болса, топтық мәселелерді шешуге сүйенуі керек.

Басқару құрылымындағы кез келген өзгеріс міндетті түрде оның мақсаттарына жетуге негізделуі керек.

Қорытынды.

Тұрақты дамып келе жатқан экономиканың қазіргі жағдайында кез келген қайта құру көбінесе басқару жүйесін жетілдіру арқылы ұйымның жұмысын жақсартуға бағытталған. Ұйым жұмысын жақсартудың негізгі көрсеткіштеріне шығындарды азайту, пайданы көбейту, қызмет көрсету сапасын жақсарту, басқарудың неғұрлым икемді стилі, техникалық дамуды жақсарту, басқару шешімдерін қабылдау және жүзеге асырудағы ынтымақтастық және т.б. Басқарудың ұйымдық құрылымын бағалаудың іргелі критерийі оның қызметін жаңа жағдайларда жүзеге асыруға тиіс адамдардың қабылдауы болып табылады. Ең дұрыс және идеалды құрылым – менеджерлерге топ болып жұмыс істеуге мүмкіндік беретін құрылым.

Ұйымдық құрылымды органикалық, бейімді нысанда жетілдіру бойынша ұсынылып отырған шаралар ұйымдық мәселелерді анықтау және шешу процесіне қызметкерлердің, оның ішінде басқарушы емес персоналдың көбеюін тарту болып табылады. Басқарудың ұйымдық құрылымын жетілдіру, оның ұйымның стратегиялық мақсаттарына сәйкестігі бойынша шаралардың әлеуметтік-экономикалық тиімділігінің деңгейін арттыру «Принт Клуб Атырау» ЖШС-де оларды жүзеге асырудың мақсаттылығын анықтайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Абжанова А.Т. Стратегиялық басқару есебінің Қазақстандағы кәсіпорындардың стратегиялық дамуын ақпараттық қамтамасыз ету. Экономика және менеджмент мәселесі. — № 1.1 (8.1). — 2019. — Б. 10-12
- 2 Ержанова А.К., Айтанаева Ә.Қ., Иматаева Ә.Е. Басқару есебі. Оқу құралы. — Алматы. — 2019. — 304 б.
- 3 Әлжанова Н.Ш. Инвестициялық жобалау. Оқу құралы. — Алматы: Заң әдебиеті. — 2019. — 160 б.
- 4 Калдияров Д.А. Инвестициялық жобалар мен инновация тиімділігін бағалау әдістемелері туралы. ҚазҰУ Хабаршысы. Экономика сер. — № 6. — 2021. — Б. 34–37
- 5 Новиков С. Бизнес-план или как повысить доходность вашего предприятия. — М.: Анкил. — 2019. — 192 с.
- 6 «Принт Клуб Атырау» ЖШС-нің белсенді стратегиясы. — Алматы: — 2021 ж. — Б. 14–25
- 7 ҚР Статистика комитетінің деректері пайдаланылды. «Экономика» Сериясы. — № 1(65). — 2019. — 236.
- 8 Сабден О. Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі: критерийлері бағалау және өсу жолдары. — Алматы: Экономика. — 2019. — 175 б.
- 9 Моргунов В. Конкурентоспособность менеджмента на основе современных форм и методов управления предприятиями. — Москва: — 2019. — 740 с.
- 10 Хэмел Г., Прахалад К., Томас Г. Стратегическая гибкость: Пер. с англ. — СПб.: Питер. — 2019. — 381 с.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗАЦИИ – КАК ОДИН ИЗ ПУТЕЙ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ

Аннотация.

В современных условиях в производственном процессе предприятия выявлено ряд несоответствий технологического, производственного, организационного потенциала предприятий и спроса потребителей на рынке. Несоответствие послужило основанием внесения на предприятиях процесса реструктуризации, и соответственно организационной структуры предприятий. Следовательно, создание эффективного механизма адаптации предприятия к современным условиям является актуальной проблемой, пока предприятия не станут эффективными субъектами экономики.

Экономика Казахстана лишена перспективы стабильного экономического роста из-за отсутствия практически реализуемой государственной инновационной политики, а также эффективной системы управления. По этой причине разрабатывается концепция организации управления. За счет технического перевооружения и реконструкции производства, а также повышения инновационного потенциала обеспечение эффективного управления предприятием может быть реализовано на основе следующих показателей: во-первых, согласно разработке стратегии организации, во-вторых благодаря формированию организационной структуры управления, в-третьих, на основе анализа причин отклонений фактических значений от запланированных и принятия управленческих решений по ликвидации отклонений.

В связи с этим необходимо провести оптимальную концепцию долгосрочного комплексного развития, которая в свою очередь, должна привести данную организационную структуру и организационный механизм в соответствие с конкретными целями управления. Данный процесс происходит за счет четкого обеспечения разработки и поэтапной реализации концепции организационной перестройки. Так как данная концепция развития реализуется в соответствии с целями организации, то упорядочение системы должно носить постоянный характер. Такая концепция развития организации через систему целей позволяет также наиболее точно определить направление развития его организационной структуры управления. Условием применения выбранной стратегии оптимальной адаптации организации к внешним условиям функционирования является наиболее рациональное определение стратегически эффективной организационной структуры управления. Оценка результативности необходима не только для реальной организационной структуры, но и для сравнения многообразных вариантов ее совершенствования.

Цель данной статьи – предложения по совершенствованию организационных структур управления организации в современных условиях экономики.

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, организационная структура, стратегия, структура управления, эффективность.

STRATEGIC DEVELOPMENT OF THE ORGANIZATION AS ONE OF THE WAYS TO IMPROVE THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE

Abstract.

In modern conditions, a number of inconsistencies in the technological, production, organizational potential of enterprises and consumer demand in the market have been identified in the production process of an enterprise. The discrepancy served as the basis for introducing a restructuring process at the enterprises, and, accordingly, the organizational structure of enterprises. Therefore, the creation of an effective mechanism for adapting an enterprise to modern conditions is an urgent problem until enterprises become effective subjects of the economy.

The economy of Kazakhstan is deprived of the prospect of stable economic growth due to the lack of a practically implemented state innovation policy, as well as an effective management system. For this reason, the concept of management organization is being developed. Due to the technical re-equipment and reconstruction of production, as well as increasing the innovative potential, ensuring effective enterprise management can be implemented on the basis of the following indicators: firstly, according to the development of the organization's strategy, secondly, due to the formation of the organizational management structure, thirdly, based on the analysis reasons for deviations of actual values from planned ones and making managerial decisions to eliminate deviations.

In this regard, it is necessary to carry out an optimal concept of long-term integrated development, which, in turn, should bring this organizational structure and organizational mechanism in line with specific management goals. This process occurs due to the clear provision of the development and phased implementation of the concept of organizational restructuring. Since this concept of development is implemented in accordance with the goals of the organization, the streamlining of the system should be permanent. This concept of the development of the organization through the system of goals also allows you to most accurately determine the direction of development of its organizational management structure. The condition for applying the chosen strategy for optimal adaptation of the organization to external conditions of functioning is the most rational definition of a strategically effective organizational management structure. Performance evaluation is necessary not only for the actual organizational structure, but also for comparing the various options for its improvement.

The purpose of this article is the theoretical foundations and practical aspects for improving the organizational structures of managing an organization in a modern market economy.

Key words: economics, entrepreneurship, organizational structure, strategy, management structure, efficiency.

REFERENCES

- 1 Abjanova A.T. Strategialyq basqaru esebiniñ Qazaqstandaǵy kásıporındardıń strategialyq damuyn aqparattyq qamtamasyz etu. [Information provision of the strategic management report on the strategic development of enterprises in Kazakhstan]. Ekonomika jáne menejment máselesi. № 1.1 (8.1). 2019. P. 10-12 [in Kazakh]
- 2 Erjanova A.K., Aitanaeva Ä.Q., İmataeva Ä.E. Basqaru esebı. [Management accounting]. Oqu qūraly. Almaty. 2019. 304 p. [in Kazakh]
- 3 Äljanova N.Ş. Investisialyq jobalau. [Investment design]. Oqu qūraly. Almaty: Zań ädibietı. 2019. 160 p. [in Kazakh]
- 4 Kaldiarov D.A. Investisialyq jobalar men innovasia tiımdılıǵın baǵalau ädistemeleri turaly. [About methods of evaluation of investment projects and efficiency of innovation]. QazÜU Habarşysy. Ekonomika ser. № 6. 2021. P. 34–37 [in Kazakh]
- 5 Novikov S. Biznes-plan ili kak povysit' dohodnost' vashego predpriyatiya. [Business plan or how to increase the profitability of your enterprise]. M.: Ankil. 2019. 192 p. [in Russian]
- 6 «Print Klub Atyrau». [Print Club Atyrau]. ZhŞS-nıń belsendı strategiasy. Almaty: 2021. P. 14–25 [in Kazakh]
- 7 QR Statistika komitetiniń derekteri paidalanyldy. [The data of the Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan were used]. "Ekonomika" Seriasy. № 1(65). 2019. 23 p. [in Kazakh]
- 8 Sabden O. Ültyq ekonomikanyń bäskege qabilettılıǵı: kriterileri baǵalau jáne ösu joldary. [Competitiveness of the national economy: assessment of criteria and ways of growth]. Almaty: Ekonomika. 2019. 175 p. [in Kazakh]
- 9 Morgunov V. Konkurentosposobnost' menedzhmenta na osnove sovremennyh form i metodov upravleniya predpriyatiyami. [Competitiveness of management based on modern forms and methods of enterprise management]. Moskva: 2019. 740 p. [in Russian]
- 10 Hemel G., Prahala K., Tomas G. Strategicheskaya gibkost'. [Strategic Flexibility]: Per. s angl. SPb.: Piter. 2019. 381 p. [in Russian]

Information about authors:

Zhanna Abuzyarova – **corresponding author**, master economic sciences, teacher of the Departments “Management”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

Информация об авторах:

Жанна Абузьярова – **основной автор**, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Менеджмент», Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

Авторлар туралы ақпарат:

Жанна Абузьярова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының магистрі, «Менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

S. Rybak¹ , N. Kukharensko^{2*} ¹BIP – University of Law and Socio-Information Technologies²Republican Institute of Higher Education^{1,2} Minsk, 220007, Republic of Belarus*e-mail: natalia.drozd@tut.by

MEDIATION AS A TOOL FOR EXPANDING DISPOSITIVE PRINCIPLES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Abstract.

In the article the institute of mediation is being investigated as one of the most progressive alternative methods of dispute resolution using the methods of comparison, scientific analysis, synthesis and comparison. The authors actualize the introduction of mediation into various spheres of law enforcement practice of the Republic of Belarus, focus on the possibility and expediency of integrating mediation with criminal procedural activities. Certain provisions of the Law of the Republic of Belarus "On Mediation" and certain norms of the Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus regulating the use of mediation in criminal proceedings are analyzed in detail. At the same time, as a comparison, the similar legislation of Kazakhstan is studied, certain progressive aspects of its formation are indicated. The authors reveal a number of regulatory and law enforcement problems that do not allow the progressive changes introduced in the criminal procedure legislation of the Republic of Belarus in 2021 to be properly implemented. Individual problems are presented in a detailed form with a deep analysis of the essence of the problem. In conclusion, the author conceptually sets out his own vision of the further development of mediation in the criminal procedure sphere of the Republic of Belarus and formulates proposals for leveling some barriers. The authors emphasize the universality of the problematic issues raised, their existence in the relevant legislation of most post-Soviet countries.

Key words: Mediation, accused, victim, dispositive principles, investigator, criminal case.

Introduction.

Discussions about the importance of the institute of mediation in the life of the Belarusian society are still ongoing in the scientific literature. This is primarily due to the effectiveness, rationality and lack of formalization of the mediation procedure; the ability to reduce procedural costs both in time and monetary terms; worldwide recognition of its effectiveness compared to judicial methods of dispute resolution, as well as a number of other reasons.

The post-Soviet society, brought up on the ideology of family values, was not fully ready for a paradigm shift, both economic and social. If previously most of the conflicts that arise between people were resolved by themselves or with the help of institutions created by labor or household collectives, then with the advent of the "market" society inevitably borrowed a number of Western-style democratic foundations. One of these is the dominance of such a way of protecting human rights as the issuance of an imperative act of will by a specially created state body for this purpose – the court. It has become the norm to shift the burden of resolving most conflict situations to a third party. In this regard the judiciary has received a significant impetus to the development, improvement and increase of its importance in the state. To date the Belarusian courts have faced one of the most common problems in the world experience of the functioning of the judiciary - excessive workload of the judicial system, which predictably leads to a decrease in the quality of court decisions. This cannot but affect the professional and personal characteristics of the judges themselves. The increase in the

average workload of a judge in the last few years indicates the approaching exhaustion of the judicial system and the professional burnout of its employees [1]. The level of legal development of Belarusian society will reach a time when a child will file a lawsuit against his parents with a claim that they did not provide him with a proper education and profession in demand on the labor market; or, for example, a grandmother will demand a court decision against a daughter who allows herself to smoke a cigarette in the presence of her grandson. It is not difficult in this situation to predict the further trend in the number of court disputes and the timing and quality of their resolution by the courts of the Republic of Belarus. Similar problems of the judiciary arise in most post-Soviet countries. The way out of this situation is seen in the development of a system of alternative ways to resolve conflicts, where mediation is one of the most effective and promising [2].

Such Belarusian scientists as Radkovskaya, Dulub, Zdrok, Belskaya devoted their works to this issue. There are also well-known foreign authors who deal with this area of legal relations in their research. Thus, in Kazakhstan, Velitchenko S.N., Suleimenov M.K., Duisenova A.E. and others were actively engaged in the study of mediation issues [3]. In the framework of this study, while agreeing with the arguments of these authors, we do not aim to give a comparative description of mediation with judicial, as well as with other alternative methods of dispute resolution, to substantiate its advantages and focus on individual disadvantages. The purpose of this article is to analyze the prospects for the integration of mediation into the legislative space of the criminal-legal sphere of the Republic of Belarus, related issues and possible ways to resolve relevant problems of a normative and applied nature [4].

Materials and methods of research.

The object of this study is the social relations developing in the criminal procedure sphere of the Republic of Belarus through the implementation of the norms regulating the use of mediation in proceedings on materials and criminal cases.

The research methodology is based on a holistic complex-system approach based on modern concepts of dialectical scientific cognition of objective reality. Methods of logical, comparative-legal, concrete-sociological research based on it, general scientific methods of cognition were actively used: analysis and synthesis, comparison, induction and deduction, abstraction, modeling, etc.

The method of analysis was used in the development of a structural and logical scheme of research, the definition of a system of definitions included in its scientific apparatus, the study of existing legal norms governing the use of mediation in criminal proceedings of the Republic of Belarus and Kazakhstan.

The comparative legal method was used in the study of the regulatory regulation of mediation in the legislative space of Kazakhstan and the Republic of Belarus. Together with logical and a number of general scientific methods, it allowed us to form an idea of the features of the integration of the mediation method of dispute resolution into the criminal procedure sphere, to isolate negative and positive elements in the current legislation and law enforcement practice, to outline ways to improve the relevant areas of legal relations [5].

The application of the historical and logical method allowed us to form an idea of the general direction of the development of theoretical and legal views on the role of mediation in the implementation by competent state bodies and their officials of proceedings on materials and criminal cases.

Results and its discussion.

In 2013 the Law "On Mediation" (hereinafter referred to as the Law) was adopted in the Republic of Belarus according to which "mediation is negotiations between the parties with the

participation of a mediator in order to settle a dispute (disputes) the parties by working out a mutually acceptable agreement".

In accordance with part 1 of Article 2 of the Law the scope of its activities extends to relations related to the use of mediation in order to settle disputes arising from civil legal relations, including in connection with the implementation of entrepreneurial and other economic (economic) activities, as well as disputes arising from labor and family legal relations. However, in part 3 of the same article there is a reservation that the Law also applies to mediation, which is carried out within the framework of other types of legal proceedings in cases provided for by legislative acts. Thus, the legislator left the possibility of introducing the institution of mediation in areas in contact with law enforcement including criminal procedural activities.

In the Republic of Kazakhstan, the Law on Mediation was adopted in 2011. Unlike the Belarusian one, it initially specifies the scope of mediation "disputes (conflicts) arising from civil, labor, family, administrative legal relations and other public relations involving individuals and (or) legal entities, administrative bodies, officials, as well as those considered in the course of proceedings on administrative offenses, in the course of criminal proceedings in cases of criminal offenses, crimes of minor and medium gravity, as well as serious crimes" [6].

The main barrier, a deterrent to the introduction of mediation procedures in the criminal process of the Republic of Belarus is fixed in Part 2 of art. 15 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus (hereinafter referred to as the CPC) the principle of publicity, according to which state bodies, officials authorized to carry out criminal prosecution are obliged within their competence to take the necessary measures to detect crimes and identify the persons who committed them, initiate criminal proceedings, bring perpetrators to the responsibility provided by law and create conditions for the court to decide a lawful, reasonable and fair sentence. In fact this rule minimizes dispositive beginnings in criminal procedural activity but does not eliminate them altogether. For example, the institution of private prosecution existing in criminal proceedings is one of the most striking exceptions to the principle of publicity. In accordance with it State bodies cannot carry out criminal prosecution on a number of elements of criminally punishable acts without a corresponding request from a person who has suffered from a crime expressed in a statement. Moreover the victim in cases of private prosecution is entitled at any time of the criminal proceedings to declare a court-binding requirement to terminate the trial in connection with reconciliation with the accused.

There will be no sharp objections to the statement that the indicator of the democratization of the legal sphere of society is the gradual expansion of dispositive institutions. The same applies to the criminal process. Following this direction, the Belarusian legislator made appropriate amendments and additions to the Criminal Procedure Code in 2021 (dated 26.05.2021 № 112-3).

Thus, article 30-1 of the CPC "Reconciliation of the accused with the victim" appeared. Reconciliation in the context of this norm is a free and voluntary settlement of the conflict between the accused and the victim that has arisen in connection with the commission of a crime, as well as an appeal to the investigator (prosecutor) with a statement of reconciliation and a request to terminate the preliminary investigation of a criminal case.

Reconciliation of the accused with the victim is carried out voluntarily and personally, that is, on the basis of a voluntary expression of will to resolve the conflict (dispute) between them that has arisen in connection with the commission of a crime, including by concluding a mediation agreement. Applications for reconciliation from the accused and the victim may be submitted in writing and orally during the criminal proceedings. Written statements are attached to the criminal case, and oral statements are entered into the protocol of the investigative action in the general order. If the

reconciliation of the accused with the victim is achieved as a result of mediation, then the investigator (prosecutor) is presented with a mediation agreement for inclusion in the criminal case.

According to paragraphs 14-3 of article 6 of the CPC, mediation is a negotiation between the accused and the victim with the participation of a mediator in order to facilitate their reconciliation. To exercise their right to reconciliation, the accused and the victim, on their own initiative and by mutual consent, choose a mediator.

The analysis of the norms of the Law allows you to clearly distinguish the mediator from the psychologist and lawyer. First of all, a mediator is a specialist in the organization and management of negotiations, which are aimed at developing the most acceptable behavior or perception of the current situation or attitude to it for both sides. Unlike a psychologist, a mediator does not work with the subconscious level of a person. He differs from a lawyer in that he does not seek to find an optimal model of conflict resolution for the parties from the point of view of jurisprudence. The mediator, using special techniques and an algorithm for influencing the development of negotiations, directs both parties to an independent active search for the most acceptable way to resolve the conflict, eliminating the possibility of disrespectful attitude to each other and ensuring compliance with current legislation.

The basic principles and rules of mediation are largely defined in the Law. The Decree of the Ministry of Justice of the Republic of Belarus of 17.01.2014 approved the Instruction on the procedure for maintaining the Register of Mediators and the Register of organizations providing mediation. Persons entitled to carry out mediation activities are registered in the register of mediators. The register is posted on the website of the Ministry of Justice of the Republic of Belarus. A participant in the criminal process who wants to use the help of a mediator can contact any moderator personally (there are contacts of mediators in the Register of Mediators), or an organization representing an association of mediators (there are corresponding contacts in the Register of Organizations).

The regulation of the possibility of reconciliation of the victim with the accused through mediation in the criminal process has raised many questions to which the legislator does not give an answer. Firstly, the role of the criminal prosecution authority in the parties' choice of a mediator is not clear from the norms of the CPC. Can the same investigator impose a specific mediator on the parties, refuse to conduct mediation by the mediator chosen by the parties, or somehow influence this choice? At first glance, no. So in accordance with Part 3 of art. 30-1 of the CPC for mediation with the aim of reconciliation, "the accused and the victim, on their own initiative and by mutual consent, choose a mediator". However, in the same norm, the legislator regulates the rule according to which the communication of the mediator with the accused, in respect of whom a preventive measure in the form of detention, house arrest, is applied, occurs with the consent of the body conducting the criminal process. At the same time, the CPC does not provide grounds for giving or refusing consent by the investigator, which creates conditions for the investigator to exert pressure on the parties in choosing a specific mediator [7].

Secondly, the legislator did not clearly answer the question whether the investigator can provide the mediator with the materials of the criminal case at his request for mediation. It seems logical that there is no such authority of the mediator in relation to all materials. The investigator must independently determine which procedural documents can be provided to the mediator and whether it is necessary to do this at all. To make such a decision, the investigator, obviously, must collect information about the identity of the mediator, as well as obtain basic knowledge about the essence of the mediation procedure itself. The investigators are currently not engaged in either of these. The resolution of this issue becomes more complicated when the materials of a criminal case contain information constituting state secrets or other secrets protected by law. Even if there is no such data

in the criminal case, then the parties to mediation (the accused and the victim) may have this kind of information. There is a need to exclude this data from the negotiation process. The mechanism for implementing this task is not spelled out in the CPC.

The presence of the accused in custody or under house arrest restricts the mediator in choosing the premises, creating the environment and other preparatory actions for mediation. And here the question arises: who will control the behavior of the accused and ensure order during mediation? If the criminal prosecution body or special law enforcement officers are allowed to be present during the mediation, then the inviolable and fundamental principle of confidentiality of the procedure itself is violated. At the same time, the security of the mediator and the parties must be ensured!

There should answers to the questions from the Belarusian legislator:

1) Is the investigator authorized to get acquainted with the results of mediation, its documentary materials, etc. if the parties fail to reach reconciliation and there is no mediation agreement? The information that an investigator can obtain from these materials is capable of meeting the requirements for evidence: relevance, admissibility, reliability, and in combination with other evidence – sufficiency to make a decision on the materials and the criminal case. Thus, the documents that formalize the mediation procedure and its results may well become a new and essential source of evidence for the proof process. If this possibility is provided for, then it is necessary to fix in the criminal Procedure law the mechanism for the seizure and attachment of these documents to the criminal case.

2) Who, in what amount and in what way will pay for the services of a mediator in criminal proceedings in the absence of funds from one of the parties (both parties), but if they wish to participate in mediation? If we draw an analogy with the participation of a defender, then Part 1 of Article 45 of the CPC regulates cases of mandatory participation of a defender in proceedings on materials and a criminal case, which also includes the declared petition of the suspect or the accused. At the same time, if the defender is not invited by the suspect, the accused, their legal representatives, as well as other persons on their behalf, the criminal prosecution authorities and the court are obliged to ensure the participation of the defender in the criminal proceedings. In these cases, the decision of the body of inquiry, the person conducting the inquiry, the investigator, the prosecutor, the judge or the court ruling on the participation of the defender are mandatory for the territorial bar association. In fact, in the described situation, the defender is provided by the territorial bar association, regardless of the possibility of the suspect, the accused to pay for his participation in the proceedings. The remuneration of a lawyer participating as a defender by appointment (without concluding a contract with the client) is made at the expense of the local budget in accordance with the procedure determined by the Council of Ministers of the Republic of Belarus. The suspect or the accused has the right to refuse a defender at any time during the proceedings on the materials or criminal case, but the refusal should not be due to the lack of funds to pay for legal assistance. Such a refusal cannot be accepted [8]. Based on these provisions, it seems logical for the state to assume the costs of paying for the services of a mediator in criminal proceedings, provided that the suspect or the accused petitions for mediation, but does not have the funds to pay for it. It is also advisable to legislate this case as mandatory for mediation. At the same time, the proposed solution to the problem involves a significant increase in State spending on criminal procedural activities. The Belarusian state can hardly afford it at the moment due to increased sanctions pressure and permanent difficulties in economic development.

3) what is the specifics of the mediator's procedural status in criminal proceedings. Law enforcement officers would like specifics on the issue of assigning the mediator to the participants of the criminal process and endowing him with the rights and obligations common to all participants in

criminal procedural activity (to file petitions, use the services of an interpreter, etc.). At the same time, it is necessary to regulate the time of the mediator's entry into and exit from the criminal process, the material and procedural grounds for the beginning and termination of it status. The question of the need to formulate additional requirements at the legislative level for a person involved in the proceedings on materials and a criminal case as a mediator (no criminal record, legal education, etc.), his procedural duties and responsibility for their non-fulfillment will not remain aside. And if all these issues are more procedural in nature, then it is impossible not to identify the conceptual points that currently hinder the active development of mediation in the criminal process of the Republic of Belarus.

Mediation cannot be a tool that will directly allow the criminal prosecution authority to increase the effectiveness of solving the tasks of the criminal process. Mediation, first of all, aims to resolve the conflict between the parties through an active search for a solution that is most beneficial to both of them. At the same time, the parties sitting down at the negotiating table are the only source of finding a compromise. They do not care about the interests of society and the state. During mediation, they move from the position of mutual claims to the position of mutual personal interests, moving away from the process of accusing the opponent of violating their rights to the procedure of finding a way out of the situation that fully satisfies both sides. Mediation allows the parties, first of all, to understand themselves, to bring to the surface the true interests of both their own and their opponent, to conduct a dialogue around these interests, distracting from events in the past and looking exclusively into the future.

The procedure of classical mediation, reflected in the Law, excludes the possibility of interference in the conflict by a state body acting "from a position of strength" and making imperative decisions. But this is the advantage of mediation. It is difficult to find an example of a conflict in which the decision of a State body would fully satisfy even one side. So, when making a decision to bring the guilty party to legal responsibility (administrative, criminal, etc.), in the vast majority of cases, the injured party remains dissatisfied with the severity of the punishment of the guilty, not fully restored the right that the guilty violated, and the other side is dissatisfied with even more factors: impunity of the first party, not taking into account the individual circumstances of the event etc. The imperative decision of the state body will not contribute to the establishment of positive relations between the parties to the conflict even after its resolution. The parties at best stop any communication, and even more often - become irreconcilable enemies with a thirst for revenge.

Criminal justice in the Republic of Belarus is carried out only by state courts, which emphasizes the public nature of the legal relations that arise, i.e. relations of power and subordination, where one of the participants in these relations is always a state body or an official of a state body (a person conducting an inquiry, an investigator, a prosecutor, a court, a judge, etc.) and this participant occupies a dominant position. position – conducts criminal proceedings. The legal relations that develop during the application of mediation are characterized by joint actions between subjects of equal status, since they are based on a contractual beginning. They arise and may cease at any stage on the basis of an agreement of the parties. All procedural issues are pre-agreed between the parties and the mediator. Thus, the subject of legal relations in the field of mediation in the considered perspective is much broader, since it is not limited to the protection of the individual, her rights, freedoms and legitimate interests, the interests of society and the state as provided by art. 7 CPC. It also includes the settlement of disagreements between the parties based on the search for a mutually acceptable compromise [8].

The method of criminal procedure law as a way of influencing the relations regulated by this branch is based on the dominance of imperative principles over dispositive ones, as well as a strictly formalized procedure of legal proceedings. Mediation methods in turn are dispositive. At the same

time, dispositivity is their defining quality. The scope of the procedural rights of the parties, which they can independently dispose of, is limited only by compliance with the basic principles of mediation and a few legislative imperatives.

Conclusion.

Thus, within the framework of this article, we have conducted a study of the current norms of the legislation of the Republic of Belarus regulating the mediation procedure in general and its features in the criminal procedure sphere. The comparison of individual elements with the relevant legislation of Kazakhstan has been carried out. In the course of the study, the problems of a normative and applied nature in this area of legal relations are exposed. According to the results of the study, the authors come to the conclusion that the introduction of mediation in the criminal process of the Republic of Belarus, as well as most countries of the post-Soviet space, is seen as a progressive step towards expanding the dispositive principles of criminal procedural activity. However, the existence of a number of conceptual contradictions in the legal nature of the criminal process and mediation, as well as procedural problems of the implementation of the institution of mediation enshrined in the CPC as one of the ways to reconcile the victim and the accused, do not allow for the integration of mediation into criminal procedural activities more deeply and intensively. In our opinion, it is necessary for legislators and law enforcement officers, first of all, to determine the most progressive directions of such integration and gradually expand it, improving legislation and law enforcement practice as the law enforcement system and the whole society develop and are ready for these reforms. Taking into account these recommendations will make it possible to intensify the use of mediation in criminal proceedings, expand the cases of its use and avoid insurmountable barriers in this direction.

REFERENCES

- 1 Radkovskaya N. (2019) Prospects for the development of mediation in the Republic of Belarus: materials of the round table. Bulletin of the Supreme Economic Court of the Republic of Belarus. №11. P. 55-69
- 2 Dulub D. (2019) Ya. Is guided by a simple calculation, and not out of love for novelty. Bulletin of the Supreme Economic Court of the Republic of Belarus. №11. P. 83-87
- 3 Zdrok O.N., Belskaya I.A. (2020) The use of mediation procedures: problems of Russia and the Belarusian experience. Bulletin of the Supreme Economic Court of the Republic of Belarus. №5. P. 107-118
- 4 Velitchenko S.N. (2022) Development of mediation in Kazakhstan: problems and solutions. 111 p.
- 5 Suleimenov M.K., Duisenova A.E. (2022) Should there be independent Mediation in Kazakhstan. 90 p.
- 6 About mediation. ConsultantPlus. Belarus (2019) LLC "Yurspekt", National center of legal information. Minsk. №58-Z. P. 70-74
- 7 On mediation. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376&pos=38 (accessed: 20.10.2022)
- 1 Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus. Available at: — URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=hk9900295> (accessed: 09.01.2022)

МЕДИАЦИЯ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ ДИСПОЗИТИВТІ БАСТАМАЛАРДЫ КЕҢЕЙТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа.

Мақалада салыстыру, ғылыми талдау, синтез, сәйкестендіру және т.б. әдістерін қолдана отырып, медиация институты дауларды шешудің ең прогрессивті балама әдістерінің бірі ретінде зерттеледі. Авторлар Беларусь Республикасының құқық қолдану практикасының әртүрлі салаларына медиацияны енгізуді өзектендіреді, медиацияны қылмыстық іс жүргізу қызметімен интеграциялау мүмкіндігі мен орындылығына баса назар аударады. Беларусь Республикасының «Медиация туралы» Заңының жекелеген ережелері және қылмыстық процесте медиацияны пайдалануды реттейтін Беларусь Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің жекелеген нормалары егжей-тегжейлі талдаудан өтеді. Сонымен қатар, салыстыру ретінде Қазақстанның ұқсас

заңнамасы зерттеледі, оның қалыптасуының жекелеген прогрессивті жақтары белгіленеді. Авторлар 2021 жылы Беларусь Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасында енгізілген прогрессивті өзгерістерді тиісті түрде жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін бірқатар нормативтік және құқық қолдану мәселелерін ашады. Жеке мәселелер тақырыптың мәнін терең талдай отырып, кеңейтілген түрде беріледі. Қорытындыда Беларусь Республикасының қылмыстық іс жүргізу саласындағы медиацияны одан әрі дамыту туралы өзінің көзқарасы тұжырымдамалық түрде баяндалады және кейбір кедергілерді жою бойынша ұсыныстар тұжырымдалады. Авторлар көтерілген проблемалық мәселелердің әмбебаптығына, олардың посткенестік кеңістіктегі көптеген елдердің тиісті заңнамасында бар екендігіне баса назар аударады.

Негізгі сөздер: медиация, айыпталушы, жәбірленуші, диспозитивті бастамалар, тергеуші, қылмыстық іс.

МЕДИАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ РАСШИРЕНИЯ ДИСПОЗИТИВНЫХ НАЧАЛ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация.

В статье при помощи методов сравнения, научного анализа, синтеза, сопоставления и др. подвергается исследованию институт медиации как один из наиболее прогрессивных альтернативных способов разрешения споров. Авторами актуализируется внедрение медиации в различные сферы правоприменительной практики Республики Беларусь, делается акцент на возможности и целесообразности интеграции медиации с уголовно-процессуальной деятельностью. Детальному анализу подвергаются отдельные положения Закона Республики Беларусь «О медиации» и отдельные нормы Уголовно-процессуального кодекса Республики Беларусь, регламентирующие использование медиации в уголовном процессе. Параллельно, в качестве сравнения, исследуется аналогичное законодательство Казахстана, обозначаются отдельные прогрессивные стороны его формирования. Авторами обнажается ряд проблем нормативного и правоприменительного характера, не позволяющих должным образом реализовать внесенные в 2021 году уголовно-процессуальное законодательство Республики Беларусь прогрессивные изменения. Отдельные проблемы подаются в развернутом виде с глубоким анализом сути проблематики. В заключении концептуально излагается собственное видение дальнейшего развития медиации в уголовно-процессуальной сфере Республики Беларусь и формулируются предложения по нивелированию некоторых барьеров. Авторами подчеркивается универсальность поднятых проблемных вопросов, их существование в соответствующем законодательстве большинства стран постсоветского пространства.

Ключевые слова: медиация, обвиняемый, потерпевший, диспозитивные начала, следовательно, уголовное дело.

REFERENCES

- 1 Radkovskaya N. (2019) Prospects for the development of mediation in the Republic of Belarus: materials of the round table. Bulletin of the Supreme Economic Court of the Republic of Belarus. №11. P. 55-69 [in English]
- 2 Dulub D. (2019) Ya. Is guided by a simple calculation, and not out of love for novelty. Bulletin of the Supreme Economic Court of the Republic of Belarus. №11. P. 83-87 [in English]
- 3 Zdrok O.N., Belskaya I.A. (2020) The use of mediation procedures: problems of Russia and the Belarusian experience. Bulletin of the Supreme Economic Court of the Republic of Belarus. №5. P. 107-118 [in English]
- 4 Velitchenko S.N. (2022) Development of mediation in Kazakhstan: problems and solutions. 111 p. [in English]
- 5 Suleimenov M.K., Duisenova A.E. (2022) Should there be independent Mediation in Kazakhstan. 90 p. [in English]
- 6 About mediation. ConsultantPlus. Belarus (2019) LLC "Yurspekt", National center of legal information. Minsk. №58-Z. P. 70-74 [in English]
- 2 On mediation. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376&pos=38 [in English] (accessed: 20.10.2022)
- 3 Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus. Available at: — URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=hk9900295> [in English] (accessed: 09.01.2022)

Information about authors:

Sergey Rybak – PhD, associate professor, mediator, head of the Department of “Criminal law and process” of the educational Institution BIP – University of Law and Socio-Information Technologies, Minsk, Republic of Belarus

E-mail: siarheirybak2022@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3883-775X>

Nataliya Kukharensko – **corresponding author**, senior lecturer of the Department of “Youth policy and socio-cultural communications” of the state educational institution Republican institute of higher education, Minsk, Republic of Belarus

E-mail: natalia.drozd@tut.by

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5018-2103>

Информация об авторах:

Сергей Рыбак – кандидат юридических наук, доцент, медиатор, заведующий кафедрой «Уголовного права и процесса» Учреждения образования БИП – Университет права и социально-информационных технологий, г. Минск, Республика Беларусь

E-mail: siarheirybak2022@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3883-775X>

Наталья Кухаренко – **основной автор**, старший преподаватель кафедры «Молодежной политики и социокультурных коммуникаций» государственного учреждения образования Республиканский институт высшей школы, г. Минск, Республика Беларусь

E-mail: natalia.drozd@tut.by

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5018-2103>

Авторлар туралы ақпарат:

Сергей Рыбак – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, медиатор, БИП – құқық және әлеуметтік-ақпараттық технологиялар университеті, білім беру мекемесінің «Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасының меңгерушісі, Минск қ., Беларусь Республикасы

E-mail: siarheirybak2022@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3883-775X>

Наталья Кухаренко – **негізгі автор**, Республикалық жоғары мектеп институты мемлекеттік білім беру мекемесінің «Жастар саясаты және әлеуметтік-мәдени коммуникациялар» кафедрасының аға оқытушысы, Минск қ., Беларусь Республикасы

E-mail: natalia.drozd@tut.by

Orcid <https://orcid.org/0000-0001-5018-2103>

FTAMP 10.87.07

ӨОЖ 34:08

DOI 10.47649/vau.2022.v67.i4.14

А.У. Турдалиев*

Атырау инженерлік-гуманитарлық институты

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: adilbek_1963@mail.ru

АНТИКАЛЫҚ ГРЕЦИЯ ЖӘНЕ РИМ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ СОТ РИТОРИКАСЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа.

Мақала антикалық Греция және Рим мемлекеттеріндегі сот риторикасының дамуы мәселелері қарастырылған. Ежелгі Антикалық заманда Греция және Рим мемлекеттерінде сот риторикасы сот процедурасының маңызды дербес және қажетті элементі ретінде қарастырылды. Сот процесі ашық және жарыспалы нысанында өтуі айтылады. Антикалық Греция және Рим мемлекеттеріндегі риториктерді және олардың сот саласындағы қызметі мен шешендік қырлары жан-жақты зерттелді. Антикалық Грецияда сот процестері арқылы сот риторикасы дамыған. Оны мақала жазу барысындағы Антикалық Грецияда соттың іс жүргізу бірнеше кезеңдерден тұратындығынан көреміз, яғни айыптау шағымын жариялау, тараптарды тындау,

куәлардан жауап алу, айыпталушының кінәлілігі немесе кінәлі еместігі туралы жасырын дауыс беру, жазалау шарасы бойынша жасырын дауыс беру; үкімді жариялау; айыпталушының соңғы сөзін тыңдау. Сондай-ақ сот ісін жүргізу кезіндегі сот жарыссөздерінің және куәларды, талапкер мен жауапкерді тыңдау арқылы риториканың келбетін көруге болады.

Римде кез келген азаматтың майын тамызып, сөзге шешен болуы белсенді саяси және әлеуметтік өмірінің маңызды рөл атқарды. Барлық істер халық жиналысында, сенатта, сотта пікірталастармен шешілді, онда әркім сөйлей алады. Ежелгі римдік көрнекті риторик М.Т. Цицерон бұл зерттеуде жан-жақты айтылды. Оның: адамды ең жоғары деңгейге көтере алатын екі өнер бар: «Бір өнер – қолбасшының өнері, екіншісі – жақсы шешеннің өнері» - деген асыл сөзін де айта кетуге болады. Римде шешендік өнердің дамуын атақты риториктері мен сөз қадірін білген адамды құдай ретінде қарағанынан білуге болады.

Негізгі сөздері: риторика, Ежелгі Грек, антикалық сот, Афина соты, Ежелгі Рим.

Кіріспе.

Сөз өнері туралы ғылымды риторика деп атайды. Қазіргі кездегі риторика ғылымына деген қызығушылық сөз өнерінің бір мәселені шешудегі маңызды құрал ретінде пайдалануына байланысты туындап отыр.

Классикалық риторика бірнеше негізгі маңызды мәселелерді қамтамасыз етеді:

1. Талқыланатын мәселенің объектісін табу;
2. Материалдың зерттеу тақырыбына байланысты орналастырылуы;
3. Сөзді әдеби элементтермен көркейту.

Сот риторикалық өнер – оратор көзқарастарының дұрыстығын дәлелдеу, сөз шеберлігінің логикалық құрылымын қалыптастырудың маңыздылығын ашу және қазіргі заңгерлік қызметтегі шешендік өнердің және «заң тілінің» байланысын көрсету болып табылады. Өнердің бұл түрі заңгердің кәсіби қызметімен ғана байланысты емес, сонымен қатар оның тілдік, диалектикалық, философиялық дүниетанымын және көзқарасымен тікелей байланысты.

Тарих шешендік өнердің пайда болуы мен дамуының, өмірлік маңызды мәселелер бойынша еркін пікір алмасудың, прогрессивті идеялардың, сыни ойлардың қозғаушы күші – басқарудың демократиялық формалары, азаматтардың елдің саяси өміріне белсенді қатысуы маңызды шарт екенін көрсетеді. Шешендік өнерді «демократияның рухани ұрпағы» деп атағаны кездейсоқ емес.

Біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырдың ортасында Ежелгі Грецияның ең ірі экономикалық, саяси және мәдени орталығына айналған Афинада саяси өмір басқаша дамыды. Мұнда құл иеленуші демократияның жүйесі құрылды. Үш негізгі институттың маңызы зор болды: халық жиналысы, бес жүздік кеңес және сот.

Ежелгі Греция шешендіктің отаны ретінде танылады, онда оның теориясы қалыптаса бастайды. Эпос, лирика, мүсін, музыка және сәулет өнерімен қатар риторика қажетті және күрделі шығармашылық деп танылды. Ол тіпті «өнер ханшайымы» болып саналды – оның мемлекеттік істерді шешуге әсері соншалықты күшті болды, ол адамдардың сезімдері мен саналарына тиімді әсер етті. Цицерон дәуіріндегі римдік риторикада риториканың классикалық тұжырымдамаларының жүйесі дамыды, олар кейіннен еуропалық риторикалық теориялардың негізін құрады.

Шешендік сөйлеу мәдениеті толық дамыған кезде, оның түрлері айқын түсінілген кезде, шешеннің міндеті үш есе екені белгілі болды: бір нәрсені түсіндіру, белгілі бір ойлауға, шешуге, тіпті одан да көп әрекетке шақыру және тыңдау арқылы рахат беру. Сонымен қатар, тыңдаулардан ләззат алу жаңа немесе батыл оймен және ізгілік пен әділеттілік, азаматтық парыз және патриотизм сияқты асыл сезімдермен шешеннің ерекше маңызды міндеті болып саналды.

Ежелгі Грециядағыдай, классикалық дәуірдегі Ежелгі Римдегі сотта сот процесі ашық және жариялау болды. Афина құқығына қарағанда Рим құқығындағы өкілдік институтты өзгеше болды. Осы елдің заң нормаларына сәйкес айыптаушы ретінде Римнің кез келген азаматы бола алады, бұл лауазымға кандидаттарды тағайындауға байланысты қорытынды шешімді претор шығарады. Айыптаушы сотқа дәлелдемелерді жинап ұсынуы және куәлардың келуін қамтамасыз етуі қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақаланы жазу барысында синтез және талдау, монографиялық зерттеу әдістері қолданған. Нақтырақ, ежелгі жазбаларды саралау және ғылыми көзқарастарды зерделеу арқылы қорытынды жасау. Мысалы, Антикалық дәуірдегі әділдік күшіне сену Афина сот өндірісінің тәжірибесінде өзінің көрінісін тапты. «Заң барлығына үстемдік етуі керек» деген ежелгі грек нормасы біз заманымызға дейінгі V-б.з. IV-ші ғасыр аралығында теориялық және тәжірибелік негіз тапты. Ежелгі Антикалық сот ілімінің тәжірибелі Демосфен мынадай көзқарасын білдірді: «Заңға бағыну бұл өте құнды қасиет, ал заңға бағынбау және оны менсінбеу – зұлымдық. Егер сіз заңның әділетті күшін және оның зұлым күшін бөліп қарастыратын болсаңыз, мынандай бір жағдайға жолығасыз: заңсыздық өзінің зұлым істерін жасайтын болса, ал заңдар ақылдылықтың, парасаттылықтың және адамгершіліктің қызметін атқарады [1]. Дұрыс заңдары бар мемлекеттер өздерін дұрыс басқара алады».

Ежелгі Афина азаматтарының өмірінде сот маңызды орынға ие болды. Себебі, ол мемлекетті басқарудың маңызды бір бөлшегіне айналды. Ешкімді сотсыз соттауға болмайды деген қағида қызмет етті. Афина сотының ежелгі нысаны болып Ареопаг кеңесі табылады. Кеңес алдын ала ойластырылған кісі өлтіруді және діни құқық бұзушылықтармен байланысты істерді қарады.

Ареопагтегі сот процесі көптеген ескі дәстүрлерді және сот орнатылымдарын (ережелерін) сақтап отырды: сот тындауы түнде өтті, бұл судьялардың ораторларды көрмеуі үшін жасалды, сот отырысы басында салтанатты түрде ант беретін болды.

Афина мемлекетінің төрелік соты – гелиэя қызметін атқарды (грек тілінен алғанда *Heliaia* – сот күн шыққаннан басталып, күн батқанда аяқталуы керек). Бұл орган б.з.д. 594 жылы Солон реформасынан кейін пайда болды. Ареопагта және гелиэяда сот процесін кез келген тең құқылы Афина азаматына қозғауына болады. Бұл органдарда адвокаттар болған жоқ және кінәлі тұлғалар өз мүдделерін сотта өздері қорғауы керек болды. Соттарда судьялар таңдау бойынша сайланып отырды. Сот өзінің соттық құрамымен ерекшеленді: судьялар саны 201-ден 501-ге дейін жетіп отырды, ал аса маңызды істер бойынша олардың саны 2001-ге дейін жетті [2].

Гелиэя соты 2 санаттағы істерді қарайтын болды:

1. мемлекеттік істер – оларға отанға қастандық жасау, қазына ақшасын иемдену, жалған ақпарат беру, жалған сөз айту. Мұндай істер мүдделі тұлғаның немесе Афинаның кез келген азаматының өтінішімен басталуы мүмкін. Егер мұндай істі қозғап, одан жеңіліп қалған болса, онда тұлға ірі көлемдегі айыппұл төлеу жазасына тартылады. Бірақ кейбір жағдайларда судьялардың 5/1 бөлігі оны қолдайтын болса, онда ол айыппұлдан босатылады.

2. қандай да бір жеке мүдделердің бұзылуынан пайда болған жеке істер.

Процесс айыптаудан басталады. Процесс басталмастан бұрын алдын ала тергеу өткізіледі: жауапкер мен талапкер өздерінің жазбаша дәлелдері мен дәлелдеулерін және қосымша материалдарды ұсынады. Процесті фесмофет («заң шығарушы») – Афина архонттарының бірі.

Сотта іс жүргізу бірнеше кезеңдерден тұрады:

1. Айыптау шағымын жариялау. Мысалы, Сократтың ісі бойынша айыптау шағымы былай құрылды: «Бұл айыптауды құрастырған және антпен дәлелдеген Питтос тегінен шыққан Мелеттің ұлы Мелет, Алопек тегінен шыққан Софроникстің ұлы Сократқа қарсы: Сократ құдайдың жоқтығын жариялағанына айыпты және ол жаңа құдай заттарын енгізді, ол жастарды теріс жолға түсірді. Оған өлім жазасын тағайындау керек».

2. Тараптарды тындау. Айыптаушы мен жауапкер өздерінің сөздерін 2 тастың қасында сөйледі: айыптаушы «кешірмеу тасында», ал жауапкер «реніш тасында» өз дәлелдері мен дәлелдемелерін ұсынды. Тараптар сот процесі барысында сөз алмасты: процес басында және айыптау шешімі шыққан жағдайда, екінші жағдайда жаза тағайындау барысында [3]. Сот процесі барысында тараптар тең құқылы болу керектігі қағидасы қызмет етті. Сөзге берілген уақытты олар тең дәрежеде пайдалануы керек болды және уақытты анықтау үшін клепсидр (су сағаты) қолданылды.

3. Куәлардан жауап алу. Куәлар өздерін мәліметтерін жариялаған кезде ортаға шығып, бұрын берген анықтамаларын жеке дәлелдеді.

4. Айыпталушының кінәлілігі немесе кінәлі еместігі туралы жасырын дауыс беру. Әрбір сот өзінің ішкі сенімі мен ар ожданына сүйене отырып дауыс береді, судьялар арасында алдын ала кеңесу көзделмеген. Дауыс беру барысында ақ және қара тастар ыдысқа салынуы керек. Ақ тас бұл кінәлі еместіктің белгісі болса, ал қара тас айыптауды қолдау белгісі болды. Егер дауыс беру тең түсетін болса, онда айыпталушыны ақтайтын болды.

5. Жазалау шарасы бойынша жасырын дауыс беру. Ол да айыпталушының кінәлілігі не кінәсіз екендігіне қатысты дауыс беру тәрізді әрбір соттың ішкі сеніміне сүйеніп, жасырын дауыс беру негізінде өтеді.

6. Үкімді жариялау. Сот өкілі дауыс беру қорытындысын жариялап отырды. Айыптау сөзі айыптаудың нақты тармақтарын сипаттап, анықталуы керек. Осы сөз қорытындысында нақты фактілерге негізделіп отырып, нақты жаза тағайындау белгіленеді. Қорғау сөзі айыптау сөзін нақты дәлелдерді келтіре отырып, теріске шығаруы керек, сондай-ақ судьялардың, тараптардың жүрегіне әсер ететіндей із қалдыруы керек [4].

7. Айыпталушының соңғы сөзі. Азамат логографқа жолықпай, өте қысқа сөз сөйлеп, соттың рұсқатымен істі шешуге бірнеше беделді ораторлардың көмегіне жүгінуге мүмкіндік беруін сұрайды. Мұндай сөз қысқаша алғы сөзден немесе істің нақты тармақтары бойынша анықтамадан тұрады.

Жазалау соттың ерекше үкімімен анықталады немесе алдын ала белгіленген заңдармен көрсетілген, яғни ерекше жағдайларда халық шешімімен, ал жеке істер бойынша тараптардың келісімімен. Әрбір айыпталушыда сот процесі барысында жазадан арылу құқығы болды. Бірақ, ол ерікті түрде қуғынға кетуі керек болды [5]. Афина мемлекеті сот органдарының жазалау жүйесі мынадай жазаларды көздейді: айыппұл; мүлікті тәркілеу; түрмеге жабу; қуғындау; азаматтық құқықтан толық немесе ішінара айыру; өлім жазасы.

Өте қарапайым сипаттағы сот тарабының сөзі заңмен талқылануы қажет. Ол, әдетте, 4 бөлімнен тұрады:

1. Кіріспе – істің мақсаты, тараптардың және өзгеде қатысушылардың іске деген қызығушылығын ояту;

2. Істің нақтылығын сипаттау;

3. Қолда бар мәліметтерді пайдалана отырып, қарсыласты жеңу;

4. Қорытынды.

Тараптардың дәлелдеу және дәлелдемелер жүйесіне заңдар, куәлік айғақтар, шарттар, анттар жатады.

Афинаның гелиэя сотындағы сөз сөйлеу сот процедурасының негізгі және қажетті бөлігі болып табылады. Әр тараптың сөзі өзінің қысқалығымен және нақтылығымен, тұжырымдылығымен ерекшеленуі керек. Сот процесі барысында тарап нақты іс бойынша өзінің дәлелдерін ұсынып, қаралып отырған іс бойынша сөз сөйлеуі қажет. Бірақ та соттағы әрбір сөз сөйлеуші нақты істі қараудан гөрі өзінің қарсыласын сипаттауға мүмкіндік беретін әдістерді тауып отырды. Афинаның үлгілі азаматы ретінде көрсеткен адам сотта бірқатар басымдылықтарға ие болды [6].

Афина сотының тағы бір ерекшелігі адвокатураға ұқсас институттың болуы. Сот процесінде тараптар логографтардың «сөз жазушылардың» көмегіне жүгініп отырды. Олармен дайындалған баяндамалар тапсырыс берушілермен оқылып, сотта жарияланап отырды. Логографтар болып заңмен таныс және риторикалық өнерді иеленген оратор азаматтар табылады. Бірақта соттағы талапкер мен жауапкер заңмен таныс емес азамат ретінде болуы керек [7].

Сонымен, ежелгі грек риторикасын оның теориялары мен тәжірибесінде бағалай отырып, бұл ежелгі өркениеттің, әсіресе, оның азаматтық өмірінің көрнекті құбылысы деп айтуға болады.

Ежелгі Римде сөз сөйлеу өнері, соның ішінде сот ораторлық өнер б.з.д. III-б.з. II ғасырында Ежелгі Грек дәстүріне сүйене отырып дамыды. Ежелгі Грециядағыдай Рим мемлекетінде ораторлық өнерге оқыту басты назарда болды. Риторика өнерінен бұл мемлекетте азамат 14 жастан бастап дәріс алатын болса, ол бұл өнермен 5-6 жаста танысады. Тарихқа белгілі болып отырғандай Ежелгі Римнің мемлекеттік тұлғасы Цицерон 30 жасқа дейін ораторлық өнерді сусындады.

Сот процесінде адвокаттардың қызметі маңызды орын алды, ал ораторлар қарсылас тараптардың сөз сөйлеушілері қызметін атқарды. Ораторлар айыптау және қорғау сөздерімен сотта шығады. Біздің заманымыздың II ғасырында Клавдий Сатурин сот талқылауының жеті пунктін жасақтады:

1. Қылмыстың себебі;
2. Қылмыскер мен жәбірленушінің тұлғасы;
3. Қылмыстың орны;
4. Қылмыстың уақыты;
5. Қылмыстың сапасы;
6. Қылмыстық іс әрекеттің саны;
7. Қылмыстың зардаптары.

Ежелгі Римнің барлық соттағы сөз сөйлер бірінғай жүйеге бағынады. Ол жүйе айыптау және қорғау сөзінен тұрады, оның өзі 5 бөлімнен: кіріспе, мазмұндау, дәлелдеу, жоққа шығару және қорытындылаудан тұрады [8].

Ежелгі Рим мемлекетінің азаматтары Катон, Тацит, Цецилий, Красс, Антоний, Цезарь, Гортензий, Квинтилиан, Цицерон ораторлық өнердің дамуына белсенді үлес қосты. Осы тұлғалардың сотта сөйлеген сөздері бүгінгі күнге дейін сақталмаған, бірақта белгілі тұлғалардың әдебиеттерінде мәліметтер берілген.

Марк Порция Катон – «Рим Димосфені» деп атады. Марк Порция Катон белгілі саяси қайраткер және юриспруденция мамандығы бойынша бірнеше еңбектерінің авторы және сот процесіне қатысып отырды. Ол өзі Рим қоғамының бірлігіне өзінің әрекеттерімен нұқсан келтірген азаматтарға қарсы сот процестерін қозғап отырды. Атап айтатын болсақ, б.з.д. 149 жылы Испания азаматы Сервия Сульпиция Гальбуға қарсы сот процесін бастады [9].

Марк Порция Катонның сотта сөз сөйлеу мәнерінің ерекшелігі стильдік тұрғысынан нақтылығымен және қысқалығымен көрінеді. Және ол сөздерін құрастырған уақытта заңдарды өте жақсы қолдана білді. «Ораторлардың ішіндегі ең үздік адвокат» деп Марк Лициния Крассты атады. Красс құқықты өте жақсы білген тұлға, ол анықтамалардың терең мағынасын аша отырып, өз тұжырымын шешендік өнермен байланыстыра отырып, істі өз пайдасына шеше білді.

Марк Антоний – Рим мемлекетінің белгілі және атақты әскер басшысы. Ол қызметін сот ораторы ретінде бастады. Сот ораторлық қызметте дәлелдемелерді өте жақсы жинақтап оны ұтымды пайдалана білді және өз аргументтерін сот процесіне қатысушы тараптарға өз пайдасына шешетіндей қылып пайдалана білді, әр уақытта ол істі жеңе алды. Марк Антоний сотта сөз сөйлегенде мимиканы кеңінен пайдалана білді.

Рим диктаторы Гай Юлий Цезарь жас кезінде Родос қаласында атақты сөз шеберлерінің дәрістерін тындап, сол кездегі қызметтік өсуде мынадай жолды тандады – аты шулы сот процестеріне белсене қатысып, оны жеңіу. Г.Корнелия Долабеллаға қарсы Гай Юлий Цезарь 77 жылы іс көтерді. Бірақта Г.Корнелия Долабелла тәжірибелі сот ораторының көмегін пайдаланып, істі өз пайдасына шешті. Осы процесте Цезарьдің айыптау сөзі асқан шеберлікпен көзге түсіп, халық оны көрнекті оратор деп таныды [10].

Гай Плиния Цецилия Секунданың өмірінде сот ораторлық және саяси қызмет бір-бірімен тығыз байланысты болды. Квинтилиан мектебінен дәріс алған кейін ол Рим мемлекетінің аумағында және одан тыс жерлерде өткен істерге қатысып отырды. Гай Плиния Цецилия Секунда заңдарды ұтымды қолдана білді.

Марк Фабий Квинтилиан 12 жылдық сот ораторлық қызметін кейінге қалдырып, «Риторические наставления» атты 12 томдық еңбегін жазды.

Цицеронның замандасы болып табылатын Квинт Гортензии Гарталдың сөзі өте мәнерлі және сыртқы эффектілері көп болды. Ол сот сөз өнерінің теориясын байытқан екі әдісті ұсынды:

1. Бірінші әдісте оратордың не айтатындағы ойластырылған;
2. Екінші әдіс қорытындылау.

Ежелгі Рим мемлекетінің тарихында Марк Туллий Цицеронның алатын орны ерекше, себебі ол аты шыққан сот ораторы, саяси қызметкер лауазымын атқара отырып мемлекеттің басты тұлғаларының бірі болды. Біздің заманымызға дейінгі 44 жылы Цезарьдің өлімінен кейін, Римнің саяси өміріне Цицерон белсене араласа бастады. Цицерон диктатураның жақтаушыларын қолдап отырды, сол арқылы республика үшін күресті.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Грек риториктері ауызша сөйлеу ережелері мен формаларын, логика заңдарын, әсіресе, пайымдаулар мен дәлелдемелерді шебер меңгерген.

Шешендік, ерекше шеберліктің демократияның рухани туындысы софистердің, дәлірек айтсақ, аға софистердің (б.з.д. V ғ.) күш-жігерімен қолжеткізілді, олар ауызша шайқастарда сыншылдық пен тапқырлықпен ерекшеленді, дау өнерін, дәлелдеу шеберлігін дамытып, рационалистік ойлау мәдениетін айтарлықтай көтерді. Олардың басты мақсаты білім мәселелері болды: олардың дұрыс түсіндірілуі мен шешімі және философияны риторикамен жақындастыруға тырысты. Сөз өнері олар адамдарға әсер ету ғылымы деп санады.

Софистердің ішіндегі ең көрнектісі, құл иеленуші демократия идеологы және саяси қайраткер Протагор Абдерадан, риторика теориясын белсенді түрде дамытты. Ол дау-дамайдағы сұхбаттасушылар қарама-қарсы көзқарастарды қорғайтын презентацияның

диалогтық түрін алғашқылардың бірі болып қолданды. Протагор сөз тіркестерін сұрақтарға, жауаптарға, бұйрықтарға, өтініштерге жіктеді.

Шешендік өнер мәселелерімен софистиканың тағы бір өкілі де айналысқан, кейбір мәліметтер бойынша Демосфеннің шәкірті, Сицилиядағы Леонтиядан келген Горгий (б.з.д. 483-375 жж.), көрнекті шешен. Ол догматикаға қарсы болды, сөздің күші мен шешендік өнердегі тілдің рөлін атап өтті. Ол жазған риторика оқулығы сақталмаған. Бірақ Горгийдің келесі сөздері ұрпақтар үшін сақталған: бұл сөз өте кішкентай және мүлдем көрінбейтін денеге ие, керемет істер жасайтын ұлы Лорд. Өйткені ол қорқуды да, қайғы-қасіретті де жоя алады, қуаныш пен жанашырлықты оята алады... сөзге тән сендіру күші және жан қалағандай қалыптасады [11].

Римде Цезарьдың республиканы жою және диктатура құру әрекеттерінен туындаған азаматтық соғыс болды. Бұл жағдайда қоғамдық пікір үшін күрес күшейе түсті, бұл риториканың көтерілуін түсіндіреді, оның күші сол уақытқа дейін сендіру құралы ретінде айқын түсінілді.

Рим Демосфеннен кейін, трибуна Маркус Туллийс Цицерон бастаған керемет спикерлердің үлкен тобын ұсынды. Оны ежелгі Римнің ең жақсы спикері деп атайды. Марк Туллийс Цицерон Демосфенді жоғары құрметтеді, оны Грецияның ең жақсы риторигі деп санады және замандас спикерлерді Демосфеннен көпшілік алдында сөйлеу өнерін үйренуге шақырды. Цицеронның өзі оның жолын ұстанды, тіпті оның әйгілі филиппиктеріне еліктеді. Бірақ сонымен бірге ол шешендік өнерді, әсіресе сот сөйлеу шеберлігін дербес дамытты.

Көпшілікке әсер ету және оларды басқару үшін шешендіктің орасан зор мүмкіндіктерін атап өтіп, Цицерон оны мемлекеттің негізгі құралдарының бірі деп санады. Сондықтан ол кез келген мемлекет және қоғам қайраткері Қоғамдық сөз өнеріне ие болуы керек екеніне сенімді болды.

Оның риторикалық теориясының негізгі ережелерінің бірі – идеалды шешен туралы. Ол жоғары адамгершілікке ие және әдебиетті оқумен, тарихты зерттеумен, заңға, эстетика мен этикаға қызығушылықпен білімін үнемі байытатын ойшыл-философты осылай санады. Идеал спикер, психолог бола отырып, адамдардың мінезін біледі, олардың көңіл-күйін болжайды және қажетті сәттерде оларда қажетті қуаныш немесе сүйіспеншілік сезімдерін оятады. Бірақ, Цицерон атап өткендей, шешендіктің басты күші – оның мазмұны, жарқын және түсінікті формада.

Қорытынды.

Ежелгі Греция мен Рим мемлекеттерінде сот шешендік өнерін қорытындылай отырып түйгеніміз, қазіргі заманғы заңгерлерге қажетті сол кезеңдердегі шешендік шеберліктің белгілері – қарапайымдылық және мағлұматты баяндаудың ойға қонымдылығы, сөздерді құраудағы қысқалылық және симметриялылығы, әдемі де таңдаулы шешендік тәсілдер – шешендік тілдік образды қалыптастыру үлгісі бола алады. Ежелгі Грек кезеңінде сот сөзі жанрының негізі, стиль эталоны, сөз композициясы қаланған.

Ежелгі әлемнің риторикасы туралы қысқаша әңгімені қорытындылай келе, ежелгі риториктер шешендіктің негіздерін құрғанын атап өткен жөн, олар кейінгі дәуірлерде өзгеріссіз дерлік мұраға қалады.

Сондықтан, сот риторикалық өнері заңгер қызметіндегі маңызын жоймайды, керісінше оның кәсіби қызметін ажарландырып, кескін келбет келтіріп, заңгер маманның кәсіби қызметін әрі қарай бейнелей түседі.

Ежелгі грек риторикасын оның тәжірибесі мен теорияларында бағалай отырып, бұл ежелгі өркениеттің, әсіресе, оның азаматтық өмірінің көрнекті құбылысы деп айтуға болады.

Басқа өнермен бірге дамыған ежелгі грек шешендігі Элладаның рухани мәдениетінің орасан зор жетістігі ғана емес, сонымен бірге оның қоғамдық-саяси жетілуінің басты көрсеткіші болды.

Мәдениет, әсіресе философия, құқықтық көзқарастар мен эстетика саласындағы жетістіктермен бірге ежелгі грек риторикасы басқа елдерге еніп кетті; эллиндік мәдениеттің қалыптасуымен қатар, шешендік өнер өсіп, тәжірибемен, эллиндік әлемді құрайтын басқа елдердің шешендік және тілдік ерекшеліктерімен байыды.

Ежелгі Римдегі шешендік грек мұрасының әсерінен дамыды, бірақ сонымен бірге римдік спикерлер шешендік өнерді дербес дамытып, «жанның билеушісі» болды, шешендіктің теориялық мәселелерімен айналысты [12].

Цицерон дәуіріндегі римдік риторикада риториканың классикалық негізін құрады.

Қорытындылай келе, ежелгі дүниедегі ежелгі және ораторлық риторикалық өнердің негізінен салып кеткен тұлғалардың қызметі мен тарихи туындылары күні бүгінге дейін маңызды болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. — Алматы. — 2019. — 15 с.
- 2 Алексеев Н.С., Макарова З.В. Ораторское искусство в суде. — Ленинград. — 2018. — 13 с.
- 3 Матвиенко Е.А. Судебная речь. — Минск. — 2019. — 34 с.
- 4 Сергеич П. Искусство речи на суде. — Москва: Издательство Юрайт. — 2020. — 95 с.
- 5 Гиздатов Г.Г. Очерки по истории судебной речи. Учебное пособие. — Алматы: Жеті жарғы. — 2018. — 21 с.
- 6 Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. — Издательство: Флинта. — 2019. — 21 с.
- 7 Бернем У. Суд присяжных заседателей. — М. — 2019. — 19 с.
- 8 Гиздатов Г.Г. Юридическая риторика. Учебное пособие. — Алматы: Жеті жарғы. — 2018. — 38 с.
- 9 Леммерман Х. Тренировка речи с упражнениями. — 2020. — 71 с.
- 10 Гольдинер В.Д. Защитительная речь. — Москва: Юридическая литература. — 2020. — 18 с.
- 11 Михайловская Н.Г. Искусство судебного оратора. — Москва. — 2021. — 9 с.
- 12 Сопер П. Основы искусства речи. — Издательство: Феникс. — 2018. — 26 с.

РАЗВИТИЕ СУДЕБНОЙ РИТОРИКИ В ГОСУДАРСТВАХ АНТИЧНОЙ ГРЕЦИИ И РИМА

Аннотация.

В статье освещены вопросы развития судебной риторики в государствах античной Греции и Рима. В древности в государствах Греции и Рима судебная риторика рассматривалась как важный самостоятельный и необходимый элемент судебной процедуры. Отмечается, что суд проходил в открытой и соревновательной форме. Всесторонне исследованы риторики в государствах античной Греции и Рима, их деятельность в судебной сфере и аспекты ораторского искусства. Судебная риторика была развита в Древней Греции через судебные процессы. В процессе написания статьи видим, что в Античной Греции судебное разбирательство состояло из нескольких этапов, то есть оглашение обвинительной жалобы; слушание сторон; допрос свидетелей; тайное голосование о виновности или невиновности обвиняемого, тайное голосование по мере наказания; оглашение приговора; слушание последнего слова обвиняемого. Также описан облик судебных прений во время судебного разбирательства и риторики, слушая свидетелей, истца и ответчика.

В Риме любой гражданин должен был быть красноречивым, что сыграло важную роль в его активной политической и социальной жизни. Все дела решались дебатами в Народном собрании, Сенате, суде, где каждый мог выступить. Выдающийся древнеримский риторик М.Т. Цицерон в своих трудах подробно изложил этот процесс через крылатые слова: «Есть два искусства, которые могут поднять человека на высший уровень: одно искусство – искусство полководца, другое – искусство хорошего оратора». Развитие ораторского искусства в Риме

можно проследить по тому, как известные риторика и знавшие достоинство слова рассматривали человека как бога.

Ключевые слова: риторика, Древняя Греция, Античный суд, Афинский суд, Древний Рим.

THE DEVELOPMENT OF JUDICIAL RHETORIC IN THE STATES OF ANCIENT GREECE AND ROME

Abstract.

The article highlights the development of judicial rhetoric in the states of ancient Greece and Rome. In ancient times, in the states of Greece and Rome, judicial rhetoric was considered as an important independent and necessary element of the judicial procedure. It is noted that the trial was held in an open and competitive form. The rhetoric in the states of ancient Greece and Rome, their activities in the judicial sphere and aspects of oratory have been comprehensively studied. Judicial rhetoric was developed in ancient Greece through lawsuits. In the process of writing the article, we see that in ancient Greece the trial consisted of several stages, that is, the announcement of the accusatory complaint; hearing of the parties; interrogation of witnesses; secret ballot on the guilt or innocence of the accused, secret ballot in the measure of punishment; announcement of the verdict; hearing the last word of the accused. Also described is the appearance of judicial debate during the trial and rhetoric, listening to witnesses, the plaintiff and the defendant.

In Rome, any citizen had to be eloquent, which played an important role in his active political and social life. All cases were decided by debates in the People's Assembly, the Senate, the court, where everyone could speak. The outstanding ancient Roman rhetorician M. T. Cicero in his writings outlined this process in detail through catchwords: "There are two arts that can raise a person to the highest level: one art is the art of a commander the other is the art of a good orator." The development of oratory in Rome can be traced by the way in which famous rhetoricians and those who knew the dignity of the word considered man as a god.

Key words: rhetoric, Ancient Greece, Ancient court, Athenian court, Ancient Rome.

REFERENCES

- 1 Adambaev B. Kazakhskoe narodnoe oratorskoe iskusstvo. [*Kazakh folk oratory*]. Almaty. 2019. 15 p. [in Russian]
- 2 Alekseev N.S., Makarova Z.V. Oratorskoe iskusstvo v sude. [*Oratory in court*]. Leningrad. 2018. 13 p. [in Russian]
- 3 Matvienko E.A. Sudebnaya rech'. [*Court speech*]. Minsk. 2019. 34 p. [in Russian]
- 4 Sergeich P. Iskusstvo rechi na sude. [*The art of speech in court*]. Moskva: Izdatel'stvo Yurait. 2020. 95 p. [in Russian]
- 5 Gizdatov G.G. Ocherki po istorii sudebnoi rechi. [*Essays on the history of judicial speech*]. Uchebnoe posobie. Almaty: Zheti zhargy. 2018. 21 p. [in Russian]
- 6 Kokhtev N.N. Osnovy oratorskoi rechi. [*Fundamentals of oratory*]. Izdatel'stvo: Flinta. 2019. 21 p. [in Russian]
- 7 Bernem U. Sud prislyazhnykh zasedatelei. [*Trial by jury*]. M. 2019. 19 p. [in Russian]
- 8 Gizdatov G.G. Yuridicheskaya ritorika. [*Legal rhetoric*]. Uchebnoe posobie. Almaty: Zheti zhargy. 2018. 38 p. [in Russian]
- 9 Lemmerman H. Trenirovka rechi s uprazhneniyami. [*Speech training with exercises*]. 2020. 71 p. [in Russian]
- 10 Gol'diner V.D. Zashhititel'naya rech'. [*Protective speech*]. Moskva: Yuridicheskaya literatura. 2020. 18 p. [in Russian]
- 11 Mihailovskaya N.G. Iskusstvo sudebnogo oratora. [*The art of the court speaker*]. Moskva. 2021. 9 p. [in Russian]
- 12 Soper P. Osnovy iskusstva rechi. [*Fundamentals of the Art of Speech*]. Izdatel'stvo: Feniks. 2018. 26 p. [in Russian]

Information about authors:

Adilbek Turdaliev – **corresponding author**, candidate of technical sciences, associate professor, teacher of "Law" at the Atyrau engineering and humanitarian institute, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: adilbek_1963@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2906-991X>

Информация об авторах:

Адилбек Турдалиев – **основной автор**, кандидат исторический наук, ассоциированный профессор, преподаватель области «Права», Атырауского инженерно-гуманитарного института, г. Атырау, Республики Казахстан

E-mail: adilbek_1963@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2906-991X>

Авторлар туралы ақпарат:

Адилбек Турдалиев – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Атырау инженерлік-гуманитарлық институтының «Құқық» саласының оқытушысы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: adilbek_1963@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2906-991X>

FTAMP 10.27.45
ӨОЖ 347.965.43

DOI 10.47649/vau.2022.v67.i4.15

У.Х. Идресова¹, Д.У. Айтмуханова¹, А.Т. Муханова^{1*}

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: a.muhanova@asu.edu.kz

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ҚОРҒАУШЫЛАР БОЙЫНША ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа.

Мақалада Қазақстан Республикасында құқық үстемдігін қамтамасыз ету және адам құқықтарын қорғау жүйесін іске асыру процесінде адвокаттар мен заң консультанттары қызметтерінің, бір-бірінен құқықтары мен міндеттерінің ерекшелі рөлі жазылған. Сонымен қатар, адвокаттар мен заң кеңесшілерінің шетелде (Жапония мемлекетінде) құқықтық мәртебесі мен құқықтық міндеттері. Жапония еліндегі ата заң Конституцияға енгізілген жаңа реформадағы өзгерістермен түзетулер, Жапонияда екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Конституцияның шағын тарихи мәлімдеме мен құқықтық жүйенің қалыптасу кезеңдерін, ұқсастықтарын, құқық салаларының даму тарихын, адвокатура қызметінің құзыреттерін жетілдіру және адвокаттар туралы заң мен білікті қызметкері болу үшін біліктілік емтиханынан өту ережелерінен, тағылымдамадан, адвокат қызметтің мерзімді аттестаттаудан өту ережесінің негізгі талаптарын қарастыру сипатталады. Екі ел арасындағы адвокаттық қызметтің қазіргі таңдағы жағдайлары, дәстүрлі мәселелері, тарихи кезеңдері, сондай-ақ Жапонияда заңгерлерді даярлау жүйесіне өзгерістер енгізілген құқықтық реформаның жаңартылуы туралы көрсетілген. Мақала Жапония елінде кәсіби құқықтық көмек көрсететін мамандарының жылдары қарқынды дамып келе жатқан халықаралық қатынаста шетелдік адвокаттардың рөлі мен адвокаттар саны туралы көрсетіледі. Қоғамдық қатынастардың соның ішінде азаматтық қатынастардың туындау негіздері ретінде, азаматтық процесте өкіл бола алатын тұлғаның рөлі және Жапония елінің «өкіл» терминінің құқықтық ерекшеліктерінің рөлі, өзге де сот актілерінен туындайтын қамқоршылық пен қорғаншылық қатынастар және адвокаттық қызмет көрсетулер сондай-ақ тегін көрсетілетін қызмет түрлері мен сот процесіндегі медиатордың екі ел үшін алатын орны туралы баяндалған.

Негізгі сөздер: Конституция, заң көмекшісі, адвокатура, адвокаттық қызмет, тағылымдама, өкіл.

Кіріспе.

Әлемде әртүрлі құқықтық жүйелердің ортақ белгілері бар, бірақ олар өте аз және бір-біріне ұқсамайды. Шынында да, әр жүйе ұлттың қажеттіліктерін, мәдениеті мен дәстүрлерін бейнелейтіндіктен, әлемдік құқықтық жүйелер адамдардың өздері сияқты өзгермелі. Ата заң –

мемлекеттік басқарушы қатынастарымен қоса алғанда жариялы – билік институтын белгілейтін ереже ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің қандай құндылықтарға басымдылық беріп оны сақтау керек екендігін айқындайтын басты құжат екені мәлім.

Конституция басты бағыттары мен мақсатын жүзеге асыруда қоғам мен мемлекеттің өсіп-өркендеуіне, адам құқығының тиісті деңгейде қорғалып тиісінше сақталуына, бірлік пен экономикалық және құқықтық жол ашатын басты кепіл болып есептеледі.

Мемлекет пен тарих атты қос ұғым бір-біріне алға дамуды көздемейді, өйткені тарих даму кезегінде ғасырлармен сараланып, келер уақытқа құқықтық дамудың бағдарын анықтайды. Еліміз Тәуелсіздік жолында 30 жыл қарсаңында құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам сияқты қос ұғым қатар қалыптасып адами ресурстардың дамып қандай болсын қатынаста өз мүддесін қорғай білуі де құқықтық нормалардың жазылуында басты рөл атқарғанының дәлелді.

Қазақ қоғамының дәстүрге сай анықталған тарихы мен құқық саласы тығыз байланыста. XIX ғасырдың соңғы жылдарында Қазақстан аумағында адвокатура институтының қалыптасу тарихы өте күрделі. Осы 1867-1868 жылдар аралығындағы реформалар барысында ұлттық немесе діни ерекшеліктерді ескере отырып, нақты істерді шешкен билер соттары мен қазылар соттарының сақталуымен түсіндіріледі. Дауларды шешу кезінде билер соты әдеттегі құқық пен шариғат нормаларын, ал қазылар соты тек шариғат ережелерін басшылыққа алған болатын.

Көптеген зерттеуші ғалымдардың тұжырымдамалары бойынша, «Адвокат» терминінің өзі алғаш рет 1716 жылы Петрдің Әскери Жарғысында айтылған. Қазақстанда сот жүйесі 1886-1891 жылдар аралығында Түркістан мен дала аймақтарын басқарудың жаңадан бекітілген ережелеріне сәйкес құрылып, 1917-1991 жылдары аралығы «адвокатура қызметінің» даму процесінің бастамасы жүзеге асырылады.

Кеңестік кезеңде бұл «адвокат» терминін жеке және заңды тұлғаларға құқықтық көмек көрсету үшін алқаға біріктірілген кәсіби заңгерлермен түсіндірілген (құқықтық мәселелерді түсіндіру, келісімшарттар, шағымдар жасау, сотта өкілдік ету және т.с.с.), себебі іс жүзінде адвокаттар алқасы мамандардың кәсіптік негізде құқықтық көмек көрсететін жалғыз нысаны болып табылған. 1990 жылы тамызда Нью-Йоркте БҰҰ-ның VIII конгресінде адвокаттардың рөлі туралы негізгі ережелер қабылданып, қазіргі кезде ұлттық заңнаманы жасақтаудың құқықтық негізі болып табылып отыр [1].

Тарихи тұрғыда 18 ғасыр уақыты аралығында қонақ үйлер заң қызметтерін атқарып (Кудзуси) Эдо кезеңінде орнын таба бастады. Заңнама мен заң институттарын реформалау Жапония Үкіметінің Мэйдзи дәуіріндегі (1868-1912) Жапония мен Батыс державалары, соның ішінде Америка Құрама Штаттары мен Ұлыбритания арасында (1858-1869) қол қойылған шарттардың қайта қарау әрекетіндегі келісімдері Жапонияның сыртқы саудасын шетелдік келісімшарт державалары енгізген тарифтің қолайсыздығы болып табылды.

Осы жағдайды түсінген жапондықтар, өз заңдарын, соның ішінде заңдық кодекстерді жаңартқанға дейін шарттарды қайта қарауға мүмкіндіктерінің жоқтығын түсінген болатын. Мэйдзиді қалпына келтіруге дейінгі заң практикасының кемшіліктері адвокаттық кәсіптің болмауын танылды. 1872 жылы кәсіптік – сот жүйесінің (Шихо Шокуму Тейсе) «адвокат қызметін» ережелерін енгізгенімен, 1876 жылғы арнайы акт «адвокат ережелерінің» (Дэйген–Нин Кисоку) қабылдануы өкілеттіктердің мәртебесін анықтау болып табылды. Бұл ереже, адвокат қызметкерлерінің сотта клиенттердің мүдделерін қорғауға, арнайы мәртебесі мен артықшылықтарына ие болса да, прокуратураның қатаң қадағалау назарынан ажырай алмады. 1893 жылдары адвокаттарды заңдастыру арқылы заңгерлік кәсіпті ресми түрде реттеп, белгілеп «Адвокаттар туралы» алғашқы заң қабылданған уақытта өзіне көзделген, адвокаттардың

«өкілдік» жүйесіне шектеулер енгізді. 1933 жылы «Адвокаттар туралы» заңға өзгертулер енгізіліп, оған сәйкес адвокаттардың тәжірибесін арттырып, сот процессінде «өкілдік» етуі жүйесіне қойылған шектеулер алынып тасталды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі 1946 жылғы қабылданған, Жапон Конституциясы мемлекеттің ең жоғарғы заңды құжаты болып, сонымен қатар, бұл заңның негізгі мақсаты адам құқықтарын қорғау мен халықтың егемендігін жүзеге асыру болып табылды [2]. Жаңа Үкімет, жаңа Конституциямен Жапония өзінің құқықтық жүйесін жүйелі түрде реформалай бастады. Реформаторлардың мақсаты: біріншіден, жаңа империялық Үкіметтің күшін нығайту; екіншіден, құқықтық жүйені «модернизациялау» болды. Сонымен қатар, Жапон құқығы – мемлекеттің құқықтық жүйесін нығайтатын, ең алдымен құқықтық кодекстер мен заңдардың пайда болуын негіздеді. Бұған Германия мемлекетінің құқығы (Bürgerliches Gesetzbuch жобасы) негіз болса, екінші жақтан Жапонияның Азаматтық кодексіне үлгі Франция елінің құқықтық жүйесі әсер еткен [3]. Азаматтық кодексі Еңбек құқығы, Қылмыстық процесс, Конституциямен бірге пайда болды десе де болады [4], [5]. Осы жаңа құқықтық жүйеге, біраз жылдар аралықтан кейін Азаматтық іс жүргізу құқығы, Банкроттық құқық және Корпоративтік құқық нормативтік құқықтық актілері қабылданып заңды күшіне енді [6], [7].

Осы алты кодекстер мен заңдардың қабылдануы Жапон халықтары үшін заңгер мамандығының болашағына бірден бір себеп болған деп болжамдайды зерттеушілер. Бұл жаңа реформа заңгерлердің көбеюіне түрткі болды. Конституцияның ережелерінде, жапон азаматтарының жағдайларына бейімделген азаматтық-құқықтық жүйені қалыптастырған болатын. Осы себептерге байланысты, ғалымдар жапондық құқықтық жүйені, азаматтық құқықтың роман – германдық құқықтық жүйесінің ұрпағы деп санаған [8]. [9].

1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясының 12,13,16 – бабтарында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға берілген мемлекеттік кепілдік (білікті заң көмегіне деген кепілдікті білдіреді), заңмен тыйым салынбаған барлық тәсілдермен қорғауға, әркімнің білікті заң көмегін алуға, ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы деп белгіленген [3. – 3].

Алайда, 2022 жыл Еліміздің тарихында екінші рет өткізілген Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу барысында жалпыхалықтық референдумда, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Қазақстан халқына Жолдауында: Президент өкілеттігін, оның қызметте болуына байланысты шектеулерді белгілеу туралы; Орталық сайлау комиссиясының төрағалары мен мүшелерінің саяси партиялардан шығуы, Есеп комитетінің, конституциялық кеңестің, Парламент Сенаты мен Мәжілісін қалыптастыру және оның функцияларын, республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетін жоғары аудиторлық палатаға айналдыру тәртібін, мәслихаттарды қалыптастыру тәртібін, Конституциялық сот құрып, оған азаматтардың өтініш білдіру мүмкіндігін, Бас прокурор мен адам құқықтары жөніндегі уәкіл, Конституцияда өлім жазасын жою туралы шешімді бекіту бойынша – адам құқықтарын қорғау жүйесін күшейту қажеттігін атап өтті [4. – 5].

Адвокатура жағдайы мен адвокаттың құқықтық мәртебесінің әртүрлі мемлекеттерде бірдей еместігі белгілі. Бұл тек қоғамдық ортада, елде және заңнамада қандай құқықтық жүйесіне, тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының қандай күйде екендігіне ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің құқықтық жүйесі мен ұлттық дәстүрлерге және оның экономикасына да байланысты. Өйткені барлық қолданыстағы нормалардың талаптары бірдей болғанымен әрбір мемлекеттің заңдық тарихы жекеше дәстүріне және арнайы мәселелерімен ерекшеленеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Адвокат (латын тілінен *advocates* – шақырылған; ағылшын тілінен *lawyer, barrister, advocate*) – сот төрелігінің сапасын арттыратын, мемлекеттік міндеттерді орындайтын, сонымен қатар айыпталушы мен сотталушылардың, жәбірленушілердің заңды мүдделерін қорғап, білдіруді жүзеге асыратын заңгер. Заңнамада «адвокаттар алқасы», «адвокатура», «адвокат» халықаралық терминдермен сәйкестендіріліп қатар келеді. XX ғасырдың көрнекті белгілі зерттеуші, заңгер, Е.В. Васковскийдің пікірі бойынша, адвокат – «қоғам қайраткері», адвокат кәсібі – «қоғамдық қызмет», ал адвокатура – «жариялық құқық институт» деп тұжырымдаған [5. – 6].

1893 жылы, Жапондықтар үшін адвокаттар кәсібінің ұғымы «Бэнгоши» адвокаттар туралы Заңның қабылдануымен осы уақытта пайда болды десек те болады. Бұл заң барлық қолданыстағы адвокаттарды адвокат етеді және егер ол ұлттық адвокаттар емтиханын тапсырса, заң ғылымдарының докторы дәрежесін алса, судья немесе прокурор болып жұмыс істесе немесе заң бакалавры дәрежесіне ие болса, ересек жапондық ер адам адвокат бола алады деген ұғыммен империялық университеттердің бірін қалаушы ретінде қалыптасқан. Жаңа заң сонымен қатар әр аудандық соттың юрисдикциясына сәйкес келетін адвокаттар алқасын «Бенгошикай» құратын болып бір ауыздан келісілген [6. – 4].

Егеменді Қазақстан тарихында алғаш рет қазақстандық адвокатураны ұйымдастырудың және оның қызметінің демократиялық қағидаттары, сондай-ақ адвокаттық қызметтің кепілдіктері 1997 жылғы 5 желтоқсанда қабылданған «Адвокаттық қызмет туралы» Қазақстан Республикасының заңы, 2018 жылғы 5 шілдеде «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасында қабылданған адвокатура қызметін реттейтін негізгі құжат болып табылатын заңмен өзгертілді. Қабылданған заң, адвокаттар алқасы, адвокаттық кеңселер, заң консультациялары, адвокаттардың құқықтары мен міндеттері туралы барлық мәселелерді қамтыды.

Сонымен, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде барлық заңды тұлғалар коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдарға бөлінеді (ҚР АҚ 34–б.1–т). Адвокатура, адвокаттар алқасының ұйымдық-құқықтық нысанында коммерциялық емес ұйымдарға жатады [10]. Коммерциялық емес ұйымдар, олар – мекемелер, қоғамдық бірлестіктер, акционерлік қоғамдар, тұтыну кооперативтері, қорлар, діни бірлестіктер. Сонымен қатар ол, мемлекет функциясының бір бөлігін орындайды, атап айтқанда, жалпы юрисдикция соттарында, әскери соттарда, қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдардың мүдделерін қорғау және ұсыну түрінде құқық қорғау қызметін жүзеге асырады. Осыған байланысты олардың қызметі жария – құқықтық сипатта болады. Яғни, қазіргі таңда заңда екі термин қолданылады – «заң көмегі» және «заң қызметтері» [7. – 3].

Адвокаттық қызметтің маңызды міндеттерінің бірі – сот өкілдігі. Ежелгі әлем мемлекеттерінде ол әртүрлі дәрежеде дамыды: кейбір елдерде ол заңды өкілдікпен (Үндістан, мұсылман елдері) біріктірілсе, ал кейбір мемлекеттерде өкілдік етуге мүлдем рұқсат етілмеген. Өкілдік – азаматтық – құқықтық институттің саласы бола тұра, азаматтық процесте бұл термин көлемді, үлкен ерекшелікке ие болады десек артық болмайды. Соттағы өкілдікке байланысты бір адам (өкіл) процеске қатысу үшін қажетті барлық заңды әрекеттерді өкілдік берушінің атынан жасайды. Осы ретте өкіл қызметінің барлық салдары өкілдік берушіге ауысады. Азаматтық және әкімшілік сот ісін жүргізуде сенім білдірушінің өкілі ретінде қатысатын адвокаттың, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша сенім білдірушінің өкілі немесе қорғаушысы ретіндегі адвокаттың өкілеттіктері Қазақстан Республикасының тиісті іс жүргізу заңнамасымен реттеледі [8. – 3].

Қазақстан Республикасында адвокат мәртебесін заңда көзделген мерзім шегінде тағылымдамадан және аттестаттаудан өткен, жоғары заң білімі бар мемлекет азаматы алуға құқылы. Тағылымдама кемінде бес жыл адвокаттық қызмет өтілі бар адвокаттың басшылығымен жүзеге асырылады. Тағылымдаманың ұзақтығы жарты жылда бір жылға дейінгі мерзімді құрайды. Тағылымдамадан ойдағыдай өткені туралы қорытынды адвокаттар алқасының төралқасы бекіткен күннен бастап үш жыл бойы жарамды болып саналады [9. – 5].

Яғни, мемлекетімізде адвокаттық қызметтің кәсіптік білімдері мен практикалық дағдыларын меңгеру мақсатында адвокаттар алқасымен тағылымдамадан өту туралы шарт жасасқан, жоғары заң білімі бар «Адвокаттық қызмет және заң көмегін көсету туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 38-бабының, 3-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматы адвокаттың тағылымдамадан өтушісі болып табылады.

Аттестаттау жарты жылда бір рет өткізіледі. Аттестаттау екі кезеңнен тұрады: 1) Қазақстан Республикасының заңнамасын білуін және адвокаттық қызметті жүзеге асыруға психологиялық дайындығын кешенді компьютерлік тестілеу; 2) қажетті көздерді пайдалана отырып, істің мән-жайларын талдау бойынша практикалық тапсырма.

Қазіргі таңда мемлекетімізде адвокаттардың жалпы саны 2012 жылдан 2022 жылдың статистикалық көрсеткіш бойынша адвокаттар санының жыл сайын арту үрдісі төмендегі аналитикалық талдаудан байқалады. Қазақстан Республикасының халық саны қазіргі уақытта 19 млн. 503 мың адам санын құрап тұр. Жыл сайынғы өсуін ескере отырып, адвокаттар саны 5 915 осы көрсеткішке пропорционалды түрде өсуде деп болжауға болады [10].

Жылдар бойынша адвокаттар саны

Адвокаттық қызмет өтілі бойынша бөлу адвокаттық.

Ескерту: дереккөз [10].

Daigennin (дайгеннин) – өкілдік. Әлемнің әртүрлі елдерінде соттағы «өкілдік» жүйесі әртүрлі жүзеге асырылады. Мысалы: өзге шет елдердің заңгерлеріне азаматтық процесте өкіл болуына тыйым салынған, шектелген немесе қатаң келісілген жағдайларда ғана рұқсат етілген. Ал Жапон мемлекетіндегі «өкілдік» терминін, 1872 жылғы Мэйдзидің жаңа үкіметі, «азаматтарды сотта дайгеннин ұсынуы керек» деген ережелерді қабылдау барысында қолданылады. «Бұл алғаш рет Жапония сот процессінде өзге тұлғаның атынан шығуға рұқсат етілген жағдай» деп. Қорғаушы болу үшін біліктілік жоқ, сондықтан қолданыстағы кудзуши жаңа атаққа ие болып, өздерінің салақ әрекеттерін жалғастыруда.

Ал Жапонияда «өкілдік» рөлін Әділет министрлігі мен жергілікті адвокаттар қауымдастығы жүзеге асырады. Дәлірек айтқанда, Бенгоши туралы заңының 72-бабында «Адвокаттық монополия» жүйесі басымға ие, яғни қарапайым сөзбен айтқанда, соттағы өкілдікті тек «бенгошилер» (білім беру бағдарламасы бойынша мемлекеттік аккредиттелген, жоғары заң білімі не заң мамандығы бойынша ғылыми дәрежесі бар адвокат мәртебесін алған қызметкер) жүзеге асыра алады. Жапониялық Бенгоши тек соттағы өкілдікке ғана емес, сонымен қатар мәмілелер бойынша жұмысқа да қолданады [11].

Адвокатурадағы ерлер мен әйелдердің саны. Ерлер мен әйелдердің саны.

Ескерту: дереккөз [11].

Бенгоши – Жапондық «Адвокат». Екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі Жаңа Конституцияның жарық көруі, 1949 жылы 1 қыркүйек «Адвокаттар туралы» «Нихон Бенгоши Ренгокай» заңының күшіне енуін жүзеге асырады. Сотта өкілдік ету, шектеулерінің күшін жою, түзетулер енгізілу туралы адвокаттар және адвокаттар алқасының қызметін, Жапония Әділет министрлігі мен JFBA адвокаттар қауымдастығының бақылауына алынады. Осы заңда адвокаттардың басты мақсаты, азаматтардың құқықтарын қорғау, әлеуметтік әділеттілікті, қоғамдық тәртіпті сақтау (2-бап, JFBA жарғысы) және міндеттерді адал орындау, адвокаттардың негізгі құндылықтары болып табылды.

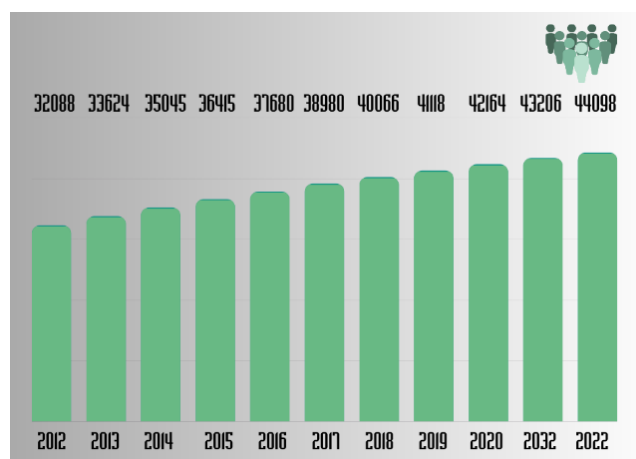
Бұл өзгеріс заңгерлер рөлінің тарихи өзгеруіне әкелді. Жапония Конституциясының 34 бабында «Ешбір адамды өзіне тағылған айыптар туралы дереу хабардар етпестен немесе бенгошидің тікелей артықшылығынсыз қамауға алуға және ұстауға болмайды; ол сондай-ақ дәлелді себепсіз ұсталмайды; кез келген адамның талабы бойынша мұндай іс оның қатысуымен және оның қорғаушысының қатысуымен ашық сот отырысында дереу қойылуы керек» деп көзделген. Сонымен қатар, осы заңның 3-бабының (1) тармағына сай – сот процестері, жанжалсыз істер, әкімшілік тексерулер, қарсылықтар туралы Бенгоши міндеттері

құрылған. Қайта қарау туралы, тараптың және мүдделі тараптардың өтініші бойынша немесе заң практикасы шеңберінде басқа да жалпы құқықтық әрекеттерді жүзеге асырады.

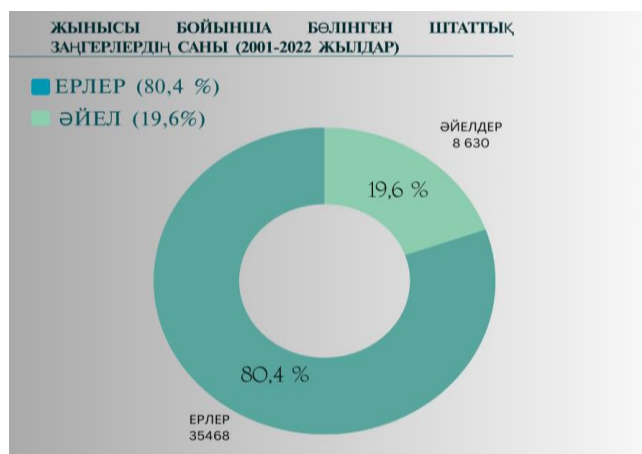
Сонымен қатар, Жапонияда заң мамандығына оқуға түсу үшін, ең алдымен заңгерлерге арналған кәсіби оқу бағдарламасын аяқтап, ең қиын емтихандардың бірі болып табылатын ұлттық адвокаттар емтиханын тапсырып және жылдық заңгерлер оқу курсына өтуі қажет. Ұлттық емтиханнан өткендер оқу курсына аяқтап, сот көмекшісі, прокурор немесе тәжірибелі адвокат болуға құқықтары бар. Заң мектептері сараланған әртүрлі нысанда білім берсе, тәжірибелі заңгерлерді оқыту жалпы оқу бағдарламасы негізінде жүзеге асырылған және бұл бағдарлама судья, прокурор және тәжірибелі адвокат болатындардың барлығына қолданылған. (Оны әдетте біріңғай оқыту жүйесі деп атайды) Бұл бірыңғай оқыту жүйесі, әлемдік судьяларды (судья мен прокурорларды) және тәжірибелі адвокаттарды оқытудың ескі жүйесімен біріктірілген, 1947 жылы заң факультетінің студенттерін даярлау жүйесі жүзеге асырылады. Осы ерекшеліктердің арқасында біріңғай оқыту жүйесі басқа елдермен салыстырғанда бірегей және Жапонияда жоғары бағаланған болатын.

2006 жылы бэнгошилар емтиханының талаптары тек екі кезеңнен тұратын жаңа реформа енгізіліп, емтихан төрт күн тәулік уақыты көрсетілген. Әр күн құқықтың жеке саласына арналып, емтиханның соңғы күні қорытынды тестпен аяқталған. Бірыңғай емтихан тапсырған түлектер бір жылдық тағылымдамадан өтіп, екі айдан кейін сот, прокуратура және адвокаттық білім беру мекемесінде жұмыс атқарып, алты айдан соң Жоғарғы Сот жанындағы ғылыми-зерттеу институтында дәріс оқып, бір жылдық оқуын аяқтағаннан кейін заңгер біліктілігін ала алады. Адвокат мәртебесін алу үшін үміткерлерге Жапон азаматтығы қажет емес және іліктілікке ие болғаннан кейін үміткерлер Федерацияда адвокат ретінде тіркелуі міндетті болып табылады. Дегенмен, Жапонияда емтихан тапсыру оңайға соқпайды, бұған негіз 1983 жылдың 1 тамызында Time журналы «Заңгерсіз жер» атты мақаласында Жапон елінде заңгерлердің жетіспеушілігі туралы жариялаған.

«Гайкокухо Джиму Бенгоши» – бұл термин тәжірибемен айналысуға құқығы бар Жапониядан басқа юрисдикциялардың заңдарына сәйкес заңгерлік қызмет көрсетуге рұқсат етілген, яғни тіркелген шетелдік заңгерлер. Олардың есімдері Әділет министрінің мақұлдауымен JFBA шетелдік заңгерлер тізіміне енгізіледі. Негізі Шетел заңгерлерінің Жапон елінде дамуы мен қалыптасу тарихы мен кезеңдері, ол бөлек қызықты тарих деседі болады.

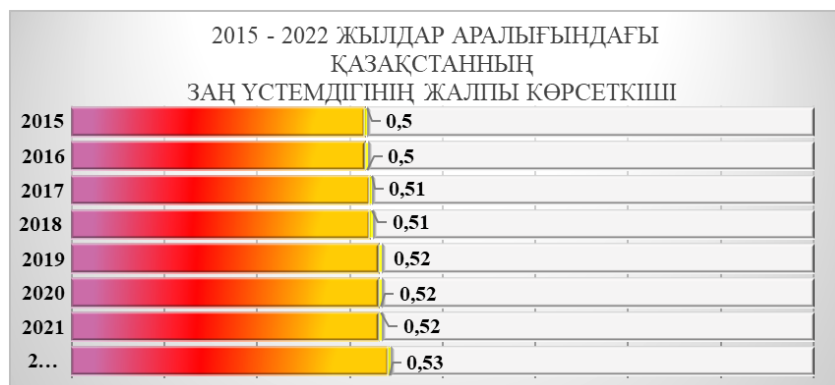
2022 ж. Жапон елінде ішкі заңгерлер қауымдастығы барлық құқықтары қорғалған

Ескерту: авторлармен бірлесе құрастырылған

Нәтижелер және оларды талқылау.

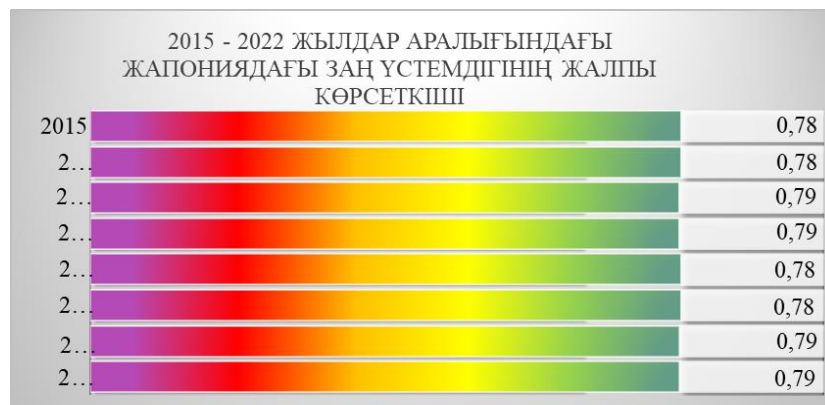
Осы мақалада талқыланған мәселелердің нәтижесіне келетін болсақ: екі елдің республикасы мен қоғамдық қатынастың, олардың дамуының бірегей функциясы мен көзқарастарын, экономикасы мен интеллектуалды өмірдің қалыпты құқықтық жағдайын ұйымдастырудың маңыздылығын негізгі заңы, Конституцияның айырмашылықтарының бірі ол, құрылымы жағынан: яғни, Республикамыздың ата заңы 9 тараудан, 98 баптан тұрса. Жапон елінің Конституциясы, XI тарау, 103 баптардан құрылған. Конституцияның қабылданған жылдары жағынан: Қазақстанның алғашқы конституциясы 1993 жылы 28 қаңтарда қабылданған болатын. Алайда қазіргі қолданыстағы Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдумда қабылданды. 2022 жылғы 5 маусымда «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы Референдум өткізілгеннен кейін Қазақстан Конституциясына 33 бапқа 56 түзету енгізілді. Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның жаһандық, өңірлік аналогтары мен табысы орташадан жоғары аналогтары арасында ауыса отырып, Қазақстанның 2022 жылғы рейтингін салыстыру қорытындысы бойынша, Қазақстан 140 елдің ішінде 65-ші орынға ие болды.

Дүниежүзілік Әділет жобасының жаңартулары.

Ескерту: дереккөз [12]

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі 1946 жылғы қабылданған, Жапон Конституциясына биыл 77 жыл толуда. Ерекшеліктері жағынан Жапон елінің Конституциясына 1947 жылы алғашқы және соңғы өзгертулер енгізілген. Яғни Жапон елінің ата заңы әлемдегі тұрақты Конституцияның бірі деп есептеледі. Мысалы: Үнді адвокатының Читранджали Неги мырзаның, зерттеу ғылыми жұмысы бойынша XIX ғасырдың соңғы жылдарында Жапония елі жазбаша Конституцияны қабылдаған Азия өңіріндегі алғашқы мемлекет және әлем бойынша 70 жылдан астам уақыт түзетулер енгізілмеген ең көне Конституция болып саналатыны туралы өз пікірмен бөліскен. Бұл пікірдің растығына орай 2022 жылы Жапония Дүниежүзілік Әділет жобасының Заң Үстемдігі индексіне 140 елдің ішінде 16-шы орынға ие болды деп тұжырымдалған [12].

Дүниежүзілік Әділет жобасының жаңартулары.

Ескерту: дереккөз [12]

Заңгерлер – «әлеуметтік өмірдегі дәрігерлер» десек болады, өйткені олар қоғамда өмір сүретін барлық азаматтар мен азаматшалардың «оқиғалары» мен «даулары» үшін заң сарапшылары ретінде тиісті алдын алу немесе күресу әдістері мен шешімдерін ұсынатын тұлғалар.

Екі елде де азаматтық процесте өкілдік ете алатын тұлғаны анықтауға өзіндік көзқарас қалыптасқан. Қазақстанда азаматтық процесте Қазақстан Республикасы азаматтарының өкілдігін қамтамасыз етуге қызмет ететін заңгерлердің екі тобы: адвокаттар мен заң консультанттары жүзеге асыра алады.

«Адвокат» — жоғары заң білімі бар, адвокаттық қызметпен айналысуға лицензиясы бар, адвокаттар алқасының мүшесі болып табылатын және «Адвокаттық қызмет және заң көмегі» Қазақстан Республикасының Заңымен регламенттелетін адвокаттық қызмет шеңберінде кәсіби негізде заң көмегін көрсететін Қазақстан Республикасының азаматы.

«Заң консультанты» — жоғары заң білімі бар, заң мамандығы бойынша кемінде екі жыл жұмыс өтілі бар, аттестаттаудан өткен, заң консультанттары палатасының мүшесі болып табылатын және заң көмегін көрсететін жеке тұлға заң консультанты болып табылады.

Заңға сәйкес — заңда белгіленген тәртіппен адвокат мәртебесін және адвокаттық қызметпен айналысуға өкілеттік алған адам. Қылмыстық істер бойынша кәсіптік қорғауды адвокаттар ғана жүзеге асырады. Қазақстанда, Республикалық адвокаттар алқасы (РАА) коммерциялық емес, тәуелсіз, кәсіби, өзін-өзі басқаратын, өзін-өзі қаржыландыратын ұйым болып табылады.

Қазақстан адвокатурасын дамытудың 2022-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданды. «Жаңа Қазақстан – Жаңа адвокатура» тұжырымдамасы құжатында көзделген қағидаларының мақсаты — адвокаттардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету, адвокаттардың іс жүргізу мәртебесін арттыру, адвокаттарға қатысты әлеуметтік және салықтық әділеттілік мәселелерін, адвокаттардың қоғамдық қызметті жүзеге асыратын барлық тұжырымдамада сот жүйесін реформалау бойынша коалициялық ұстанымын әзірлеу және ұсыну болып негізделген.

Жапондық адвокаттар қауымдастығы құрылған. Жапониямен қатар, Ресей Федерациясында, Германияда, Австрияда адвокаттар – міндетті мүшелік кезінде жария құқықтық мәртебесі бар коммерциялық емес ұйымдар болып табылған. Жапония заң шығарушысы адвокатура сот жүйесінің бөлігі болып табылатындығын, адвокаттар корпорациясы толығымен автономды және кез келген мемлекеттік органмен басқарылмайтындығын тікелей көрсетеді. Жапондық құқықтық жүйе бүгінде жергілікті жапондық және қытайлық ерекшеліктердің іргелі азаматтық және жалпы құқық құрылымдарының гибриді болып табылады. Тарихи аспектілер қазіргі уақытта да өзекті болып қала берсе де, жапон Заңы сонымен қатар соңғы екі онжылдықта үлкен реформалар мен өзгерістерге ұшыраған динамикалық жүйе болып табылады. Жапонияда адвокат мәртебесінсіз құқықтық мәселелер бойынша кеңес беру қылмыс болып табылады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының соңғы деректеріне сәйкес, Қазақстанның қазіргі халқы 2023 жылғы 7 сәуір, жұма күнгі жағдай бойынша 19 395 600 адамды құрайды. Қазіргі уақытта Қазақстанда 2314 заң консультанттары, 497 адвокаттық кеңселер, 3106 қызметті жеке-дара жүзеге асыратындар, Адвокаттардың көпшілігі ер адамдар: 2233 әйел адам саны, ерлер саны 3683, Адвокаттарды жас ерекшеліктеріне қарай 30 жасқа дейін 225, 4447 30 жастан зейнеткерлік жасқа дейін, Адвокаттардың жартысынан көбі 5 жылдан 20 жылға дейін тәжірибесі 685 20 жылдан астам, 2038 5 жылға дейін өткен жылдарға қарағанда едәуір сандық мөлшері көтеріліп, адвокаттар саны көбейгенін көрсетеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының соңғы мәліметтеріне сәйкес, Жапонияның қазіргі халқы 2023 жылдың 7 сәуірі, жұма күнгі статистикалық көрсеткіш бойынша 125 411 089 адамды құрайды, 44 098 заңгер ретінде тіркелген 8 630 әйел адам саны, 35 466 ерлер саны 2022 Japan In-house Lawyers Association All Rights Reserved Бұл көрсеткіш Қазақстанға қарағанда бірнеше есе көп [13]. Әрине бұл жерде халық саны да рөл атқарады. Дегенмен, Қазақстанда 5 мыңға жуық адвокат жұмыс атқарады, олардың саны жыл сайын артып келеді, бірақ адвокаттық қызмет көрсететін заңгерлер әлі де жетіспейді. Қазіргі уақытта 4 мың азаматқа бір адвокаттан келеді. Бұл Еуропаға кірмейтін ТМД елдеріндегі ең төменгі көрсеткіші.

Қорытынды.

Осылайша, адвокаттық өзін-өзі басқаруды жіктеу үшін анықталған критерийлердің бір жағы олардың әртүрлілігін көрсетеді, екінші жағынан, ұлттық құқықтық жүйелердегі адвокаттық өзін-өзі басқару модельдерін ғылыми негізделген, тиімді жіктеуге мүмкіндік береді. Әрине, ұлттық құқықтық жүйелердегі адвокатураны ұйымдастыру модельдерінің жіктелуі әлемнің құқықтық картасының ауқымды панорамасын білдіретін және институт пен адвокатураны ұйымдастыру модельдерінің құқықтық, экономикалық, саяси, сондай-ақ жаһандану процестерімен өзара байланысын көрсететін тереңірек талдауды қажет етеді.

Жапон адвокатурасында адвокат мәртебесін беру және оның қызметін жүзеге асыру тәжірибесіндегі айырмашылықтарға тоқталсақ: адвокатура сот жүйесінің бөлігі болып табылады. Адвокатураның сот жүйесінің бөлігі ретінде қосылуы оларға судьяларды алмастыруға мүмкіндік береді, ал адвокат мәртебесін жоғалтпайды, бұл судьялардың

жетіспеушілігін өтеуге және соттарды босатуға көмектеседі; Жапониядағы адвокаттар заң қызметтерін көрсету монополияға ие. Жапонияда адвокатты заң көмегін көрсетуге жалғыз уәкіл ретінде бекітетін неғұрлым прогрессивті заңнама бар деген қорытынды жасауға болады.

Шынында да, әр жүйе ұлттың қажеттіліктерін, мәдениеті мен дәстүрлерін бейнелейтіндіктен, әлемнің құқықтық жүйелері адамдардың өздері сияқты өзгермелі.

Дүние жүзіндегі құқықтық жүйелерді жалпы екі негізгі түрге бөлуге болады: жалпы құқық және азаматтық құқық. Жалпы құқық елдерінде білмейтіндер үшін биліктің негізгі көзі сот қорытындылары түріндегі сот практикасы болып табылады, ал азаматтық құқық елдерінде кодификацияланған заңдар басым.

Сонымен қатар, жалпы құқық елдерінде судьялар төрешілер ретінде әрекет етеді, адвокаттың басшылығымен іс жүргізуге төрағалық етеді және тиісті құралдарды біршама икемді қолданады.

Екінші жағынан, азаматтық құқық елдерінде судьялар фактілерді тергеу, куәгерлерден жауап алу және кодификацияланған құқықты өз тұжырымдарына жалпы құқық елдеріне қарағанда біршама қатаңырақ қолдану арқылы орталық рөл атқарады.

Қоғамдық даулардың шешілуіндегі мүддені қорғаушылардың қызметі де құқықтық негізде жасақталады. Адвокаттық қызметпен айналысып құқықтық көмек көрсету үшін, оның ішінде тегін құқықтық көмек, құқықтық ақпараттар ұсыну, құқықтық кеңестер беру Қазақстандық заңгерлердің құқықтық нормаларға сәйкес басты мүдделері болып табылады. Кез келген Қазақстан Республикасының азаматы осы норма бойынша қандай да бір құқықтық көмекті алу үшін, дініне, әлеуметтік жағдайына қарамастан ата заңға сәйкес тиісті қызмет түрін ала алады. Салыстырмалы тұрғыда осы үдеріс Жапония елінде де ұқсастық құқықтық көмек ұсыну қалыптасқан. Жапон еңбек нарығындағы азаматтық, еңбек, отбасы, әкімшілік, қылмыстық қатынастар цифрландыру бағыты жоғары деңгейде дамыған. Процессуалдық және материалдық даулардың пайда болуы және зардап шеккен тұлғалардың болмауы ықтималдығы жоғары. Соған сәйкес даулардың туындау негізі цифрландыру бағытының арқасында бұл ситуацияның көбеюіне сотқа дейінгі дауларды келісім бітім, татуластыру рәсімдері тиісті деңгейде дамыған. Сол себепті арнайы мамандандырылған адвокаттар халықаралық деңгейдегі қатынастарды жасауға мүмкіндік жасалады. Бұл өз кезегінде заң саласындағы құқықтық көмек берудің сапасының жоғарылауына мүмкіндік береді. Өйткені неғұрлым арнайы заң мамандары сапалы қызмет көрсету арқылы, корпоративтік дауларды шешуге қатысуда жеңіске жету рейтингісі жоғары болса, соншалықты өз ақысын шарт бойынша алу мүмкіндігі жоғарылайды. Қай мемлекетте болсын адам құқықтары сол елдің құқықтық жүйесіне соттардың қызметіне, құқық қорғау органдарының қызметіне тікелей байланысты. Қазақстан Республикасының азаматтарына қазіргі таңда адамдардың мүдделерінің қорғалуы құқықтық сана мен құқықтық сауаптылықтың қалыптасуына тікелей байланысты. Бұл орайда соттың құқық қорғау органдарының қызметінің ашықтығын қалыптастыру, цифрландыру жүйесінің қолданылуы да маңызды рөл атқарады. Елімізде онлайн қызметкерлердің дамуы пандемиялық жағдайлардың белең алуы онлайн қызметтер алуына себебін тигізді. Соның ішінде заң кеңесін беру әлеуметтік арнайы бағдарламалар арқылы жүргізіледі. Мемлекеттік органдарға жүгіну олардың қызметін көру үшін арнайы сайттар арқылы халыққа онлайн қызмет көрсетулер ұсынылады. Яғни адвокат болу үшін арнайы біліктілік адвокаттық заңға сәйкестендірілу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 1716 жылғы Әскери жарғы. Процестерге немесе сот процестеріне қысқаша шолу [Электрондық ресурс] — URL: <http://adjudant.ru/regulations/1716-03.htm> (қаралу уақыты: 08.11.2022)
- 2 Law: land without lawyers. Available at: — URL: <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,921329,00.html> (accessed: 08.11.2022)
- 3 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Өзгерістер мен толықтырулармен жұмыс істейді [Электрондық ресурс] — URL: <https://kodeksy-kz.com/konstitutsiya.htm> (қаралу уақыты: 21.11.2022)
- 4 Адвокатураның жай-күйі және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі адвокаттардың 2022 жылғы қызметі туралы Ұлттық баяндама [Электрондық ресурс] — URL: <https://advokatura.kz/statistika> (қаралу уақыты: 12.11.2022)
- 5 Васьковский Е.В. Ұйымның адвокатураның: Тарихи-догматикалық зерттеу [Электрондық ресурс] — URL: <http://dlib.rsl.ru/01003932111> (қаралу уақыты: 12.11.2022)
- 6 Rabinowitz R.W. (1956). The Historical Development of the Japanese Bar. Harvard Law Review. — №70(1). — P. 61-81
- 7 Алдабергенова Н.А. Қазақстан Республикасындағы Адвокаттық қызмет және адвокатура. Оқулық. — 2021. — 89 б.
- 8 Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] — URL: https://kodeksy-kz.com/grazhdanskij_protseessualnyj_kodeks.htm (қаралу уақыты: 12.11.2022)
- 9 Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 38-бап. Адвокат көмекшілер мен тағылымдамадан өтушілер [Электрондық ресурс] — URL: https://kodeksy-kz.com/ob_advokatskoj_deyatelnosti_i_yuridicheskoy_pomowi/38.htm (қаралу уақыты: 09.11.2022)
- 10 Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 40-бап [Электрондық ресурс] — URL: https://kodeksy-kz.com/ob_advokatskoj_deyatelnosti_i_yuridicheskoy_pomowi/40.htm (қаралу уақыты: 09.11.2022)
- 11 Chitrangali N. (2020) Japan: An Overview of Constitution&Judicial System. — 12 p.
- 12 Japan Federation of Bar Associations (JFBA). Available at: — URL: <https://www.nichibenren.or.jp/en> (accessed: 09.11.2022)
- 13 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі [Электрондық ресурс] — URL: https://kodeksy-kz.com/grazhdanskij_kodeks/163.htm (қаралу уақыты: 05.10.2022)

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОКАЗАНИЯ УСЛУГ ПО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВУ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация.

В статье подчеркивается особая роль деятельности адвокатов и юридических консультантов, прав и обязанностей друг друга в процессе реализации системы обеспечения верховенства права и защиты прав человека в Республике Казахстан. Также правовой статус и правовые обязанности адвокатов и юридических консультантов за рубежом (в государстве Япония). Поправки к Конституции с изменениями в новой реформе, внесенные в Конституцию первого закона в Японии, краткое историческое изложение Конституции второй мировой войны в Японии и основные положения о прохождении периодической аттестации адвокатской службы, стажировки, правил прохождения квалификационного экзамена для совершенствования этапов становления правовой системы, сходства, истории развития отраслей права, компетенций адвокатской деятельности и права об адвокатуре о рассмотрении требований. Освещаются современные условия, традиционные проблемы, исторические этапы адвокатской деятельности между двумя странами, а также обновление правовой реформы, в которой были внесены изменения в систему подготовки юристов в Японии. Описываются роли иностранных адвокатов и количество адвокатов в международных отношениях, динамично развивающихся за годы работы специалистов, оказывающих профессиональную правовую помощь в Японии. В качестве оснований возникновения общественных отношений, в том числе гражданских. Изложена роль лица, способного выступать представителем в гражданском процессе, и роль правовой специфики термина «представитель» и правоотношений опеки и попечительства, адвокатских услуг, вытекающих из иных судебных актов, а также виды бесплатных услуг и место медиатора в судебном процессе для обеих стран.

Ключевые слова: Конституция, помощник юриста, адвокатура, адвокатская деятельность, стажировка, представитель.

ACTUAL ISSUES OF PROVIDING SERVICES ON REPRESENTATION IN CIVIL PROCEEDINGS

Abstract.

The article emphasizes the special role of the activities of lawyers and legal consultants, the rights and obligations of each other in the process of implementing the system of ensuring the rule of law and protecting human rights in the Republic of Kazakhstan. Also, the legal status and legal obligations of lawyers and legal consultants abroad (in the state of Japan). Amendments to the Constitution with changes in the new reform, made to the Constitution of the first law in Japan, a brief historical summary of the Constitution of World War II in Japan, and the main provisions for passing the periodical examination of the bar, internship, rules for passing the qualification examination to improve the stages of formation of the legal system, similarities, the history of the development of branches of law, the competence of advocacy and the law of the bar on the consideration of claims. Modern conditions, traditional problems, historical stages of advocacy between the two countries are highlighted, as well as updating the legal reform, in which changes were made to the system of training lawyers in Japan. The role of foreign lawyers and the number of lawyers in international relations, dynamically developing over the years of work of specialists providing professional legal assistance in Japan, are described. As the basis for the emergence of social relations, including civil ones. The role of a person capable of acting as a representative in civil proceedings, and the role of the legal specifics of the term "representative" and the legal relationship of guardianship and guardianship, and lawyer services arising from other judicial acts, as well as the types of free services and the place of the mediator in the judicial process for both countries are outlined.

Key words: constitution, paralegal, advocacy, advocacy, internship, representative.

REFERENCES

- 1 1716 жылғы Әскери жарғы. [Military Charter of 1716]. Prosesterge nemese sot prosesterine qysqaşa şolu. Available at: — URL: <http://adjudant.ru/regulations/1716-03.htm> [in Kazakh] (accessed: 08.11.2022)
- 2 Law: land without lawyers. Available at: — URL: <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,921329,00.html> [in English] (accessed: 08.11.2022)
- 3 Qazaqstan Respublikasynyñ Konstutusiasy. [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Özgerister men tolyqtyrularmen jumys isteidi. Available at: — URL: <https://kodeksy-kz.com/konstitutsiya.htm> [in Kazakh] (accessed: 21.11.2022)
- 4 Advokaturanyñ jai-küii және azamattardyñ qūyqtary men bostandyqtaryn qorǵau jónindeǵı advokattardyñ 2022 жылғы qyzmeti turaly Últtyq baıandama. [National report on the state of advocacy and the activities of advocates for the protection of rights and freedoms of citizens in 2022]. Available at: — URL: <https://advokatura.kz/statistika> [in Kazakh] (accessed: 12.11.2022)
- 5 Vaskovskiy E.V. «Üiymnyñ advokaturasy: Tarihi-dogmatikalıyq zertteu». [Organizational advocacy: A historical and dogmatic study]. Available at: — URL: <http://dlib.rsl.ru/01003932111> [in Kazakh] (accessed: 12.11.2022)
- 6 Rabinowitz R.W. (1956). The Historical Development of the Japanese Bar. Harvard Law Review. №70(1). P. 61-81 [in English]
- 7 Aldabergenova N.A. Qazaqstan Respublikasyndaǵy Advokattyq qyzmet және advokatura. [Legal service and advocacy in the Republic of Kazakhstan]. Oqulyq. 2021. 89 p. [in Kazakh]
- 8 Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq is júrgizu kodeksı 2015 жылғы 31 qazandaǵy. [Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015] № 377-V QRZ. Available at: — URL: https://kodeksy-kz.com/grazhdanskij_protseessualnyj_kodeks.htm [in Kazakh] (accessed: 12.11.2022)
- 9 Advokattyq qyzmet және zañ kömegi turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy. [Law of the Republic of Kazakhstan on advocacy and legal assistance]. 38-bap. Advokat kömekşiler men taǵylymdamadan ötuşiler. Available at: — URL: https://kodeksy-kz.com/ob_advokatskoj_deyatelnosti_i_yuridicheskoj_pomowi/38.htm [in Kazakh] (accessed: 09.11.2022)
- 10 Advokattyq qyzmet және zañ kömegi turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy. [Law of the Republic of Kazakhstan on advocacy and legal assistance]. 40-bap. Available at: — URL: — URL: https://kodeksy-kz.com/ob_advokatskoj_deyatelnosti_i_yuridicheskoj_pomowi/40.htm [in Kazakh] (accessed: 09.11.2022)
- 11 Chitrantjani N. (2020) Japan: An Overview of Constitution&Judicial System. 12 p. [in English]

12 Japan Federation of Bar Associations (JFBA). Available at: — URL: <https://www.nichibenren.or.jp/en> [in English] (accessed: 09.11.2022)

13 Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq kodeksi. [Citizenship of the Republic of Kazakhstan code]. Available at: — URL: https://kodeksy-kz.com/grazhdanskij_kodeks/163.htm [in Kazakh] (accessed: 05.10.2022)

Information about authors:

Uzdik Idresova – candidate of historical sciences, head of the Department of “Civil Law disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: u.idresova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9396-660X>

Didar Aitmukhanov – master of law, senior lecturer of the Department of “Civil legal disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: d.aitmukhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0803-063X>

Ademi Mukhanova – **corresponding author**, master of law, senior lecturer of the Department of “Civil legal disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: adema1986@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

Информация об авторах:

Уздик Идресова – кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «Гражданско-правовых дисциплин», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: u.idresova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9396-660X>

Дидар Айтмаханов – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Гражданско-правовые дисциплины», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: d.aitmukhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0803-063X>

Адеми Муханова – **основной автор**, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Гражданско-правовой дисциплины», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

e-mail: adema1986@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

Автор туралы ақпарат:

Уздик Идресова – тарих ғылымының кандидаты, «Азаматтық-құқықтық пәндер» кафедрасының меңгерушісі, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: u.idresova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9396-660X>

Дидар Айтмаханов – заң ғылымдарының магистрі, «Азаматтық құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: d.aitmukhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0803-063X>

Адеми Мұханова – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, «Азаматтық құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: adema1986@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

*УДК, МРНТИ

*Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

*Место работы автора(-ов) *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

*Электронная почта (обязательно);

*Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;

*Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание: *Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

*Ключевые слова на 3-х языках – 5-7 *ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

*Сведения об авторе(-ах) на трех языках. Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
20.12.2022
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

